

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S GANARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART I.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY
BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879.

1 ay -
(Part 1-2)

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S GAṆARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

862.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, Ph.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

Sa 4V
Var/Egg

PART I.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY
BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY • BELL

Acc. No. 862.....

Inv. No. 22-1-54.....

Spec. No. 5a 4v / var / Egg.....

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

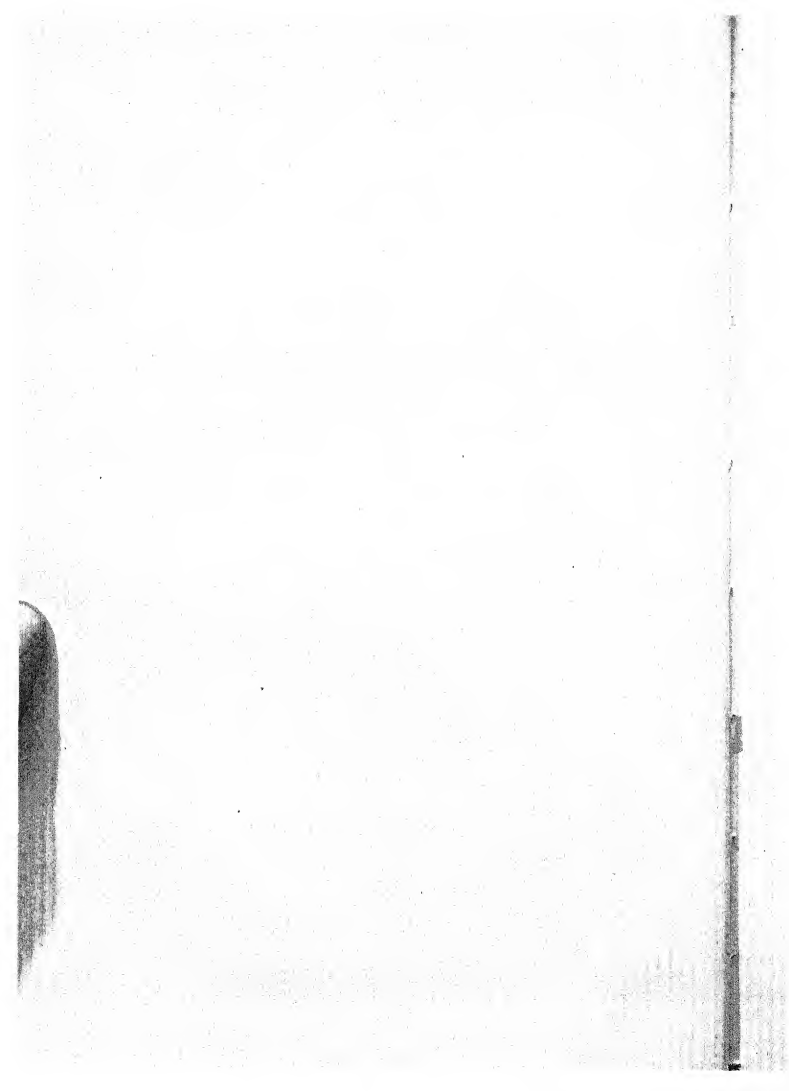
ZU SEINEM EHRENTAGE, 12. SEPTEMBER 1879,

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET.

MEHARCHAND MUNSHIRAM

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Gaṇaratnamahodadhī* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanāgarī character :

- A. An old MS. belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm-leaves. In the colophon it is dated *Samvat 1151 virodhisapvatsare kṛttikavadi 5 budhe*. This date is probably intended for *Śaka* 1151 = A.D. 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Brihaspati cycle. This MS. is on the whole well written, and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr. Bühler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A.D. 1140 to 1340. Unfortunately it does not contain the text and commentary complete, a large portion (ślokas 159-369, comprising about three-sevenths of the work) having been omitted. A photograph of two pages of this MS. is given in Part I. of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society.
- B. A paper MS. belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves, the fourth of which is wanting. This MS., which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Samvat* 1666 = A.D. 1609.
- C. A modern MS., on European paper, belonging to the Bombay Government; copied, not very carefully, by two different hands. Only a few leaves at the beginning have been revised by a third hand. It consists of 138 leaves, the first of which is wanting. There are numerous *lacunae* throughout the MS. From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS. from which this was copied, was probably derived from the same MS. as B.
- D. India Office MS. 949, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves. A few

leaves at the end, it seems, were lost; a different hand having supplied the defect on foll. 118-121 by a commentary made up for the purpose. This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS. It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS.; fewer meanings being often assigned to the *gana* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it. The present copy, however, is extremely incorrect; and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS., its readings are now but too often hopelessly corrupt.

- E. India Office MS. 949, a. It consists of 30 leaves and contains only the text of the *ganās*. Dated *Samvat* 1863 = A.D. 1806.
- F. This MS. was kindly obtained for me by Dr. Bühler from a Brahman of Bhūj in Kachchh. It is of about the same age as B., and consists of 107 paper leaves, containing the whole of the text and commentary.

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D. already alluded to—there is an unmistakable connexion between B. C. and F. on the one hand, and between A. D. (and E.) on the other; not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work. Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A. and the corrupt state of D.—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it. According to an *Āryā* stanza,¹ given at the end of the work by A. and F., the authenticity of which I see no reason to suspect, Vardhamāna composed his work in *Samvat* 1197, corresponding to A.D. 1140: the date of the oldest of these MSS. (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish. Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written.

¹ सप्तमवत्यधिकेष्टिकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

Of the three MSS. of the other class, F. has more in common with A. and D. than the other two; and it happens in not a few cases that D. and F. coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ.

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz., A. and D., and the text MS. E. They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstücker, who was the first, in his "Pāṇini; his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes. His account of these MSS. led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible¹; and on being asked to take Goldstücker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS. I soon found, however, that Goldstücker had taken far too favourable a view of the task. Although the Royal Asiatic Society MS. (A.) belongs, no doubt, to the better class of Sanskrit MSS., Goldstücker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one-half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS. (D.), than which a more hopelessly incorrect MS. has never passed through my hands.

Under these circumstances, even a tolerably satisfactory edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇapāṭha would have been

¹ "The MSS. in question are no doubt open to correction, as, indeed, every Sanskrit MS. in existence is; but I hold that at all events the ancient copy of the R.A.S. will, in spite of its inaccuracies, be ranked by every one conversant with MSS. amongst the best Sanskrit MSS. in existence. And having considered it incumbent on me to study this book carefully, I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work, with the aid of these five copies of the text (viz., each of the two MSS. of the commentary representing, in G.'s opinion, two copies of the text—Ed.), the two copies of the commentary, and, as a matter of course, with the aid that may be got from Pāṇini and his commentaries."—Goldstücker, *op. cit.*, p. 178.

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D. also; and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Gaṇas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr. Bühler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness. He drew my attention to the modern Bombay copy C., and somewhat later to the MS. B., purchased by him in the meantime for the Bombay Government; and he, moreover, obtained for me the loan of MS. F. from its owner, a Brahman in Bhūj. When it is borne in mind that Goldstücker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamāna's commentary on his Gaṇapāṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr. Bühler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship.

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution; many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof-sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz., Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr. v. Böhtlingk. I am also indebted to my friend Dr. Rost for kindly drawing my attention to, and placing at my disposal, some works connected with the Gaṇas, especially the Gaṇaratnāvalī of Bhaṭṭa Yajñeṣvara, recently published at Baroda, which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me. Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamāna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

of the accessible Gaṇapāṭhas might add to the usefulness of the present work. The completion of Paṇḍit Bāla Śāstrin's edition of the Kāṣikā Vṛitti was of course a most welcome event to me; although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Gaṇas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS. at my disposal, viz., MS. Ind. Off. 2440-1 (a) and a MS. of the Asiatic Society of Bengal (β), in which the fourth and eighth *adhyāyas* are wanting. At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Gaṇas, in which the words of each gaṇa will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them.

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamāna's work, I am indebted for much valuable information; it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshīrasvāmin, the commentator on the Amarakośha. Several passages copied by Vardhamāna from that writer have been noticed in the footnotes; in my own copy of this edition I have noted a good many more, especially in the first few sheets; but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind. A critical edition of Kshīrasvāmin's commentary would, in my opinion, form a valuable contribution to Sanskrit philology: the manuscripts, however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task.

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sūtras quoted by the author. Goldstücker's contention to the contrary notwithstanding, a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Böhtlingk was unquestionably right in stating, in the preface to his edition of Pāṇini, that Vardhamāna's work was intended, not for Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, but for some modern grammar. Whenever the grammatical work, to which Vardhamāna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sūtras, which my MSS. do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sūtra so as to make it agree with Pāṇini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Pāṇini. In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gāṇa* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS. are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS., as in the defective manuscript materials on which Vardhamāna had to work.

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources. For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful.

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light. Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars. Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which, in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence.

J. EGGELING.

ADDITIONS.

Since the sheets of Part I. were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahābhāṣya (Mbh.) and the Vākyapadīya.

- P. 5, l. 9, एवं वादिनि देवर्षी is Kumāras. 6, 84.
ib. मैवं संख्या: Mbh., ed. Kielh. p. 281, 10.
P. 8, l. 7-8. This śloka is from Bharata Nāṭyaṣ. 19, 5.
P. 8, l. 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf. स तथेति प्रतिज्ञाय Kumāras. 6, 3.
P. 11, l. 9, चावद्विरः खे मरुतां चरन्ति Kumāras. 3, 72.
P. 16, l. 7, अथि विजहीहि° cf. Böhrl. Sp. 562 (identified by Dr. Zachariae).
P. 21, line 6, यदि लेपनमेवेष्ट° is Daṇḍin's Kāvyaḍarṣa 2, śl. 229.
P. 29, last line, वृद्धास्तेन विचारणीयचरिताः° is from Uttararāmacharita, Act 5, last śloka but one; also quoted Daṣarūpa, p. 39.
P. 30, line 6, मन्त्रे मार्तण्डगुह्याणि° Kāvyaḍarṣa 2, śl. 222 (ed. उद्धर्तुमुद्यतः).
P. 31, l. 6, The Vākyapadīya ii. v. 192 has
निपाता द्योतकाः केचित्पृथग्गर्थाभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्तुः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥
P. 31, l. 15, एहि जाये° cf. Vāj. S. x. 4, 3 (p. 208), जाय एहि स्त्री रोहाव ।
P. 32, l. 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh., Kielh. p. 445.
P. 41, l. 14, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते Mbh. p. 95, 25.
P. 52, l. 14, स्त्रेषां चैव परेषां च° Rājasekhara's Bālarām. 2, 30.

CORRECTIONS.

- P. 28, l. 8, read उपपद्यःकारः cf. Mbh., Kielh. p. 100.
P. 33, l. 9, read शीघ्रु for सीघ्रु (s. etymology, p. 99, l. 10).
P. 54, l. 2, separate लहरी भण्डल°.
P. 68, l. 9, On व्यङ्गः संप्रसारणे गौकल्याप्रतिषेधः cf. Mbh. on Pāp. iv. 1, 74
(ed. Ben. गौकल्याः प्रतिषेधः).
P. 72, l. 8, for वडवेत्य° read वडवे° cf. śl. 146 com.
P. 95, note 3, strike out °तरचा: F.
„ note 4, for B. C. read B. C. F.
„ note 10, for cf. śl. 249, read cf. śl. 251, 249 comm.; Pāp. iv. 1, 106.
P. 144, l. 1, for प्रवण read प्रणव cf. p. 145, note 7.
P. 165, l. 7, read प्रवर्ग्योपसदी.
P. 173, l. 8, for प्रिचदध्य probably °दध्ना cf. Kāṣ. V. vii. 1, 75.

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारभ्यते स्त्रीयगणरत्नमहोदधेः १ ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां २ ग्रन्थकृत्तमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते

जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी ३ मुकुरेण तुल्यः

प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थ-
सार्थप्रतिबिम्बहेतुः ४ प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति
संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम ।
जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आचिष्यत
इति तान्प्रति ५ प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोत्प्लेख-

१ In C. the whole of the introduction, both text and comment, is wanting. It begins: वंधेन रचयामः ॥ अथ गणानाह ॥ चवाहाहिवैवं०.

२ °देवताया F.

३ शब्दार्थदर्शी D.

४ °पदार्थप्रतिबिम्बहेतुः F.; पदार्थ-
प्रतिबन्धहेतुः D.

५ F. om. प्रति; D. cor. तां प्रति.

शालिनी^१ प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-

दिग्बस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शलातुरो^२ नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति^३ शालातुरीयस्त्रयभवात् पाणिनिः^४ । शकटाङ्गजः शकटाद्यनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्बस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः^५ कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या^६ व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता^७ । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता^८ । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्याभिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभट्टेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता^९ च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं^{१०} चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष-

१ प्रति प्रज्ञानं B.; °वोन्नेषशालिनी D.

२ शालातुरो B. F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) स्त्र । A.

४ °तत्रभवा आणिनिः B.; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र° F.; न्दी । भ - - - पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B. D. F.

७ वामनो विश्रान्तविद्याधर° B.; °तिश्रान्तविद्याभर° D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

या ॥ निषेवितं पदद्वितयं चरणाम्बुजद्वयं^१ सुप्रिङ्गलक्षणं^२ च येषां ते
तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलभ्यपूर्वकं^३ स्वग्रन्थसारतां^४ दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि^५ प्रयोगानुपलभ्य च^६ ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति^७ पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि^८ ।
प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि^९ । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग्
ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं^{१०} ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्य-
बन्धेन रचयामः ॥ अथ गणानाह^{११} ।

च वा हर्हैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है

स्वधा स्वाहारै वै यदि यदुत नूनं नहिकमः^{१२} ।

उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा

भगो भो हंहो हो इतिह नुं सहामा ननु नजः ॥ ४ ॥

१ ०द्वितयं B. D. F.

२ सुप्रिङ्गलक्षणं F.

३ स्वर्गशास्त्रोपलभ्यपूर्वकं D.; मस्त

--- पलभ्य broken off in A.

४ स्वग्रन्थस्य सारतां A.; D. om. स्व.

५ सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसारणि

D.

६ प्रयोगानुपलभ्येत A.

७ सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken
off in A.

८ सोपनिबद्धानि D.

९ ०निबद्धानि लक्ष्याणि B.; ०नि-
बद्धान् ल० F.; निबद्धानि लक्ष्याणि D.

१० महोदधिनामानं broken off in

A.

११ Thus B. F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं वि-
दध्व इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालह-
रिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥
अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A. D.;
A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्र-
न्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on sl.
4). The first time the MS. omits हरि-
पाल and reads अधुनावसरः; for C.
see Note १, page १.

१२ किमः D. E.; to facilitate refer-
ence, the particles are left unjoined.

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगिताव-
धारणहेतुषु^१ ॥ भिचामट गां चानय ॥ पाणि च पादौ च^२ । पाणि-
पादम् ॥ स्रजश्च न्यग्रोधश्च । स्रजन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥
अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः^३ ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्वया । किमन्य-
देवं निहताश्च नो^४ द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्वावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्रोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्त्वव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः^५ ॥ ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च^६ । शीतात् कथं गम्यत
इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानव-
कृष्ट्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु^७ ॥ यवैर्वा ब्रोहिभिर्वा यजेत^८ ॥ शस्त्रवेदम-
धिगम्य तत्ततः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः^९ ॥ जातां मन्ये तुहिनमथि-
तां^{१०} पद्मिनीं वान्यरूपाम्^{११} ॥ सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी
मम । न हतीयेत्यर्थः^{१२} ॥ वायुर्वा^{१३} दहनो वा ॥ * ॥ ह । अह । इति
विनियोगे । त्वं ह^{१४} ग्रामं गच्छ । अयमहारण्यं^{१५} गच्छतु ॥ आचारा-

१ °समाहारेतेतरयोगसमु° F.

२ C. om. पादौ च ।

३ अहं च चैत्रः । अहं च त्वं च° A.;
अहं च पुत्र (अ supplied) गच्छावः । चा-
भिमुखं मन° C.

४ निहताश्च नो A. (but supplied
on paper, the leaf being broken); ते
for नो D. F.

५ D. om. एव.

६ C. om. शीतं च.

७ विकल्पार्थोपमान° D.

८ यजेत D.

९ D. om. this ex. Kirāt. 13, 62.

१० मथितः B.; Megh. 80.

११ F. adds उभे एव च मे वोढुमुभयो-
र्वीर्यमाहितं ।

१२ D. om. न. Kum. S. 2, 60.

१३ वायुवायुर्वा C.

१४ अहंपं C.

१५ अहायं महारण्यं A.; अहसहा-
रण्यं D.; अहायमरण्यं B. C. F.

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून्^१ पाचयति ॥
 स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
 इति ह स्माज्जराचार्याः ॥ अहशब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह
 माणवको भुङ्क्ते ॥ चेमार्थेऽपि शाश्वतः^२ ॥ * ॥ एव । इति नियमानिय-
 मौपस्योत्प्रेक्षासु^३ । अहमेव स्वयमिदं वदामि^४ ॥ अथेव । इहेव ॥ श्री-
 सुवैव मेऽस्तु ॥ तमेव^५ मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चका-
 र^६ । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः^७ ॥ केव^८ भोक्ष्यसे । इत्यनवकृतावि-
 त्येके^९ ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चया-
 ङ्गीकारैवार्थेषु^{१०} ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैवं^{११} मंस्थाः ॥
 अग्निरेवं विप्रः^{१२} ॥ एवं पठ^{१३} ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः^{१४} संदेहः ॥
 एवं कुर्मः^{१५} ॥ आहार्यमेवं^{१६} मृगनाभिपत्तमियानशेषेण तयोर्वि-
 शेषः^{१७} ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोक्ष्यस इति ॥ * ॥ न हि ।
 न वा । नो^{१८} । इति निषेधे ॥ न हि न हि^{१९} महिमानं प्राप्य दृष्यन्ति

१ शक्तून् C.; सक्तूयान् B.

२ Thus A.; चमार्थे^० B. F.; चा-
 मार्थे^० C.; D. om. this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपस्यनि-
 योगेषु । D.

४ Rgv. x. 125, 5.

५ D. om. from तमेव to इत्येके but
 has instead अबैव गच्छ । त एते चादयः
 पञ्च ययोगे व ससादयो न भवन्ति ॥

६ Kum. S. 7, 24.

७ मनोरथमिवेत्यर्थः F.

८ केव A. B. C.; Pāp. viii. 1, 62,
 Sch.

९ C. om. the first इति; for the
 second C. F. read अपि; F. adds त एते

चादयः पंच । ययोगे वससादयो न
 भवन्ति ।

१० प्रकृतपरामर्शप्रकार^० B.; कार-
 रेवार्थेषु B. D.; कारवार्थेषु C.

११ मैवं B.

१२ अग्निरेवं मंस्थाः विप्रः । C.; अपि-
 रेव विप्रः A. (supplied on paper).

१३ पच D.; C. om. पठ । एवं तावत्
 (lacuna).

१४ एवं तत्कः A. D.; e.g. Ratnāv.
 (Capp., Bōhl.'s Chr.) 291, 7; 13.

१५ कुर्म इति । B. C. F.

१६ आहार्यमेवं F.

१७ तयोर्विशेषः । C.

१८ नो ? अ । नो । see next page, note ६.

१९ न हि once only B. D.

भूपाः^१ ॥ यद्वा^२ । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि
 सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि यावणि निम्नतामादधाति । असकृदि-
 त्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्^३ ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत्^४ । यद्वा^५ ।
 अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः^६ ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते
 नो मनुष्यः^७ ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे । किंनो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव
 चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा^८ । कश्चन । का चन । किं चन । के चन ।
 क्व चन । कदा चन^९ । कथं चनेति ॥ * ॥ हि । इति^{१०} स्फुटार्थनिश्चय-
 हेतुषु^{१०} । को ह्यवालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः
 फलदं यदयतश्चखाद दासेरयुवा वनावलीम्^{११} ॥ अग्निरिहास्ति धूमो
 हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताचसेत्यादौ पादपूरणविशेषावधार-
 णादावपि^{१२} ॥ * ॥ है । इति संबोधने । है देवदत्त ॥ स्नाघाविस्मययो-
 रपि ॥ * ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पिबदेवतासंप्रदानयोः । स्वधा पि-
 तृभ्यः । स्वाहाऽग्नये ॥ * ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करि-
 श्यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै । इति पादपूरणे ।
 यो वै युवायधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः^{१३} ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पु-

१ तप्यन्ति° D.; क्षयन्ति° C.; F.
 adds विकल्पे पि । कखयोरिहामूलौचं
 न वा (cf. Kāt. I. 5, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D. om. to ब्रूष इत्यर्थः ।

३ B. C. F. om. from न°.

४ F. om. वर्णः; cf. Kāt. I. 1, 21.

५ यथा A.; यद्यविप्र° F.

६ see Note २. [A gloss? Professor
 Aufrecht thinks this refers to an
 assumed अ before नो in the text.]

७ Śiṣupāl. 11, 4.

८ न वप्राक्त्युभाकान् भाववचनाके
 चनात्क्विलात्कदाचन° D.

९ हिरिति MSS.

१० स्फुटार्थानि° A. F. (!); स्फुटार्थ-
 हेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च । D.

११ वनावली° C.; D. omits this ex-
 ample; F. adds इति माघः; Śiṣupāl.
 12, 32 (वनावली: ed.)

१२ दीर्घासिताचसेत्यादौ° B.; दी-
 र्घास्तितीऽहस्ति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पञ्चान्तरे । यदि शमः किं तपसेति^१ ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो^२ यदुते-
हागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः^३ । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि
काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति^४ ॥ उत्प्रेक्षायामपि^५ ॥ * ॥ न हि कमि-
ति निषेधे । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वि-
तर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशृङ्गु-
गुष्पार्तिषु^६ । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति
क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥^७ हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि
मन्दभाग्यः^८ ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां
ही विचित्रो विपाकः^९ ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा
वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्नाघाविस्मययो-
रपि^{१०} ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पञ्चान्तरे च^{११} ॥ प्रा-
कृतो^{१२}ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविद्भेभिः^{१३} ॥
किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्वयात् । वि-
प्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः^{१४} ।

कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

१ B. C. F. add यदि वेत्यपि । यदि
वा स्तुर्वैद्वन्त्यपि ॥

२ वाच्यो B.

३ वितर्कनिश्चययोः F.

४ प्रिया B. C. F.

५ Om. D.

६ B. om. विस्मयः ० शुक्लपार्तिषु D.

७ Mahāvīrah. p. 27, 18; हा प्रिये ०
Uttararām. (1870) p. 63, 6.

८ E.g. Hitop. 114, 12.

९ Śiṣup. 11, 64; शतकृत्वो Böhrl.
Spr. 868.

१० स्नाघ्यवि० D.

११ D. om. from अतिशये.

१२ प्रकृतो A.

१३ ब्रह्मविद्भेभिः A.; ब्रह्मविद्भेभिः B.;
ब्रह्मविद्भेभिः C.; C. om. किमुत; D. om.
from किमुत ब्र० to सर्पः

१४ महावाताहतिशतिभ्रान्त० B.;
Kāmand. Nīt. 3, 11.

इव । इतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र
इव मुखम् । लिम्पतीव तमोऽङ्गानि^१ । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु ।
इति^२ विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणार्थहेतुषु^३ । मृष्टं पयो
मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्^४ । यद्वा । भीमस्तु पाण्ड-
वानां रौद्रः^५ । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्या-
स्यामि तु ते^६ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्^७ ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृहीध्वं^८ व्याकरणम् । मृशं तु दुर्ज्ञे-
यम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु^९ । देवदत्तो
व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स^{१०} प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शील-
मुदारदर्शने^{११} ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति
संबोधने^{१२} । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्य किमाकुलः ।
दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः ।
इति हाकरोत्^{१३} ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुन-
र्वसुरात्रेय इति^{१४} ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षा-
विषादपादपूरणेषु^{१५} । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कटं

१ Mṛichehh. 14, 16.

२ तुरिति MSS.

३ °पूजाव्यावृत्तिं B.

४ Got. Nyāy. S. 1, 9.

५ पाण्डवानां तौव C.; पाण्डवानं-
जीवं B.

६ ते इति B. C. F.; अरण्यास्त्रसि तु
इति D.

७ प्यानुषं D.; ह्योनुषंगिकमपि
कर्तव्यः कीर्त्यत इत्यर्थः C.; B. om.
आनुषङ्गिकं once.

८ गृहीध्वं A. D.

९ °साहशसु B.

१० सा B. C. F.

११ Kum. S. 5, 36.

१२ संबोधनार्थे D.

१३ हाकरोत् D.

१४ Cf. the beginnings of chapters in
the Charaka S.

१५ B. C. om. प्रश्न; °वितर्कोत्प्रेक्षा°
F.; °विषादपूरणेषु B.; D. om. विषाद-

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य^१ नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्नु
रञ्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु^२ ॥
क्व नु मां लदधीनजीविताम्^३ । आस्थास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह ।
अमा^४ । इत्येकक्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः ।
पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्य-
मा^५ ॥ * ॥ ननु । इति परमताचेपानुज्जेषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु^६ ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणशृङ्गा वचने विपश्चितः^७ ॥ अथवा । आपदो
नन्वहो^८ वन्द्याः सारासारविवेचिकाः^९ ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अका-
र्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः^{१०} ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् ।
विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि^{११} पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति^{१२} निषेधेषदर्थ-
वचेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी^{१३} । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं
वृषलेति ॥ जकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः^{१४} ॥ ४ ॥

किंस्वित्^{१५} प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सचा समं साकमः^{१६}

सार्धं जातु कृतं यदा वदि वटूमाहो नवै^{१७} यावतः ।

आहोस्वित् किल किंकिलालमरे दिष्ट्यो चिरस्य प्रगे

ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

१ वृक्षस्य D.; Rgv. vi. 24, 3.

२ Kirāt. 9, 15.

३ D. om. this example. Kum. S. 4. 6.

४ सहामिति । MSS.

५ सामीप्यमा B.; सामीप्यं मा C.; समीप्ये प्यमा A. corr. from समीपोस्व-
मा; om. D.

६ परमाता^{१०} A.; पस्मताचेयानुज्जे-
षणापृष्ट^{११} D.

७ विपाकता D.; ननु वक्तृविगुणशृ-
ङ्गा^{१३} B. Kirāt. 2, 5.

८ नन्वहो B. C.

९ सारसार^९ A.; विवेचिकाः D.

१० ननु केनेह भोः । D.

११ निषेधोक्तौ C.; चेत्यपि F.

१२ नञीति C.

१३ B. C. F. om. this, B. also the pre-
ceding example.

१४ नञो नित्यवविशेषणार्थः A.; नञो
नित्यवविशे^{१४} D.; cf. Pāṇ. vi. 3. 73.

१५ किंस्वित्^{१५} A.

१६ साकमी B. C. F.

१७ तवै F.

किं स्त्रियदिति वितर्के । स्थाणुरयं किं स्त्रित् पुरुषः ॥ * ॥ प्रत्युत ।
 इत्युक्तवैपरीत्ये^१ । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया^२ ॥ * ॥ यच्च ।
 इत्येतदनवकूप्यमर्षगर्हाश्चर्येषु^३ । नावकल्पयामि^४ । न मर्षयामि ।
 गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च तच्चभवान्^५ वृषलं याजयेदिति ॥ * ॥ कच्चन ।
 इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति ते माता ॥ * ॥ न । इति निषेधोप-
 मानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां^६ नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ मृ-
 गो न भीम इति^७ । अयमुपमानवाची कृन्दस्त्रेव । स चोपमानपदात्पर
 एव^८ ॥ * ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे^९ । शिशिरं जीवनाय^{१०} कम् ॥ * ॥
 सच्चा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत्^{११} ॥ * ॥ जातु । इति कदा-
 चिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति^{१२} ॥ * ॥ कृतमिति
 निवारणनिषेधयोः । वत्स कृतं साहस्येन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमा-
 चावलम्बिना ॥ * ॥ यदा । इति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यस
 इति^{१३} ॥ * ॥ वदि । इति कृष्णपक्षे ॥ * ॥ वदिति वियोगपादपूरणयोः ॥
 वडिति^{१४} टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ * ॥ ऊमिति^{१५} स्त्रीणां विकार-
 वचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ * ॥ आहो । इति वितर्के यद्यर्थे च^{१६} । स्था-
 णुरयमाहो पुरुष इति ॥

१ इति वैपरीत्ये D.

२ Kāvyaḍ. 3, 137 पुनरुक्तेऽपि ed., com.

३ इत्यनव^० A.; इत्यतदततकूप्यमर्ष-
 महो^० D.

४ यच्च नावकल्पयामि F.

५ यच्च भवान्.

६ प्रमादानां B.; Kirāt. 9, 55.

७ न मृगो न^० A.; Rgv. i. 154, 2.

८ ०पूर्वं एव B. C.; ०पूर्वं एव पर एवे-
 त्यपि F.; D. om. from आसवः, for
 which it has नैकः मृगो नर्थम इति ॥

९ पादपूरणेऽपि F.

१० जीवजाय B. C.

११ सहाचर्ये D.; B. C. add ईमिति पा-
 दपूरणे । एतमित्यर्थः । सार्धसरेषु मिति
 ला आहीममंतः ॥ F.: ईमिति पादपू-
 रणे । एनमित्यथचका ईमरिपिंगिल
 आदीनमश्चानित्यपि एतमित्यथ च सा-
 र्धसरेषु मिति ला आहीममंतः ॥

१२ Manu 2, 94.

१३ Kum. S. 5, 58.

१४ वडितं F.

१५ ऊ ऊमिति B.

१६ D. om. यद्यर्थे च.

अथैरन्धःस्य गितभुवनाभोगपातालकुचेः

पीतोपायादिह^१ हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते^२ ।

आहो रिक्तः^३ कथमपि^४ भवेदेष दैवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः^५ ॥ * ॥

न वै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे^६ च । न वै स्त्रीणानि सख्यानि सन्ति^७ । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः^८ ॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रि-
व्यसीति^९ ॥ * ॥ यावदिति साकल्यावधिमानावधारणकालावधिषु^{१०} ।
यावत्कार्यं तावत्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । याव-
दमचं ब्राह्मणानामन्वयस्व । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्^{११} । यावद्भिरः खे म-
रुतां चरन्ति ॥ अन्यत्रापि दृश्यते ।

यावद्भवत्वाहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती^{१२} ॥

यावज्जीवमधीते ॥ * ॥ आहो सिद्धित्याहोवत् ॥ * ॥ किल । इत्यागमा-
रुचिन्यकरणसंभाव्यहेललीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः^{१३} । एवं
किल केचिद्वदन्ति । त्वं किल योत्स्यसे । पार्थः किल विजेय्यते कुरुन्^{१४} ।
स किल कविरेवमुक्तवान्^{१५} । गोचस्खलितं किलाश्रुतं^{१६} कृत्वा ॥ * ॥ किं

१ पीतो० B. C.

२ क्रामन्ते A.; लङ्घनं विक्रमन्ते । C.

३ रिक्तः A.

४ कथयमपि A.

५ Cf. Kāvyaṇṇ. p. 295; om. D.

६ निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः D.

७ Rgv. x. 95, 15.

८ D. om. this explanatory sentence.

९ Rgv. i. 162, 21.

१० साकल्यावदेतान्यवधारणकाला-
वधिषु D.; साकल्यावधिमाधिनावधार-

णानवधारणकालावधिषु B. C.; साक-
ल्यावधिमानावधारणानवधारणका-
लावधिषु F.

११ B. C. add: कियद्दत्तं कियद्भुक्त-
मिति नावधारयति ।

१२ Kum. S. 3, 4.

१३ Mahābh. on Pāp. 3, 2, 111.

१४ पार्थः किल दिशु प्रशस्यते कुरुन् ।

C.

१५ Bālarām. (Ben. 1869) 7, 19.

१६ किलाश्रुतं A.

किल । इति क्रोधाश्रद्धयोः^१ । न मर्षयामि । न अद्ध्ये । किं किल
तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति^२ ॥ * ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवा-
रणनिषेधेषु^३ । अलंकारः ॥ अलमस्यस्य धनम् । वङ्गित्यर्थः ॥ अलं
मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन^४ ॥ आलष्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारान-
पाहरत्^५ । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ * ॥ अररे । इत्यवचेपसंबोधने । अररे
महाराजं प्रति कुतः^६ चत्रियाः ॥ * ॥ दिष्ट्या । इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धा-
महे^७ ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोभ्येष्टित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति^८ केचि-
त्यठन्ति ॥ * ॥ उमिति^९ कोपनोक्तौ । उं^९ सैवास्मि तव प्रिया ॥ * ॥ चि-
रस्य । इति कालभूयस्त्वे । चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैरिति^{१०} ॥ * ॥
प्रगे । इति प्रातरर्थे^{११} । प्रगे प्रबुध्यसे ॥ * ॥ ते । मे । इति त्वया । मया ।
इत्यर्थे ॥ अतं ते राजशार्दूल । अतं मे^{१२} भरतर्षभेति ॥ * ॥ येन । तेन ।
इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां^{१३} येन मूकाः पिकाः स्युः ॥ चणमवहितश्च
तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम्^{१४} ॥ नदीं तेन जगाम । गमने नदी^{१५}
हेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथा हि जाम्बवतीहरणे^{१६} ।

बार्हद्रथं^{१७} येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं बभाषे^{१८} ।

१ क्रोधाश्रद्धयोः D.

२ याजयति D.

३ D. om. शक्ति.

४ अलमिति प्र० B.

५ Sisup. 2, 40.

६ कुतः D.; om. F.

७ वर्धसे (orig. वर्धमाहा) D.

८ बाह्येति F. [? बाह्यम् or बाह्ये].

९ ओमिति० ओं F.

१० याथार्थ्यमलम्भिभिर्गजैरिति B.

Sisup. 1, 64 (चिराय eds.)

११ प्रातरर्थे B.

१२ ते B.

१३ गिरमुदारां A.; वितर गिरमुदा-
रायेमल्लकाः पिकाः स्युः D.

१४ D. om. this example; तारं दिशं०
प्राहिणवंतं नदीं तेन० F.

१५ गमननदी D.; गमनेन । नदी F.

१६ D. om. from तथा हि to मुञ्जनी-
वीमपश्वन्निव ।

१७ जांबुवत्याहरणे सोर्हद्रथं F.; सा-
र्हद्रथं B. C.

१८ येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य साकाञ्च-
मिदं बभाषे । B. C.

कादम्बर्याम् । सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो^१ भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः^२ पीडयते पयोधरतटे^३ मातः किमीयः करो^४

नाभीं तेन क एष कर्षति^५ मुञ्जनीवीमपशन्निव^६ ॥

येन दाता तेन स्नायः^७ ॥ * ॥ चिराय । इति चिरस्वार्थे । चिराय नि-
र्धनो भूत्वा भवत्यङ्गा^८ महाधन इति ॥ * ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषे-
धावधारणे^९ । न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति^{१०} ॥ * ॥

शश्वदिति सार्वकाल्ये । शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वदक्ति कु-
शितः ॥ नित्यसहार्थयोरपि । शाश्वतं वैरम्^{११} । शश्वद्भुञ्जते इ-
ति^{१२} ॥ * ॥ शुभमिति कल्याणे । शुभंयुः^{१३} ॥ * ॥ कूपदिति प्रश्वितर्क-
प्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥ ५ ॥

वाव त्वाव तुवै^{१४} तुवै^{१४} खलु चिराद् हेतावृतं तावतो^{१५}

मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्मे^{१६} शुक्लं माकिरः ।

अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो^{१७} मर्या स मास्त्रायकिं

चेदद्वाय हयेऽय्यये^{१८} नकिरे^{१९} राचौ पुरा सीमदः ॥ ६ ॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति^{२०} ॥ * ॥

१ वलितमुखो B. C. F.

२ हीकः । पी० A. B.

३ पयोधरमये B. C. F.

४ किमायः करो C.

५ ? thus F.; °कर्षति B.; मा भी
तेन० A.; नालतिन एष० C.

६ See Note १६, page १२.

७ तेन याह्यः स्नायः C.

८ भवत्यङ्गा C. F.; भवत्यङ्गा B.;
भवत्यङ्गा C. corr.

९ Thus B. C.; इति निषिधावधा-
रणे A.; निष्ठितनिषेध० F., and corr. D.

१० वै श० D.; cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

११ शाश्वतवैरं D.

१२ शाश्वदं B.; भुञ्जान इति D.

१३ शुभमुक्तं D.

१४ नवै B.; नु A.

१५ तावदे D. E., not F.; see Note

१०, next page.

१६ प्राह्मे A. C. D.

१७ वषटो B. C. F.

१८ हये अयो अये C.; हऽय्यये A.

१९ नकिरे F.

२० Cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे^१ । अयं त्वाव प्रशस्यत इति ॥ तान्ता-
विमावनुमानप्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिस्थिति^२ केचित् । त्वावदित्यपि^३ ॥ * ॥
तु वै । इति विशेषे । अयं तु वै प्रकृत्यत इति ॥ * ॥ नु वै । इति वितर्के ।
को नु वै गच्छतीति ॥ * ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानु-
नयनियमनिश्चयहेतुविषादेषु^४ । खलु कृत्वा । अथो खल्व्वाङ्गः ॥ स
खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसा-
राः खलु मादृशां धियः^५ । प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्व-
दधीनं खलु देहिनां सुखम्^६ । न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः^७ ॥ * ॥
चिरादिति चिरायार्थे । चिराद् दृष्टोऽसीति ॥ * ॥ हेतौ । इति निमि-
त्तार्थे । हेतौ हृष्यति ॥ * ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ * ॥ ता-
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु^८ । यावत्कार्यं तावत्कुरु ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम्^९ । तावदधीष्व
यावदुध्यसे^{१०} ॥ यावत्तावच्छब्दौ^{११} परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यान्निजमर्थं गमयतः । क्वचित्तु केवलौ^{१२} ॥ * ॥ मात्रायामित्यल्प-
रिमाणे । मात्रायां भोजकः ॥ * ॥ मम । इति प्रत्यगात्मसंबन्धे । ममेत्यस्य

१ स्ववार्थे B. C. F.

२ (Iacuna) त्वमानमानप्रति० -- स-
माप्तिस्थिति C.; प्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिस्थि-
ति D.; तांताविमावऽनुमान० B.; तां-
ताविमावनुमते(?)० A.

३ यावदित्यपि B. C. F.

४ निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । C.;
निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयनिय-
मेषु । D.

५ Kirāt. 1, 25.

६ Kum. S. 4, 10.

७ D. om. this ex.; Kum. S. 4, 5.

८ तावदिति साकल्यमाक्रमावधिषु ।
D.; तावदिति तुल्ययोगितासाकल्यमा-

त्रावधिषु C.; A. omits from तावदिति
to यावत्तावच्छब्दौ.

९ D. om. स्वयं. Kum. S. 5, 67.

१० D. corr. त्वं तावदवतिष्ठ यावद्बु-
ध्यते.

११ Om. A. (see ८); D. om. from या-
वत्ताव० to केवलौ ।

१२ केवलावपि F.; D. F. add here :
ए इति संबोधने । यथा भट्टिकाव्ये
[तद्विकाव्ये D.] । ए वाचं देहि धैर्यं नः
स्वहेतोरशुश्रुवत् [नस्वहेतोरसुश्रुवत्
F.] । त्वं नो मतिमिवादत्स्व नष्टात्मा-
णानिवाददः [मतिमिवाधर्मानर्णणाप्रा-
णानिवाददः D.] ॥

भावो ममत्व^१ ममता । निर्गतो^२ ममेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ * ॥
 ऊमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु^३ । ऊं ऊं मुञ्च^४ । ऊं राक्षसो
 ऽयम् । ऊं स त्वमसि । ऊं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं वत ह्री चित्रं ऊं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः कासि हे सुभ्रु वक्त्रेवं विललाप सः^५ ॥

धिङ्मातः केकयि^६ । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ * ॥ चिरेण । इति चिरा-
 यार्थे^७ । चिरेण मित्र व्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ * ॥ पशु । इति
 सम्यगर्थे । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः^८ । दर्शनीयं ज्ञानं^९ सम्यक्
 प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ प्राह्णे^{१०} । इत्यङ्गः प्रारम्भे ।
 प्राह्णे गच्छति^{११} ॥ * ॥ शुकमिति श्रेष्ठे । शुकं गच्छति ॥ * ॥ माकिरिति
 निषेधवर्जनयोः । रचां मे^{१२} माकिः कुर्विति ॥ सान्तं तु^{१३} शाकटा-
 यनः । तथा नकिःशब्दमपि^{१४} ॥ * ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्परार्थे ।
 अन्योन्यस्य स्मरन्ति^{१५} ॥ * ॥ यथा कथा च । इत्यनादरे । यथा कथा च
 दीयते । यथा कथा च दक्षिणेति ॥ * ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडि-
 द्वायेति ॥ * ॥ मर्या । इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्या-
 दा । सीमबन्धनेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ * ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे

१ Om. C.

२ निर्गता C.

३ °स्मरणाभर्त्सनेषु । D.

४ B. om. one ऊं.

५ Bhatt. 6, 11.

६ केकयि B. C. F.

७ चिरार्थे C.

८ लोभं A. B. C. F.; न यांति B. C.

F. (perhaps also Vardhamāna?); Rgv.

iii. 53, 23.

९ ज्ञानं न A.; D. om. this explana-
 tion.

१० प्राह्णे A. C. D.

११ न गच्छति B. C.

१२ रचां ते D.; रक्ता मे C.

१३ सांतस्तु A.; शांतं तु B.

१४ नकिःशब्दमपि B.

१५ स्मरन्ति C.; in B. a leaf (fol. 4) is
 missing containing from न्यस्य स्मरन्ति
 to अधो नाम पवतमारोह under नाम
 in Dist. 8.

च^१ । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स्म विदन्माणवकमध्याप-
येति^२ ॥ * ॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः^३ । मा कार्षीत् । मा
भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता^४ ॥ ड-
कारो लुङ् माङीति^५ विशेषणार्थः ॥ * ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देवदत्त
गच्छसि । अथ किम् ॥ * ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन^६ किम् ॥ * ॥
अङ्गाय । इति शीघ्रार्थे । अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्सर्जेति^७ ॥ * ॥
हय । अयि । इति संबोधने । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे^८ । अयि विजही-
हि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि^९ । अय्ययि^{१०} साहसकारिणि ॥ * ॥
अये । इति स्मरणे । अये रामो दाशरथिः ॥ * ॥ नकिरित्यौपम्ये^{११} ।
मेघो नकिर्वर्षति^{१२} ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ * ॥ अरे । इति हीनसंबो-
धने । अरे चौर^{१३} ॥ * ॥ रात्रौ । इति निशायामित्यस्यार्थे । रात्रौ
वृत्तं तु द्रच्छसि^{१४} । रात्रौचरः ॥ * ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्यदासत्ति-
चिरातीतेषु^{१५} । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः^{१६} ॥
गच्छ पुरा देवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् ।
पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ^{१७} चिरेऽतीते चेति^{१८} पृथ-

१ वा C.; पादपू० D. corr.

२ अध्यापयति D.

३ माङीति निषेधे । D.

४ D. om. this example.

५ माङ् लुङीति F.; cf. Pāṇ. III. 3, 175.

६ ? शान्तश्चेद० C.; cf. Böhrl. Spr. 2016; संतश्चे० A. F.; सतश्चेद० B. D.

७ Kum. S. 5, 86.

८ Rgv. x. 95, 1.

९ अनन्वये त्वयि । D.

१० अयि C. cf. Ratnāv. 315, 32.

११ नकिमित्यौ० F.

१२ नकिं० C. F.; A. C. F. add सि-
द्धराजः

१३ चौरैति C. F.; चौरति D.

१४ दन्दयसि D. and om. रात्रौचरः

१५ पुरेति बंधसविधतासत्तिचिराती-
तेषु C.; पुरेति प्रतिबंध० F.; पुनेरति
प्रातिबंधभविष्यदासत्तौचिरा० D.

१६ ०पाययत्यर्थः (?) A.; D. om. from
उपाध्याये० to पृथगाह.

१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति । आ-
सत्तौ A. C. F.

१८ वेति C.

गाह^१ ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे । सीमादित्यो अमृजत्^२ । सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तदेद यदद्भुतम्^३ ॥ ६ ॥

औषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः

मूपत् कच्चिद् यच्च नेदङ्ग हन्ताः ।

नै न्वैः छम्बट् पाडवेरे वताथो

कुं हं हिं कट् वेदधाघो नुकं चाः^४ ॥ ७ ॥

औषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः^५ । प्याट् शीघ्रं पठति । प्याट् पाठकाः^६ ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः^७ ॥ कश्चिच्चिरत्वे ऽतीते काले । समीपे ऽनागते चेति पृथग्गाह^८ ॥ * ॥ अहो । इति संबोधनाश्चर्ययोः । अहो वत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते^९ । अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि । इति प्रतिषेधे । नो हि पठसि^{१०} त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे । वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच्च । इति यच्चवत्^{११} ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्वा यन्त्यो^{१२} नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽपि श्रीशाकटायनः^{१३} ॥ * ॥ अङ्ग । इति पूजासंबोधनयोः^{१४} । अङ्ग विदन्माणवकम-

१ See Note १६ previous page.

२ Rgv. ii. 28, 4.

३ Rgv. i. 170, 1.

४ नै C.

५ वेदधाघो F.; नुकंवाः C. F.

६ आमंत्रणप्रशंसयोः C. F.; प्रशंसायां D.

७ प्याड शीघ्रं प्याड पा० A.; D. om. the second example.

८ हिंसासत्त्वरपि० A.; हिंसासासत्त्वरपि० C.; D. om. from हिंसा०

९ Thus D. F.; A. C. om. from कश्चिच्चिरत्वे०. A gloss or transferred here from after the passage on चिर above?

१० Cf. Böhrl. Sp. 836.

११ पचसि D.

१२ यच्चवत् C.; यच्चैति यच्चवत् F.

१३ जिह्वायन्तो MSS.; cf. Nir. i. 11.

१४ D. F. om. श्री.

१५ संज्ञासंबोधनयोः D.

आपय । तन्मन्ये^१ कचिदङ्ग मङ्गतर्णेनाखादिता मालती ॥ समुद्यु-
पयोगप्रातिलोभ्येस्विति^२ श्रीशाकटायनः ॥ * ॥ हन्त । इति हर्षानुक-
म्पावाक्यारम्भविषादेषु^३ । हन्त जीविताः स्मः^४ । पुत्रक हन्त ते धाना-
काः^५ । हन्त ते कथयिष्यामि^६ । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्च-
ययोरपि । भूरियं हन्तकारः^७ । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ * ॥
लै । इति विशेषवितर्कयोः । अयं लै प्रकथ्यते ।^८ कस्त्वा एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ नै । इति वितर्कपादपूरणयोः । को न्वा^९ एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ क्स्वडित्यन्तःकरणाभिमुखयोः । क्स्वट्संशुद्ध्या^{१०} सर्वं जयति ।
क्स्वप्मुखो^{११} धावति ॥ * ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ केचित् पट् । इत्यपि
सादृश्यासंपत्तिसाकल्यग्रन्थाधिकवचनेषु^{१२} ॥ * ॥ अवेरे । इत्यरे । इत्य-
स्वार्थे^{१३} ॥ * ॥ बत । इति हेतुखेदानुक्त्यासंतोषविस्मयामन्त्रेषु^{१४} ।
वनजे नेति बलं बतास्ति सत्त्वे । यस्मादित्यर्थः^{१५} ॥ अहो बत महत्क-
ष्टम् । हता बत वराकी सा^{१६} । बत प्राप्ता सीता । अहो बतासि स्पृह-
णीयवीर्यः^{१७} । बत वितरत^{१८} तोयं तोयवाहा नितान्तम्^{१९} ॥ * ॥

१ तन्मन्ये C.

२ समुद्युप० C.; F. om. श्री.

३ हर्षानुक्तपवास्तारंभ० D.

४ जीवितास्मः C.; जीवितास्म A. D.

५ धानाकाः F.; पुत्र हन्त ते त्वता-
काः D. [°बालकाः Kshīrasv.]

६ Rām. I. 48, 14; Bhag. G. x. 19.

७ कारा F.; Bālar. 42, 20.

८ यं लै० C.; अयं विप्रक० D.; १ क-
स्त्वै ए० A. C. D. F.

९ को न्वै A. F.; कान्वै D.; कौत्वै C.

१० स शुद्ध्या D.

११ क्स्वट् मुखो A. D.; क्स्वट् खो C.

१२ सादृश्यं० F.; °साकल्याथाधि-
कवचनेषु C.

१३ ॥ अवेरे इत्यस्वार्थे C.; ॥ अवे अरे
इत्यस्वार्थे D.; अवेरे इत्यरेरे इत्यस्वार्थे
F.; ? अवेरे misread from अद्वेरे.

१४ इति खेदानुक्त्यासंतोषविरामा-
मन्त्रेषु D.

१५ D. om. from वनजे नेति; Kirā-
tārj. 13, 8.

१६ वत रावीस्व । D.; वराकी । सा
बत० F.

१७ Kum. S. 3, 20.

१८ वित C.; वितरतु A. D.

१९ तोयवाहो नितान्तं A. D. a. m.;
MSS. Kshīrasv. read तोयवाहा हिमंतं.

अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं वन्दोऽपि^१ ॥
 अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद् द्रष्टव्याः ॥ * ॥ कुमिति प्रश्ने^२ ।
 कुं त्वं करोषि ॥ * ॥ हमित्यसंमतौ । हं क एवमाह^३ ॥ * ॥ हिमिति स्त्रो-
 भवचनः ।^४ हिं साम गीयते ॥ * ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे^५ ॥ * ॥
 वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वषडर्थे टान्तं तु ओभोजः ॥ * ॥ अध । इत्य-
 थार्ये । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः^६ ॥ * ॥ अघो दति भोअर्थे ॥ * ॥
 नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् ॥ * ॥ च । इति^७ चेदर्थे । त्वं
 च^८ गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्पर एव प्रयोक्तव्यः ।
 यदुक्तमन्यत्र^९ । वो यदर्थे प्रथमात्पदात्परः^{१०} ॥ ७ ॥

ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्

पर्याप्तमये कुविदाम नामाः ।

अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं^{११} किं

स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोजः ॥ ८ ॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे^{१२} । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति ।

ओं अग्निमीळे पुरोहितम्^{१३} ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्

तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः अचं विभ्रति^{१४} ।

१ इदं वेद° A.; °वन्दो वापि C.;
 इमं वदास्थापय । अमो पत वृन्दोपि । D.

२ प्रेमे D.

३ ऊमित्य° ऊं क एवाह D.

४ हिमित्यस्त्रोभ° D.; हिं = हिङ्?

५ Rgv. i. 43, 1.

६ Rgv. vii. 104, 15.

७ वेति C. F. (B. ?)

८ त्वं व F. and orig. C. (B. ?)

९ । कं यदुक्तमन्यत्र D.

१० वो यदर्थे° B. C. F.; चेद्वदर्थे°
 A.; D. om. from आद्यपदात्पर°

११ सुकं A. D.

१२ ओमित्युपपदानाभ्यु° D.

१३ Rgv. i. 1, 1.

१४ Śiṣup. 1, 75.

ब्रह्म भूर्भवः खरोम् ॥ * ॥ आदित्यथार्थे^१ । विश्वकर्मा विमना आदिहा-
या इति^२ ॥ * ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमी^३ ॥ * ॥
उत । इति वितर्कबाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु^४ । स्थाणुर-
यमुत पुरुषः । उत शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतिय्यति ।
स्वाभासो भरवानुत^५ । एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः^६ । स स-
र्वलोकस्य शुभो भवत्युत^७ ॥ * ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे । यद्यमधीते तज्जा-
नाति ॥ * ॥ अन्यदित्यन्यार्थे^८ । देवदत्त आयातो^९ न्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ * ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्या-
प्तम् । पर्याप्तमिहान्येन ॥ * ॥ अये । इति पुरस्तादर्थे । अयेसरः । अयेव-
णम् ॥ * ॥ कुविदिति भूर्यर्थे^{१०} । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभा-
वेव्यपि ॥ * ॥ आम । इति प्रतिवचनावधारणयोः^{११} । कटं कुरु । आम
करोमि ॥ तथा^{१२} ।

घण्टानादो निखनो डिण्डिमानां

गैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानाम्

उत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य^{१३} ॥

१ आदित्यवार्थे D.; आदित्यथार्थे
C.

२ Rgv. x. 82, 2.

३ D. F. add किमित्यकस्मात् कुप्यसि
[कुप्यसीत्यपि F.] ।

४ D. om. समुच्चय and पादपूरण.

५ D. om. this example; Kirātārj.
15, 22.

६ उतरायमुतः श्रमः C.; उत
राष्ट्रेऽमुनाश्रमः D. a. m.

७ स सर्वलोकस्य मुने (!) भवत्युत A.;
D. om. from स०

८ अन्यदित्यर्थे A. F.

९ आयाऽ० A.; आयतो D.

१० असूयार्थे F.; कुचिदिति सूयार्थे
C.; the example is Rgv. x. 131, 2.

११ आमिति० D.; आमेति वचना-
व० C.

१२ आम् करोमि। गच्छाम्याम यथा D.

१३ Śiṣup. 18, 10.

गच्छाम्याम् ॥ अभ्युपगमेऽपि । आम् मैथिलि^१ ॥ * ॥ नाम इति प्रा-
काश्यसंभावनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु ।^२ हिमालयो
नाम नगाधिराजः ॥ कथं नाम समेयसि^३ ॥ स्रतिः संभावनैव । स ना-
मायं^४ बन्धुः ॥ ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमसु नाम ॥
को नामायं सवितुरुदयो यत्र न स्वे स्फुरन्ति^५ ॥ दृष्टेव सा रोदिति
नाम तन्वी^६ ॥ यदि लेपनमेवेष्टं लिप्यतिर्नाम^७ कोऽपरः ॥ अन्यो नाम
पर्वतमारोहति^८ ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ * ॥ अन्यत्र । इति वर्जने । पतितान्न
विभ्रयादन्यत्र मातुः ॥ * ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । घ
हिनस्ति मृगं व्याधः ॥ * ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नात्कर्त्या-
धिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु^९ । अथ परस्मैपदानि । स्वातोऽय^{१०} भुङ्के ।
अथ शब्दानुशासनम्^{११} । अथ शक्तोऽसि^{१२} भोक्तुम् । अथातो धर्मं
व्याख्यास्यामः^{१३} । अथ समासः । गौडो भवानयेति ब्रूमः^{१४} ॥ भीमो
ऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽयानित्यः^{१५} ॥ * ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्य-
न्तीवेदा गनीगन्ति^{१६} कर्णम् ॥ * ॥ विष्णु । इति सर्वतोभावे । विष्व-

१ मैथिलि A.; D. om. from अभ्युप०

२ ०विस्मयावधारणेषु C.F.; ०संभा-
वक्रोधा० A.; हिमालयो० Kum. S. 1, 1.

३ स्फुरिष्यसि C. F.; सामृष्यसि D.;
Kshīrasv. on A. K. iii, 4, 32, 13: प्रा-
काश्ये । हिमालयो० ॥ संभाव्ये । कथं नाम
समेयसि ॥ क्रोधे । ममापि ॥ etc.;
Rāyam. remarks: विस्मयस्फुरणविक-
ल्पोऽपि दृश्यते ।

४ सेनासायं C.; त[व suppl.] ना० D.

५ यत्र नाम स्फुरन्ति D.; Kshīr. has
कुत्सने । को नामायं सवितुरुदये ॥

६ दणैव सा० नाम तत्त्वा C.; D. corr.
दिष्टैव सारोहति; (अलीके) दृष्टेधरे
रो० Kshīr.

७ Thus A. C. D.; लिपते नाम F.

८ अधो० A.; अन्ते नाम० D.; (om.
आमन्त्रणेऽपि); C. F. add अमृतं नाम
यत्संतो मंत्रचिन्हे [मंत्रजिह्वेषु F.] जुह-
ति 1; for B. cf. p. 15 note 15.

९ ०समुच्चयपदान्तरेषु B. C. F.; ०प्र-
श्नकाम्याधिकारसमुच्चयेषु D.

१० तातो य C.; तातायः B.

११ Beg. of Mbh.; अथ पचामि B. C. F.

१२ शक्तोऽसि A.

१३ B. C. F. om. this ex.; Kapāda S.
1, 1, 1; F. adds: अथ चतुर् ब्रूमः ।

१४ D. om. this example.

१५ नित्यशब्दो० A. B. C.; om. D.

१६ वक्ष्यन्तीति वे० MSS.; Rgv. vi. 75, 3.

ञ्चतीति विव्वक् ॥ * ॥ चिदिति^१ साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु^२ । आ-
चार्यश्चिदिदं ब्रूयात्^३ ॥ किंचित् प्रयच्छति । न किंचिद् ब्रवीति^४ ॥ अग्नि-
श्चिद्भायात् ॥ कुल्माषांश्चिदाहरेति^५ ॥ * ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शो-
भते^६ ॥ * ॥ किमिति चेपप्रश्लेषदर्थातिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं
गतोऽसि । न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ * ॥ खिदिति प्रश्र-
वितर्कयोः । कः खिदेकाकी चरति ।^६ अधः खिदासीद् उपरि खिदा-
सीत् ॥ * ॥ अन्तरेण । इति मध्यविनार्थयोः । यथा ।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चामरयोर्दयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोर्

अभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः^७ ॥

चलच्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः^८ ॥ अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा । आ-
वयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः^९ ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न
किंचिन्नभ्यते ॥ अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तर-
शब्दोऽनव्ययस्तेन द्वितीयात्ययः^{१०} ॥ * ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे ।
अयमेकपदे तथा वियोगः^{११} ॥ * ॥ अहह । इत्यङ्गुतखेदयोः । अहह
महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः^{१२} । अहह कष्टमपण्डितता वि-
धेः^{१२} ॥ दीर्घान्तोऽपि । भित्तिवापि बुभुक्षिता यदहहा ॥ * ॥ उज्जि-

१ चिदित्यस्य B. C.; चिदित्यसाक°
D. F.

२ °नासंमतिपूजासु B. F.; °माना-
ससृतिपूजासु C.; D. om. the next exam.

३ Yāska N. I, 4.

४ A. om. न; न किंचिदिदं ब्रूयात् B.

५ सुकमित्य° शुक्ल° A. D.

६ V. S. 23, 9; अधः° Rgv. x. 120, 5.

७ Śiṣup. 3, 3.

८ चलच्चामर° D.; om. B. C.

९ Thus also Kshir. on A. K. iii. 5, 10.

१० द्वितीयाभावः A.; D. om. from

अन्तरेण माता°

११ Vikramorv. ṣl. 73.

१२ Bhartṛih. ii. 28; ii. 88.

ति^१ वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु । क उ एति^२ । उ उन्तिष्ठ । तद्वायुस्तदु
चन्द्रमाः ॥ उ । इत्युच्चप्रतिरूपको^३ ऽयस्ति । अस्य त्वं विशेषः । उ-
जो वेति^४ । ऊ इति^५ पचे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय^६ विभाषेति नचेत् पुनः^७ ।

आः शप् समुपजोषं^८ खोरटावाडां^९ स्वरदयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ * ॥ फडिति विघ्नप्रतिहतोत्सा-
रणे^{१०} । ऊं फट् प्रतिहतो ऽसि ॥ * ॥ किदिति^{११} भर्त्सनपादपूरणयोः ।
क्वित्^{१२} कितव कदर्यो ऽसि । क्वित् क्वैतदुपयुज्यते^{१३} ॥ * ॥ चिररात्राय ।
इति चिरस्थायै । चिररात्राय जनेन चिन्तितम् ॥ * ॥ विभाषा । इति वि-
कल्पार्थे । विभाषाये प्रथमपूर्वेषु^{१४} ॥ * ॥ इति । इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवम-
र्थव्यवस्थास्वरूपविवचानियमसमानिप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु^{१५} ।
हन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इति पाणिनि^{१६} । पाणि-
निशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः^{१७} ॥

१ उडिति A.

२ (?) पति A. B. D.; क उ इति F.

३ Thus A.; इत्युच्चप्रतिरूपको F.;
इत्यरूपको B.; इत्यासूपको C.; इत्या-
प्रतित्वपको D.

४ उ चोरा इति A.; ऊं वोच् इति
B.; जवोच् इति C.; ऊं वोभ इति D.;
उजो व इति F.; cf. Pāṇ. i. 1, 17.

५ उ इति A.; ऊ इति D.; ऊमिति
B. C.; om. F.; cf. Pāṇ. i. 1, 18.

६ क्विच्चिररात्राय F.

७ ऽपुनः C. F.; पुनः B. D.

८ आ शप् B. C. F.; B. om. समुप;
E. adds डो.

९ खोरटावामः B. C.; खोसटाव-
डामः F.

१० ऽप्रतिहतूत्सारणे A.; विघ्नप्रति-
हंतूत्सारणे प्रतिहतूत्सारणे इत्यपि । F.
११ क्वदिति F.

१२ क्वत् F.

१३ क्वित् किं तदुः D.; क्वित्क तदुः B.
C.; क्वित्क तदुः F.

१४ Pāṇ. iii. 4, 24.

१५ ऽप्रकर्षवचनैवमर्थः F.; ऽपराम-
र्शमानेषु B. C. F.

१६ पाणिनिः F.; corr. A. D.

१७ Śiṣup. 1, 3.

ज्वलिति कसन्तेभ्यो एः^१ ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं
यो गुण इति ॥ तदस्यास्यस्मिन्निति मतप्^२ ॥ पृथिव्यापखेजो
वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि^३ ॥ इत्युक्तवन्तं
परिरभ्य दोर्भ्याम्^४ ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्या-
पिशलिः ॥ प्रत्यक्संनिधवधारणपदार्थाविपर्ययादिष्वपि^५ द्रष्ट-
व्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नो चेदित्य-
पि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति^६ कुत्सायाम् । पुत्^६ कुप्सितं कसति गच्छ-
ति । पुत्कसः^६ ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोप-
पीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य^७ नृपशून् भिच्चामहे निस्त्रपाः ॥ * ॥
श्रुतिं प्रयहे^८ । गां शृङ्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे^९ । समुप-
जोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः^{१०} ॥ * ॥ खोः कुत्सा-
याम्^{११} । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने ।
अठ करोतीत्यादि^{११} ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं
मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ खरादिरिति संबोधन-
भर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु^{१२} यथासंभवं भवति^{१३} । अ अपेहि । आ

१ Pāp. iii. 1, 140.

२ Pāp. v. 2, 94.

३ Kaṇāda Sūtra, 1, 1, 5.

४ Kirāt. 11, 80.

५ प्रत्यक्संनिधवधारणपदार्थवि-
पर्ययादि° D.

६ पुदिति° बुत° बुत्कसः । चांडालः
B. C. F.

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्श्य C. F.

८ श्रपिति° A. B. C. F.; °प्रयाहे D.

९ °इति सानन्दे D.

१० Thus A. B. C. F.; D. om. from
उपजोष°

११ For the passage from खोः कुत्सा-
यां B. C. F. read: खोस् अठ अवड
[खोस् अवाठ C.; खोस् अठ अवड F.]
इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । अठ
[अव C.] करोतीत्यादि । to which F.
adds अवड गच्छति ।

१२ °कंपापादपूरण° F.; °कंपापापू-
रण° A.; °कंपापापूरप्रति° D.

१३ भवति A.; यथासंभवतीति D.

एवं नु मन्यसे^१ । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उन्निष्ठ । ऊ ऊषरे
बीजं वपसि^२ । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि^३ । ओ आवय^४ ॥ ऋ ऋ
लृ लृ औ^५ । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदियहणात् कुं खुं गुं
घुमित्यादयोऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । मे । चिराय । अज्ञाय^६ । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् ।
चिरस्थ । अन्योन्यस्थ । मम । एकपदे । अये । प्रगे^७ । प्राङ्गे । हेतौ ।
रात्रौ । वेलायाम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रसृतयो यथाक्रमं प्रथ-
मादिसुब्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्चन्द्रोवशाद् यथायथं न्यस्ताः^८ ॥ ८ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ^९ चेताराधरावुभयः ।

एद्युस्येते^{१०} ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥ १० ॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थंतदानीं कथमः पुरस्तात्

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविकाः ।

पश्चादिदानीं परतः परायै-

कथ्यंसदा द्युःपुरतः^{११} सदं च ॥ ११ ॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः^{१२} ॥ * ॥ पश्चादिति

१ मन्यते A.; आ एवं मन्यसे । F.

२ वर्षति D.

३ ऐ पासं देहि A.; om. D.

४ औ ओ आवय F.

५ ए ऐ F.; लृ पे ऊ (? औ) D.; ए उ

(औ ?) C.

६ चिराह्वायं F.

७ Om. A.

८ न्यस्ताः F.

९ A. om. अपर.

१० एद्युस एते F.

११ परायैकधासदा^० G.

१२ Kum. S. 3, 26.

प्रतीचीचरमयोः^१ । पश्चादस्ताद्विः । पश्चाद्याति ॥ * ॥ द्युरिति वासरे ॥
 तथा च^२ श्रीभोजः । द्युर्दिनमिति^३ ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥
 गगनेऽथ्ययम्^४ । असान्तमिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये^५ ॥ * ॥
 सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा । भुजंगमखेव मणिः सदंभाः ।
 सततप्रभ इत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ * ॥ पुरस्तादित्युपलक्षणम् । सूत्र-
 निपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः^६ ॥ ११ ॥

सुचकृत्वस्वातस्त्रदा कामर्हिधैधाः

स्तादाह्येनातसाच्चिडाः स्युर्धमुज्याः^७ ।

शस्वततुम्णमक्तादयश्च प्रसाक्षाद-

आद्यूर्यादिश्चाप्ययीभावयुक्तः^८ ॥ १२ ॥

तद्धितादिप्रत्ययाः^९ सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच् । द्विः
 करोति । चिः पचति ॥ * ॥ कृत्वस्^{१०} । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ * ॥ चा । देवचा
 कृतम् । देवचाकृत्य गतः ॥ * ॥ तस् । अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते^{११}
 पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थस्योपलक्षणम् ॥ अतः कारणोपदेशनिर्देशयोः^{१२} ।
 अतो गुणात्सर्वजनः पूजयति । अतो गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्ना-
 नन्तर्येऽपि^{१३} । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत इत्यर्थः । ततः

१ प्रतिबिम्बरयोः C.; D. corr. प्रती-
 चीपृष्ठयोः.

२ तथापि A.

३ दुर्दिनं A.

४ कथं गगने पि । D.

५ सांत इति वरं B. C.; असांत
 इति इत्यन्यः F.; D. om. from असान्तं

६ Cf. Pāṇ. V. 3, 39-41, where पु-
 रस् । अधस् । अवस् ॥ पुरस्तात् । अध-
 स्तात् । अवस्तात् । अवरस्तात् ॥ are
 given.

७ °स्ताच्चिडाः B. C. F.; °साच्चि-
 डाचधमुडयः A.; °चिडाचो धमुज्याः
 E. and D. a. m.

८ °चादाद्यूर्याभावयुक्तः । B.

९ अतद्धितादिप्रत्ययः D.

१० कृत्वसुच् C.

११ एते च B. C.

१२ वारणो D.; कारणाप C.

१३ °प्रश्नानन्तर्येषु । B. C. F.

कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान्भक्षयन्ति^१ । अन्ततः शासनावयवे
 संभावनायां च ॥ किञ्चिदप्यधीव्य^२ । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥ गुणवान् ।
 अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रअनिह्वययोः^३ । कुत आगच्छसि । कुतो
 मे हिरण्यम् ॥ अर्जनतोऽभवन्देवाः^४ ॥ उरस्तः । उरसैकदिक्^५ ॥ * ॥
 च । यच । तच ॥ * ॥ दा । सर्वदा ॥ * ॥ काम् । कितराम् ॥ * ॥ हिं ।
 एतर्हि ॥ तर्हीति विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः^६ दृष्टस्तर्हि बलवत्तरः ॥ * ॥
 धा । पञ्चधा ॥ * ॥ एधा^७ । द्वेधा ॥ * ॥ स्तात् । प्राग्यामात्^८ ॥ * ॥
 आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ * ॥ एन^९ । पूर्वेण ग्रामम् ॥ * ॥ आत् ।
 उत्तराद्ग्रामस्य ॥ * ॥ सात्^{१०} । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥ * ॥
 च्चि । शुक्लीभवति ॥ * ॥ डा^{११} । पटपटाकरोति ॥ * ॥ धमुज् । द्वैधं^{१२}
 वर्तते ॥ * ॥ या । इत्याकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः ॥ या । यथा ॥ * ॥ आ ।
 दक्षिणा ग्रामात् ॥ * ॥ शस् । अल्पशः । दिशो देहि ॥ * ॥ वत् । राज-
 वत्^{१३} ॥ * ॥ तम् । कर्तुम् ॥ * ॥ एम् । भोजं भोजं व्रजति^{१४} । चूर्णेपेधं
 पिनष्टि ॥ * ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो^{१५} याञ्च । प्रकृत्य ॥
 आदिग्रहणात् केकेन्यतवैलेत्यादयो^{१६}ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥ प्रसाचा-
 दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तच्च प्रादिर्वक्ष्यमाणो

१ भक्षयति B. C. ; भक्षयसि D.

२ अधीते C.

३ °निह्वयोः C.

४ अर्जनतो भवान्देवः । D.

५ Om. D.

६ तर्हीति पूर्ववत् । विशेषणं बल° D.

७ एकधा F., and corr. D.

८ प्राक् ग्रामस्य D. ; F. adds पुर-
 स्तात् before प्राग् ; cf. Pāp. v. 3, 30.

९ एनप् C.

१० क्त्वात् B. C. F.

११ डाच् A. ; cf. Pāp. v. 4, 57.

१२ द्विधं D.

१३ C. adds पुत्रवत् ; D. भानुवत्.

१४ C. D. om. one भोजं.

१५ यो A. ; ल्यप् F. ; om. B. C.

१६ केकेनत° A. B. C. ; केकेनवैलेत्या-
 दयो F. ; कोकेतप्तवै° D. ; cf. Pāp. iii.
 4, 14.

विंशतिशब्दको^१ गणश्चादिसंज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसंज्ञा धातु-
संपृक्तस्यैव नान्यत्र । चादिसंज्ञा^२ तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात्^३ ।
यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः ।
एष कर्मप्रवचनीय इति पाणिनीये प्रसिद्धः^४ ॥ प्राचार्यः । निष्कौशा-
म्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसंज्ञः^५ । कुगतिप्रादय एव^६ पाणिनीयव-
चनात् ॥ * ॥ साचादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः । तस्य केवलस्यापि
चादित्वम् । करोति साचाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ * ॥ ऊर्थादिरपि
तथा ॥ * ॥ अव्ययीभावश्च चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः^७ ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्य^८ इत्यादौ स्वादेशमुमागमप्रतिषेध^९ इति
वामनः ॥ शकटायनः^{१०} पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव
प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथा हि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकं-
मन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषतश्चाजनव्ययस्येति^{११} मुमुप्रतिषेधः^{१२} प्राप्नोति ।
यथा । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र
चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च । यथा । दोषाभूतमहः । दिवा-
भूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्चाव्ययस्येति ॥ अक् च ।
यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि खरादिगणात् पृथगव्ययीभावस्येत्य-
व्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं^{१३} कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधाविति
त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिवन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।

१ विंशतिगणो B.

२ प्रादिसंज्ञा तु संपृक्ता दादिसंज्ञा C.

३ निबन्धनात्स्यात् C.

४ Pāṇ. i. 4, 83.

५ गतिसंज्ञा: D.; om. A.

६ गति° A.; इति for एव F.; Pāṇ. II. 2, 18.

७ उपपयःकारः B. C. F.

८ अभ्यग्निमन्य B. D.; om. F.

९ स्वादेशमुमागम° C.; स्वादेशमा-
गम° A. B.; सादेशमुमा° F.

१० Om. A.

११ ? द्विषतो जनाव्य° D.; द्विषतश्चा-
नव्य° A. B. C. F.; cf. Pāṇ. vi. 3, 67.

१२ नुमप्र° C.; मुप्रति° B.

१३ Pāṇ. I. 1, 41.

अव्ययाच्चेति^१ कुकि सिद्धेऽन्यस्मात्कुगिति यद्वचनं^२ तज्ज्ञापयति । अव्य-
यीभावस्याव्ययत्वं नास्तीति ॥ १२ ॥

आसब्रूहिनयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तु नास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैक्षसि पूर्यते ऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते

पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता संख्ये^३ निपाताह्वये ॥ १३ ॥

तिङ्कन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञास्तु^४
मतान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य^५ इवास यत्नः ॥
वामनस्तु । अस^६ दीप्यादानयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्तु ति-
ङ्कन्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङ्कन्तस्याभा-
वात् ॥ * ॥ ब्रूहि । इति प्रैषानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः^७ ॥ * ॥ न
याति । इति न शक्यत इत्यर्थे । इदं तु कर्तुं न याति ॥ * ॥ पश्यत । इति
पूजाश्चर्ययोः । पश्यत माणवको भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् ॥ * ॥
याति । इति शक्यत इत्यर्थे । इदमेव कर्तुं याति ॥ * ॥ आदह । इति
हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरंदर^८ । आदह भक्तस्य भोज-
नाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ * ॥ वर्तते । इति सोऽङ्कुठनाङ्गसं-
वरे^९ । वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ऊ^{१०} वर्तते ॥ * ॥ स्था-

१ अव्ययत्वेन A., Kātantra II. 4, 3
and 4.

२ यदाह F.

३ संघे E.; संखे D.

४ निपाताव्ययशब्दास्तु A.

५ लावण्यमुत्पाद्य A.

६ आस D.; Vām. 5, 2, 29.

७ ब्राह्मण F.; D. om. this example.

८ आदहारात् C.; आदहारीत्
पुरंदरः F.

९ सोऽङ्कुठनाङ्ग C.

१० विचारणाय च C.; चरितास्ति
खं नु द्वं D.

दित्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो^१ जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति^२
 पचान्तरसंभावनादावपि ॥ * ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः ।
 आतङ्कचोरं^३ दधिभवनाय ॥ प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः^४ ॥ * ॥ न
 वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे पत्यावश्रुनिपातो^५ न वर्तते
 तस्याः ॥ * ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम तत्रभवान् वृषलं
 याजयिष्यति ॥ * ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्ध-
 र्तुमुत्सुकः ॥ * ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु साम्ना^६ ॥
 असूयापूर्वेऽङ्गीकारे^७ । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ * ॥
 नास्ति । इति सत्तानिषेधे । नास्तिवादशूरो^८ नास्तिकः ॥ * ॥ अस्मि ।
 इत्यस्मदर्थानुवादे । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः^९ ॥ अह-
 मित्यर्थेऽपि^{१०} । उडुपेनास्मि सागरम् ॥ * ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ * ॥
 एहि । इति प्रहासादौ^{११} । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया
 सह जल्पिष्यामि ॥ * ॥ असि । इति त्वमित्यर्थवाक्यालंकारयोः^{१२} ।
 वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि^{१३} सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु युष्मदर्थानुवादे ।
 यदपूपुजस्त्वमसि पार्थ मुरद्विषमिति^{१४} प्राह ॥ * ॥ पूर्यते । इति निषेधे ।
 पूर्यते प्राणायामेन^{१५} ॥ * ॥ अस्ति । इत्यसृग्धनसत्तासु^{१६} । आस्तेयं

१ स्याद्वादिनो B.

२ ? स्यान्नतं स्यादपि स्यादिति । A.;
 स्यान्न तत्स्यादिति स्यादिति C.; स्या-
 सतां स्यासतां स्यादपि स्यादिति D.

३ आतककचार C.

४ शाकं । D.

५ अश्रुपातो F.; निपातो C.

६ नाम्ना F.; नामा C.

७ A. adds च.

८ वादशूरो A. B. D.

९ Cf. Böhrl.-Roth, s.v. अभिनिवेश.
 १० अहमित्याद्यपि F.; Ragh. 1, 2.

११ प्रसादौ B.

१२ अर्थवाक्यालंका° A.; अर्थवाक्य-
 लंकादयोः D.

१३ पार्थिवस्त्वमसि A.B.C.D.; Vām.
 5, 2, 82.

१४ Sis. 15, 14 त्वमिह पार्थ मुरजितं ed.

१५ प्राणायामेन B. C. F. and orig. D.

१६ ?? इत्यसृग्धन° B.D.F.; °सृग्धन°
 C.; °सृग्धन° ? A.; °सस्तासु D. [a.
 अस्ति = अस्ति (? based on wrong read-
 ing आस्तेयं for आस्तेयं); b. धने नि
 अस्तिमत].

चर्मभाजनम्^१ । अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः^२ ॥ * ॥ भवतु ।
इत्यसुवत् ॥ * ॥ शक्ते । इति वितर्के । शक्ते शशाङ्कोऽयम् ॥ * ॥ वि-
द्यते । इति भवत्यर्थे ॥ * ॥ पश्य । इति पश्यतवत् ॥ * ॥ आह । इत्युवा-
चार्ये । अथाह वर्षी विदितो महेश्वरः^३ ॥

एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः^४ । तत्र

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि^५ वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाह्यैवादयः । वाचकाः शश्वत् कुवित्^६ प्राङ्गे प्रग
इत्यादयः । अनर्थकाः कमीमिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह
वै^७ न खलु मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वःसायंसमया दिवा पुनररंकामं प्रकामं बहिर-

दोषाह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमोभूयसः ।

अन्तःप्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात्सनत्साचयः

सत्यं मङ्गु विहायसाशुसहसा प्रायः स्वयंसंवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये खरारो-
हाव । स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । खरागच्छति । ह्यायेव या
स्वर्जलधेर्जलेषु^८ । स्वर्वसतीति । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणो-
रित्येके ॥ * ॥ सायं दिनावसाने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषी-
सखः^९ ॥ * ॥ समया । इति समीपमध्ययोः । तां समयास्ते । यामं

१ ?; धर्मभाजनं A.; चर्मभ्यजनं B.C.;
चर्मवाजलमस्ति । D.

२ मतिस्त्यास्तिकः A. F.

३ Kum. S. 5, 65.

४ Yāska N. 1, 4; B. C. F. om. तत्र.

५ केचिद् B. C. F.

६ क्वचित् D.

७ सार्थकाः A.; °न है वै D.

८ Sisup. 3, 35.

९ Raghuv. 1, 48.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्वापरोचयोरित्येके^१ ॥ * ॥
 दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः^२ ।
 पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अर-
 मिति शैष्ठ्ये । अरं पचति^३ ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गी-
 कारे^४ च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाम्यतु यः चमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यति-
 शये । प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः^५ ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके ।
 बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^६ ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषाम-
 न्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽङ्गि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे ।
 विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिय्यति^७ ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविना-
 र्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च^८ कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायता-
 चि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चैरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाङ्केषु
 शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति
 पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः
 पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य
 दध्यौ^९ ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ अस्तनेऽपि ॥ * ॥
 असांप्रतमित्यन्याथ्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना^{१०} । विषट्-
 चोऽपि संवर्धं स्वयं ह्येत्तुमसांप्रतम्^{११} ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः^{१२} ॥ * ॥
 परमिति किलर्थे । गुणवानसि^{१३} परमहंकारी ॥ * ॥ च्छते । इति वर्जने ।

१ आदित्वापरो° F.

२ °विशेषण्योः° D.; भूयोविशेष-
योः B. C. F.

३ पतति F. and C.

४ °निष्ठाङ्गीकारे B.

५ Sisup. 1, 17.

६ Sisup. 1, 33.

७ Sisup. 1, 68.

८ त्वां मां च F.

९ Megh. 3.

१० वक्तुमुक्ते° D.; वक्तुं युक्ते° C.;

°मुशल° A. D.

११ Kum. S. 2, 55.

१२ D. F. om. from युक्ते iii. 5, 11.

१३ गुणावानपि A.

चते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्^१ ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः ।
 साचाद्द्रष्टा साची । इयं साचास्रज्ज्नीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कु-
 मारः ॥ मान्तं तु नुतिपरिचाणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु^२ शा-
 कटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नम-
 यन्ती^३ ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु^४ । सत्यं करोषि ॥ ननु कि-
 मर्थमिदम् । सत्यम्^५ ॥ सत्यं ह्यारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः
 श्रियः ॥ * ॥ मङ्गु । इति शैश्ये । मङ्गुदपाति परितः पटलैरली-
 नाम्^६ ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं^७ विभा-
 ति ॥ * ॥ आशु । इति शैश्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्^८ ॥ * ॥
 सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः^९ । दिवः प्रसूतं^{१०} सहसा पपात ।
 सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्^{११} ॥ * ॥ प्रायः ।
 इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति^{१२} ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ।
 स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्वात्मानमित्यर्थे^{१३} ॥ * ॥ संव-
 दिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यंसपदिबलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
 तूष्णींजोषंनिकामंयुगपदनिशमः^{१४} साम्यभीष्टांस-
 नोषाः ।

१ Kum. S. 1, 52.

२ ? मातन्तु त्नुपरि° A.; मांतमिति
 तु परि° D.; मांतं तु नतिपरि° F.;
 निर्भर्त्सनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht
 would refer these meanings to some
 other word.

३ Kirāt. 9, 44.

४ प्रश्ननिषेध° F.

५ Om. D.

६ Śiṣup. 5, 37.

७ रम्यतरं F.

८ श्रीधु° B. F.; साधु° C.

९ आकस्मिकवि° C.

१० प्रभूतं C.

११ Kirāt. 2, 30; Böhrl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds ऽपि; D. om. from चन्द्र°.

१४ युगपदमनिशः C.

रोदस्योभूर्भुवस्कंरुटिति पुरतसो ऽतीव सुष्ठु प्रसह्य-
द्राक्सागमिथ्यावृथा शंकुमिथुनमृधको ऽच्चाऽञ्जसा-
ऽवो मनाकः १ ॥ १५ ॥

उच्चैः । नोचैरिति महदल्पयोः । उत्काष्टनिकृष्टयोरिति शाकटा-
यनः । किं पुनर्यस्तयोच्चैः २ । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्र-
मेण २ ॥ * ॥ अवश्यमिति निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि
विषयाः ३ ॥ * ॥ सपदि । इति वर्तमानतत्क्षणशीघ्राद्यर्थेषु ४ । सपदि विपदो
विदद्वेशमखनर्गलवृत्तयः ५ । सपदि मुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भभीत्या ६ ।
सपदि प्रदहत्युपेक्षितो ऽग्निः ॥ * ॥ बलवदित्यतिशये ७ । बलवदपि
श्रितितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ८ ॥ * ॥ प्रादुरिति नामप्राकाशयोः ९ ।
विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः १० ॥ प्रा-
दुरासीत् ॥ * ॥ आविरिति प्राकाशे । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्द-
लीश्वानुकच्छम् ११ ॥ * ॥ पुरस्तादित्यगत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर
इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात् १२ ॥ * ॥ तूष्णीमिति मौने । राजन् राजसुता न
पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः १३ ॥ * ॥ जोषमिति सुखमौनयोः ।
जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्त्व १४ ॥ ज्योषमिति १५ शाकटायनः ॥ * ॥
निकाममित्यतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ॥ * ॥ युगपदित्येककालार्थे ।

१ मिथुनमृधगङ्गाजं F.

२ Megh. 17 and 106.

३ Bhartṛh. 3, 13.

४ वर्तमानक्षणं F.; शीघ्राद्यर्थे A.;

इति तत्क्षणाशीघ्रावयोः D.

५ वेस्मस्व [न supplied] र्गलवृत्तयः

A.; D. om. this example.

६ Kum. S. 3, 76.

७ इति सुष्ठुर्थे C.

८ अप्रत्ययचेतः A.; Śakunt. 2.

९ प्रकाशयोः A. B.

१० मत्स्यकूर्मादीनीत्यर्थः C.

११ Megh. 22.

१२ Megh. 15.

१३ Aufr. Śārng. P. sub Hanumat;
Khaṇḍaprasasti (Paṇḍ. vi.) śl. 119.

१४ जोषमास्ते C.; जोषमास Kshīr.

१५ खोषमिति A.; खोषमिति D.

तद्वत्पुना युगपदुन्मिषितेन तावत्^१ ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥ * ॥ अनि-
 शमिति सातत्ये । यत्रानिशं^२ कीर्त्यते ॥ * ॥ सामि । इत्यर्धकुत्सयोः ।
 सामिसंमीलिताची^३ । सामिकृतमकृतं स्यात् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमिति पौनः-
 पुन्यसातत्ययोः । अभीक्ष्णमास्फालयतीव कुम्भम्^४ । अभीक्ष्णं वक्ति ॥
 नित्यमिति । सदा सदि ति । अजस्रं संततमिति^५ सातत्ये कश्चिदाह ॥ * ॥
 सना । इति नित्ये । एष धर्मः सनातनः ॥^६ तान्तमपि ॥ * ॥ उषा ।
 इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ * ॥ रोदसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे ।
 द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोदसी रोदसीति च^७ ॥ * ॥ ओमिति ब्रह्म-
 वाचि । ओमित्येकाचरं ब्रह्म ॥ * ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिचयोः ।
 भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहतेरिति^८ रेफो भवति ॥ * ॥
 कमिति वारिमूर्धसुखनिन्दाव्योमसु^९ । कंजं पद्मम् । कंजाः केशाः ।
 कंयुः । कंदर्पः । कंगामिनः खगाः ॥ * ॥ झटिति । इति शैश्वे । आ-
 नीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः^{१०} ॥ झगित्य-
 पि^{११} केचित् ॥ तरसोदितासजलेष्विति^{१२} लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं
 द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम्^{१३} ॥ * ॥ पुरतः । इत्ययत्
 इत्यर्थे । नीरसतरुिह विलसति^{१४} पुरतः ॥ * ॥ अतीव । इत्यतिशये ।
 अतीव शोभते ॥ * ॥ सुष्टु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्टूक्तम् । सुष्टु

१ Ragh. 5, 68.

२ यत्रानिशं F.

३ Kshir. adds जगौ. He has both examples.

४ Thus MSS.; °तीभकुम्भं Kshir.

५ नित्यं नित्यदासदित्यजस्रं संतत-
 मिति B.; नित्यदासदित्यजस्रं ° D.

६ Man. 4, 138; Bôhtl. Sp. 6732;

°सांतमपि A.; तातमपि C.

७ Cf. Hemach. Abhidh. 938.

८ Cf. Pāṇ. viii. 2, 71.

९ सुख for सुख B. D.; D. om. व्योम.

१० Ratnāv. p. 291, 6; Bôhtl. Sp. 3026.

११ झगित्यपि F.

१२ °जलसेष्विति B.; °सोदितासज-
 लसेष्विति C.; तरसेद्रता जलेष्विति °A.

१३ A. om. from तूर्णं. Probably a

gloss from Kshirāsv. on A. K. iii. 5, 2.

१४ निवसति B. C.

विभाति ॥ * ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किल तां
चकर्ष^१ । प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ * ॥ द्राक् । स्वागिति^२
शैथ्ये । द्राग्विद्रुतं कातरैः । स्वाक्^३ सरन्थभिसारिकाः ॥ * ॥ मिथ्या ।
इत्यसत्ये^४ । मिथ्यावादिनि दूति ॥ अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्यः^५ ॥ * ॥
वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात्^६ । प्रा-
तिभाव्यं वृथादानमाल्लिकं सौरिकं च यत्^७ ॥ * ॥ शमिति दुःखोप-
शमे । शंकरः । शंभुः^८ ॥ * ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयोः । शास्त्रं काप-
थघट्टनम्^९ । पयः पूर्वं सनिःश्वासं^{१०} कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थे
ऽपि ॥ * ॥ मिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते^{११} ॥ * ॥ ऋधगिति
सत्ये । ऋधग्वदन्ति विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽप्यित्यन्ये^{१२} ॥ * ॥
अद्धा । इति स्फुटार्थावधारणयोः ॥ आराधितोऽद्धा मनुरप्सरो-
भिः^{१३} ॥ मत्यतिशययोरित्येके^{१४} ॥ * ॥ अञ्जसा । इति तत्त्वशीघ्रा-
र्थयोः^{१५} । वक्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्ज-
सैव^{१६} ॥ * ॥ अवः^{१७} । इति बहिरित्यर्थे । अवो^{१७} गच्छति ॥ * ॥
मनागिति स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवांभुजपत्रगौरी^{१८} ॥ १५ ॥

१ Raghuv. 2, 27.

२ आगिति A. C. F.

३ आक् A. C. F.; आक् D.

४ D. F. add: मिथ्या पृथ्वीश्वर न
कथयाम्येष विद्वेषिषेऽर्थे [पेषः D.]५ अन(य suppl.)योपि यथा । निर्-
मिथ्यः । A.; अनवायेऽपि । यथा नि-
र्मिथ्या । B. C.; D. om. from अनव्ययो.

६ Raghuv. 2, 34.

७ Man. 8, 159.

८ शंभुः A.

९ शास्त्रे कापथघट्टने C.; शास्त्र-
कापथं F.

१० पूर्वमनिः° B. D.; cf. Ragh. 1, 67.

११ रमते B. F.; न रमते C.

१२ वियोगसीमीप्य° D.

१३ Sisup. 3, 42.

१४ मध्याऽतिशयोरपि F.; भव्या-
ति° (orig. भव्यति°) C. D.

१५ तत्त्वदीर्घयोः C.

१६ व्यञ्जयत्यञ्जसैव B. F.; व्यञ्जसैव C.
B. C. F. add स्त्रीलिङ्गो (चिलिङ्गो C.)
ऽप्ययं यथा समञ्जसमिति ।

१७ अव इति° अधो D.

१८ तवांभुज° B. C. F.; °गौरी° A.

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः१ प्रेत्य मिथः शनैसः२ ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-

धिगानुषक्स्वस्ति पुरोऽम्न३ इद्वाः ॥ १६ ॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे^४ । मिथुर्मन्वयेते^५ ॥ उकारान्तमप्यनृ-
तार्थे^६ केचित् ॥ * ॥ मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्वयन्ते मिथो ॥
विरहान्योन्यार्थयोरपि^७ ॥ * ॥ विष्वगिति समन्ततोभावे । कचाचित्तौ
विष्वगिवागजौ गजौ^८ ॥ * ॥ उपांशु । इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः ।
जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः^९ । परिचेतुमुपांशु
धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्^{१०} ॥ कथमुपांशुवचः । उपचारा-
द्भविष्यति^{११} ॥ * ॥ ताजगिति^{१२} शैश्ये । ताजग् जरामृत्युरुजा जय-
न्ति^{१३} ॥ * ॥ मनः । इति नियमे । मनो वर्तते^{१४} । नियमो^{१५} वर्तत
इत्यर्थः ॥ * ॥ चनः । इत्यन्ननाम ।^{१६} चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥
अद्वायामिति श्रीवसुक्रः^{१७} ॥ * ॥ प्रेत्य । इति भवान्तरे । अन्यो धनं

१ तोजग्मतश्चतः F.

२ शनैर्मुधाः । किमन्वगी० D.E.

३ ख A.; अ B.

४ °इति द्वावित्यर्थे C.

५ मन्वयन्ते B. D.; मन्वयते F.; मं-
चायते तु C.

६ °अवृतार्थे C.; अववृतार्थे B.

७ विहोन्यो० C.

८ Kirāt. 1, 36.

९ Kirāt. 12, 8; D. has only उपांशु

जपति ।

१० Raghuv. 8, 18.

११ उपांशुवचः A.; °उपांशुवचः (I)

D. F.; B. C. om. from कथम्०.

१२ तोजगिति F.

१३ ? ताजकुंजरा० A.; ताजगतजरा-
मृत्यु० B.; ताजकपचति । D.; तोजक्
पचति । तोजक् मृत्यु० F.

१४ मत इति० मतो वर्तते F.

१५ Thus MSS.; D. orig. नियमे.

१६ चनस्कृत्यन्ननाम B.; वनस्कृत्ये ।
ननाम C.; चतस्तुत्यां । ननामचतो० F.;
the example is Rgv. x. 116, 8.

१७ Thus A.; श्रीवसुक्तः B.; आवसुक्तः
C.; D. F. om. from अद्वा०.

प्रेत्यगतस्व भुङ्क्ते ॥ अमुचशब्दस्याप्यत्र पाठो द्रष्टव्यः^१ ॥ * ॥ मिथः । इति
 रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभा-
 षणलोलुपं मनः^२ ॥ * ॥ शनैरिति क्रियामान्ये । शनैः^३ शनैर्ददात्येष
 पादौ भूतानुकम्पया^४ ॥ * ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण^५ इत्य-
 न्ये । किं पौलोमि मुधा क्रुधा^६ मयि न तु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ * ॥
 अन्वगित्यानुकूल्ये । अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः^७ ॥ * ॥ ईषदित्यल्पे ।
 ईषत्यचति^८ ॥ अप्राप्ते च ॥ * ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखो
 प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता^९ ॥ * ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति
 दुर्जनः^{१०} ॥ मृषा प्रबलार्थ^{११} इति केचित् ॥ * ॥ अस्तमिति शैलविशे-
 षादर्शनयोः । अस्तं भास्वान्प्रयातः । धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता^{१२} ॥ * ॥
 धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसारताम्^{१३} । धिक्ता-
 किंकान् ॥ * ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये^{१४} । आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता^{१५} ॥
 अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च के-
 चित् ॥ * ॥ स्वस्ति । इति पुण्याशीःचेममङ्गलप्रत्यभिवादानेषु^{१६} ।
 स्वस्वस्तु ते धार्मिक मत्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।

१ Cf. Amarak. iii. 5, 8.

२ लोलुभं° A. B. C. ; Sîs. 1, 40.

३ F. om. शनैः.

४ पादौ° D. ; भूतानामनु° F.

५ प्रातिकरण C.

६ क्रुधा D.

७ Raghuv. 2, 16.

८ ईषदित्यल्पाकृच्छ्रयोः । ईषत्यच-
 ति । ईषत्कारः कटो [ईषत्कारः काय
 B.] भवता । B. C. F.

९ Amarûs. 77 [where लज्जानम्रमु-
 खी°]. Cf. Sâhityad. p. 7, l. 6.

१० अर्जुनः D.

११ ? मृषा प्रबलार्थ B. C. F. ; cf. Sây.
 on वृषायुध Rgv. i. 33, 6.

१२ Raghuv. 8, 65.

१३ Raghuv. 8, 50.

१४ अनुषग° C. D.

१५ प्रविशतीति° D. ; °बन्धुतां C.

१६ पुण्याशीरचेममङ्गलब्राह्मणप्रत्यभि-
 B.F. ; पुण्याशताक्षममङ्गलब्राह्मण° C.

खल्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव^१ । खस्ति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नम-
स्त्रता विप्राः खस्तीत्येते प्रयुञ्जते ॥ * ॥ पुरः । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरः-
सरा धामवतां यशोधनाः^२ ॥ * ॥ अन्नः । इति^३ शीघ्रसंप्रतिकयोः ।
अन्न एव^४ गच्छति । अन्नरेवागच्छति^५ । अन्नसृजधसृजवसां^६ रो वेति
रेफो विकल्पेन^७ ॥ * ॥ इद्वेति प्राकाशे । समिद्धमिद्वेश महो दधा-
सि^८ ॥ सामीप्यस्मरणयोरपि ॥ १६ ॥

स्थाने वरंदुष्टु हिरुग्बलातः

प्रबाहुकंज्योक्तिरसो मुहुःशू^९ ।

युक्तं प्रशानार्थहलं क्षमाऽर्वाग्-

विनाश्च नानापृथक्कौ मुदिश्च ॥ १७ ॥

स्थाने । इति युक्ते^{१०} । स्थाने वृता भूपतिभिः^{११} परोक्षैः ॥ * ॥
वरमिति हीनोत्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ * ॥ दुष्टु ।
इति कृच्छार्थे । दुष्टुवादी खलः ॥ * ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु ।
हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां^{१२} मोक्षः । कर्मवर्जनाद्^{१३} मोक्ष इत्य-
र्थः ॥ * ॥ बलादिति हठार्थे । त्वङ्गक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्नाम्^{१४} ।
शापयन्वितपौलख्यबलात्कारकचयैः^{१५} ॥ * ॥ प्रवाङ्गकमिति सम-

१ Cf. Ragh. 14, 59 [प्रीतास्ति ते सौम्य०] .

२ Kirātārj. 1, 43.

३ अन्न० B. D.; अस्व० A.

४ अन्न एव B. D.; अस्व एव A.; अ-
न्नरेव F.

५ अन्नरे० A.; अन्नरे B. D.

६ अन्नसू० B.; अस्वसू० A.; अन्नस-
धस० F.; cf. Pāṇ. 8, 2, 70.

७ B. C. F. add क्षमनसित्यन्ये [० अ-
न्यः F.] ।

८ ? समिद्धमिद्वेशमहो० B. C.; समि-
द्धमिद्वेशमहो ददासि A.; समिद्धमि-
द्धमहो दधीसि । F.

९ मुहुः अः B. C. F.

१० इति अवसरे । D.

११ नृपतिभिः A.; Ragh. 7, 13.

१२ ०कर्मणां thus A. B. C. F. and
Kshīr.; ०कर्मणा D.; cf. Hem. Abhidh.
1527 Schol.

१३ कर्मचये D.

१४ B. C. om. this example.

१५ Raghuv. 10, 48.

काले । प्रवाङ्गकं गृह्णीयात्^१ ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्गः प्रवाङ्गक् चेति कैश्चि-
त्ययते^२ ॥ * ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे^३ । ज्योग् जीवामः । ज्योक्वृत्
नृपतिं गतः^४ ॥ शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ * ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्य-
गर्थयोः । विश्वयोनिस्तिरो दधे^५ । तिरः काष्ठं^६ करोति ॥ अवज्ञाया-
मपि । यथा ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्^७ ॥ * ॥

मुञ्जः । इति पौनःपुन्ये । इह मुञ्जमुदितैः कलभैरवः^८ ॥ मुञ्जमुञ्जमु-
ह्यति सा मृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनामुञ्जमुञ्जरित्यपि^९ ॥ * ॥
शु । इति पूजायाम् । शु नासीरमस्येति शुनासीरः^{१०} ॥ शु अश्रुते ।
श्वश्रुरः^{११} ॥ चिप्रार्थेऽपि । शु चिप्रं नयत्यन्तरिच इति वा । शुनो
वायुः^{१२} ॥ * ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः^{१३} ॥ * ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ * ॥ आर्यहलमिति
बलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति^{१४} ॥ आर्येति प्रीतिबन्धे । हलमिति च

१ अग्रीयात् C.

२ Thus A.; ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्गकेति
कैश्चित्° F. (always व); प्रवाङ्गप्रवाङ्ग-
केति° B.; अर्धार्थे प्रवाङ्गकश्चेत्युच्यते
C.; ॥ प्रवाङ्गकेति D.

३ कालभूयस्त्वाप्रश्नयोः A.; काल-
भूयस्त्वप्रश्नयोः F.

४ B. C. D. om. this example.

५ Kum. S. 2, 62.

६ कोष्ठं C.; om. D.

७ भ्रमरावलीढयो° F.; D. omits

this example; Ragh. 3, 8.

८ Śiṣup. 4, 60.

९ D. om. from मुञ्जमुञ्जमुह्यति.

१० शुनाशीरमस्येति शुनाशीरः B. C.

११ श्वश्रुरः A. C.

१२ °अन्तरिचमिति° A.; श्वनो वायुः
A. B.; D. om. from चिप्रार्थे. Nir. 9, 40.

१३ संसारतोयधिः F.

१४ गृह्णाति B. C. F.

प्रतिषेधविषादयोरिति^१ शाकटायनः ॥ * ॥ चमा । इति चान्तौ ।
भवान् चमा^२ ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे^३ । वर्षात्पोडशादर्वाक् । अर्वाक्का-
लीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्दिनाद्य वयमुत्सहामहे^४ ॥ * ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः^५ । नानाविधं^६ कृतकदेहभृतां समाजम् ॥
उभयार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन^७ नानापचावमर्शः संशय
इत्यभिहितम्^८ ॥ नाना नारीं निष्कला लोकयात्रा^९ ॥ * ॥ पृथगिति
विनार्ये । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^{१०} ॥ * ॥ सुदि । इति शु-
क्लप्रचे ॥ १७ ॥ * ॥

खरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः सृहय-
तीत्यादौ यथायोगमुत्पन्नाया^{११} द्वितीयादि विभक्तैर्लुक् । पञ्चकलः प्रभृ-
तयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः^{१२} संपन्न इति
प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति^{१३} । सापि संख्याविशेषाभावान्न^{१४} सर्वा
किं तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्^{१५} । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यत इति^{१६} । एतन्नः संमतम् ॥ सुधाकरस्वाह^{१७} । अव्ययेभ्यस्तु

१ हलमिति षेधविषादयोरिति D.

२ भवान् । चमाकरोति A.; भवतः
चमा D.; सहजं चमा । F. (भवन् चमा)

३ °इत्यधरे B. C. F.

४ Śisup. 14, 83 [विनाय eds.].

५ °नेको भयाविनार्थेषु । D.

६ नानाधिकं D.

७ D. om. from उभयार्थः.

८ इत्यपि सिद्धं A.; om. D.; °पचा-
वमर्शः° C.

९ Thus B. Kshir. नाना नारी नि°
A. D. F.; नानारी निष्कलोकयात्राः C.

१० Śisup. 1, 33.

११ शब्दा योगमुत्तीय D.

१२ सर्ववि° D.; प्रातिकार्थः C.

१३ प्रथमैवेति.

१४ °विशेषाविशेषाभावान्न F.

१५ तस्योत्सर्गिकत्वात् A.; तस्योत्स-
र्गत्वात् B.

१६ उत्सर्गतः C. D.; करिष्यति इति
B. C.

१७ सुधाकर° A. F.; तथा चाह सुधा-
करः (orig. सुधारः) D.; cf. sl. 120 comm.
where सुधाकर MSS. exc. D. a. m.

निःसंख्येभ्योऽयथादास्युप इति^१ ज्ञापकादिभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः ।
 का पुनरसौ^२ । अत्रैके तसिलादीनामदूरविप्रकर्षादानुगुण्याच्च^३ पञ्च-
 म्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः^४ प्रातिपदि-
 कार्थीभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च । ज्ञापका-
 ल्ययोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपिञ्ज-
 लाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । न हि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा
 आलभ्यन्ते किंतु त्रय एव^५ । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति
 न वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्^६ । न ह्योदकान्ताप्रियं प्रोथम-
 नुब्रजेदिति^७ द्वितीयाद्युदकान्तानुब्रज्या ज्यायसी । तदुक्तम् । प्रथम एव
 वा नियम्येत कारणादतिक्रमः^८ स्यादिति । प्रथमत्रिले वज्रवचनं नि-
 यम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥ अतश्चोच्चैःशब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्ये
 ऽपि प्रथमा न्याय्येति मत्वा वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे-
 त्यत्र^९ ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्त्व स्वमित्याद्युदाहृतम्^{१०} । यस्तु
 तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं समस्यत इति जयादित्ययन्यः स^{११} सप्तम्यर्था-
 भिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः^{१२} । एवमन्तःशब्दात् स्वयंशब्दाच्च प्रथमैव
 न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः^{१३} करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थकथनं चैषां
 चादीनामुपलक्षणमात्रं^{१४} द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् ।

१ Pāṇ. ii. 4, 82.

२ पुनर्वसौ° D.; पुनरसायचै° B.

३ तसिलादीनामविप्रकर्षाद्° A.

४ अभिहितस्वार्थं । अन्तर्भूतप्राति-
 A.; °ऽनुभूतः C.

५ A. om. एव.

६ C. om. from कपिञ्जलाधिकरण°.

७ न ह्या उदकान्तात्° A. B. C.;
 प्राथमुनु° D.; प्रांसथनु° A.; प्रोथम-
 नु° C.; cf. Mahābh. on Pāṇ. i. 4, 56.

८ नियम्येतः कारणादिति क्रमः B. C.

९ सपूर्वाया विभा° A.; °विभाषे-
 त्यत्र B.; P. viii. 1, 26.

१० विभाषेत्यत्र ग्रामे उच्चैस्ते वः स्व-
 मित्याद्यु° F.; cf. P. ii. 3, 46 Mahābh.

११ Om. C.

१२ °सामर्थ्यादेवमुक्तः F.

१३ एवमुत्सर्गः F.; करिष्यती° A. B. C.

१४ स्वरादीनामुप° D.

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातव्येति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां^१ निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेमौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः^२ ॥ * ॥

इति चादिस्वरादी ॥ * ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्काः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्कालशुनस्कणौवयस्कान्तश्च भास्करः ॥ १८ ॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्क इत्यादिः^३ शब्दगणौ निपात्यते ॥
किम् सु^४ । किमः कः^५ । रोरिति^६ विसर्जनीयः । वीष्मायां द्विर्वच-
नम् ॥ कः क इति तच्च पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदिरित्यनेन सिः^७ ॥
स च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कौ
ऽचेत्युक्तिभिः कौतस्कुतीभिर्यानशे स्वभूः^८ ॥ ननु कथं कः कोऽच भो
इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते । संधावित्यधिकारादवसानविष-
यो^९ विसर्जनीयोऽचेत्यदोषः ॥ अपरे पुनराहुः । ह्रुदिविषयत्वान्नि-
पातनानां^{१०} वीष्मायामेवैतत् सिलम्^{११} । अत एव । तिष्ठति कः को वा
गच्छतीति वीष्माभावे सिलं^{१२} संहितायामपि न कृतम्^{१३} । एवमिहापि
वीष्माभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं^{१४} प्रयुज्यते । ततः को

१ पाठास्तेषां C.

२ ऽनुद्गृह्याः B. C.; ०सारतो द्रष्ट-
व्याच्च F.

३ इत्यादिना A.; कस्क आदिरित्य-
नेन कस्क आदिरित्यादिशब्द० F.

४ किम् B.; कम् सु C.

५ Pāṇ. vii. 2, 103.

६ ससञ्जघोरः F.

७ कस्कादिरित्य० F.; सः C. F. and

corr. D.

८ खभूः F.; वधूः D.

९ ० अधिकारादवयवहृष्ववसान० D.;
० विषये A. (orig. D.).

१० ० निपातानां F.

११ सलं C.; सिलं D.

१२ सलं C. F. and corr. D.

१३ न तत्कृतं F.

१४ इति पूर्वपदसंभवेऽप्यन्तर्भूत० F.

ऽचेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीक्षेति^१ संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।
 कXको^२ ऽचेति ॥ * ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ * ॥ सद्यः क्रीणा-
 तोति क्तिप् । सद्यस्क्रीः । तस्यापत्यमिदं चेत्यण्^३ । एरितीकारलोपः^४ ।
 जिह्वत्यक्कारैजित्यनेनारैच्^५ । तदा विवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु
 सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्यस्क्रीस् तत्रभवस्तदा साद्यस्कः^६ क्रतुः ॥
 अपरे^७ सद्यः क्रियत इति साद्यस्कः क्रतुः । तेषां करोतेः स्थादिभ्यः
 क इति कप्रत्ययः^८ । प्रज्ञादिलक्षणश्चाण् ॥ * ॥ सहकौतस्कुता इति ।
 सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः^९ ॥ सहस्य बज्रब्रीहेः स इत्यनेन^{१०}
 विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्या बह्व्यादिसर्वादिभ्य^{११} इत्यादिना तस्प्र-
 त्यये^{१२} वीष्वाभीच्छेत्यादिना द्विरुक्तिः^{१३} । ततः कुतः कुत आगत इति
 विवक्षायामण्^{१४} । तत्र सौ वादेरित्यन्ताजादिलोपः^{१५} । कौतस्कुती^{१६} ॥
 नन्वत्र तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः^{१७} कथं तस-
 न्नात् स्यात् । अथ तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्य-

१ C. om. from संहितायामपि न
 कृतं.

२ कस्को B. C.; कःको D.; कस्को A. F.

३ चेत्यण् F.; cf. Pāṇ. iv. 1, 92.

४ परिती° A. B. C.; यस्येति चेती-
 कार° D.; cf. P. vi. 4, 148.

५ न्नित्य° A.; जित्यत्वेसंविजित्यने-
 नारैभू C.; तद्धितेष्वचामादेरिति वृ-
 द्धिः F.; आदिवृद्धिः D.; cf. P. vii.
 2, 115.

६ तत्रभवतः° A.; तत्रभवः° D.;
 °साद्यस्क्रीः C.

७ अपरे पुनराजः । F.

८ स्थानिभ्य इति° A.; कः प्रत्ययः
 B. C. D.; cf. Pāṇ. iii. 1, 136.

९ सहकौतस्कुता B. C.

१० बज्रब्रीहौ° F.; °सह इत्य° A.;

स इत्यनेन° C.; cf. Pāṇ. vi. 3, 82.

११ बह्व्यादिसर्वादिभ्य B. C.; बह्व-
 व्यावदिसर्वादिभ्य A.; बह्वादिस° F.
 and corr. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 7.

१२ तत्प्रत्यये A.

१३ विभक्तिः D.; cf. Pāṇ. viii. 1, 4.

१४ आगच्छति° D.; विवक्षायामपि
 B. C.

१५ स्त्रैवादेरित्यन्ता° B.; स्त्रैवादिर्^{१६}
 C.; °इत्यन्ताजादि° A.

१६ कौतस्कुतः A.; कौतस्कुता C.;

कौतस्कुती B.

१७ F. adds: उत्पद्यमान इत्यपि पाठः

तीति चेत् । न । ककुचेहामात्रतसस्त्यविति त्यपा^१ भवितव्यम् । कथ-
मण् । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ * ॥ सद्यस्कालेति समस्तमसमस्तं वा ।
उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ * ॥ शुनः कर्णः । शुनस्कर्णः । श्लुक्प्र-
तिषेधोऽत एव पाठात्^२ ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता मुष्टिभिश्चक्र-
पङ्क्तयः^३ ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्णं दति वाक्यं^४ समासे तु अकर्णं दति
प्राह ॥ * ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु^५ हकमीत्येव सिद्धः
किमर्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कर्मर्थो^६ वा ॥ उदा० ।
स चकर्ष परस्व^७ तदयस्कान्त इवायसम् ॥ * ॥ भासं करोतीत्येवंशीलो
विभादेरटि^८ ॥ भास्करः ॥ * ॥ १८ ॥

मेदस्पिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णैरिजस्कर्ण्यै भ्रातृष्पुत्रदिवस्पती^९ ॥ १९ ॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः ॥ * ॥ तमसः काण्डं तमस्का-
ण्डम् ॥ प्रशस्तं वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । चपातमस्काण्डम-
लीमसं नभः^{१०} ॥ * ॥ अयसः काण्डम् अयस्काण्डम्^{११} ॥ प्रशस्तमयो
वा । अयस्काण्डम् ॥ * ॥ न जहाति न त्यजति^{१२} दिनकरमित्यह-
र्दिवा । तत्करोतीत्येवंशीलो^{१३} हस्करः ॥ उदा० । अलं चकारास्य वधू-

१ ककुचेहामुचेतसस्त्यपि नित्यया
A.; °त्यपि प्रत्ययो C.; °पिति त्यया B.;
cf. Pāṇ. iv. 2, 104, Vārt. 1.

२ प्रतिषेधात् B. C.; एव पाठ D.

३ °कृचपङ्क्तयः F.

४ वाक्ये C. (F शुणः कर्णै).

५ नस्ततः C.; cf. Pāṇ. viii. 3, 46.

६ कर्मर्थो B.; कन्यार्था C.; कल-
र्थो F.

७ परस्व A.; Ragh. 17, 63 (पर-
स्वात् edd.).

८ विभातेरटि B. C.; cf. Pāṇ. iii. 2, 21.

९ मेदस्पिण्डं हस्कारां स्कर्ण्यै
भ्रातृः पुं A.

१० Śiṣup. 1, 38.

११ C. om. from प्रशस्त.

१२ त्यजतीत्येवं A.

१३ तत्करोतीत्येवं A. D.

रहस्करः^१ ॥ * ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी^२ । कृकमीत्यादिना नित्यं
 स्यादेशे^३ प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ * ॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातृपुत्रः । चतुः
 विद्यायोनिर्बन्धात्तेष्वित्यनेन^४ षष्ठीसमासे सुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥ दिवः
 पतिः । दिवस्पतिः शक्रः । सुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात् ॥ * ॥ सर्पिष्कु-
 ण्डिका । धनुष्कपालम् । बहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ
 उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति^५ । परमसर्पिःफलमित्येवमा-
 दिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहः^६ । भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासे
 ऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र^७ परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्^८ ।
 अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याका-
 रेण^९ लक्ष्यते स आकृतिगणः । अयमर्थः । यथा भास्करादिशब्दः
 साधुः स्वार्थप्रत्यायने समर्थस्तद्वद्यो^{१०} ऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसंमतः
 स गणेऽस्मिन्प्रतिविष्टः^{११} सन् साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥ * ॥ १८ ॥
 इति कस्कादिः ॥ * ॥

अहः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्^{१२} विसृष्टस्योषसो बुधे ॥ २० ॥

पत्याद्ये ऽहरादेर्वेत्यनेन^{१३} विकल्पेन रेफादेशो विधीयते ॥ उषसि

१ Śiṣup. I, 58.

२ रजकर्णी A.

३ सादेशे A. C.

४ संबंधातिष्विति अनेन F.; Pāṇ. vi.
3, 23.

५ F. om. यथा.

६ ङ्काः प्राहुः F.

७ ऽपदस्थेत्यत्र F.; अनुत्तरपादस्थ-
त्यत्र A.

८ C. om. from पारायणिका.

९ यथा आकृत्या आकारेण B. C. F.

१० भास्करादिशः साधुस्वार्थप्रत्ययेति
समर्थस्तद्वद्यो D.

११ ऽप्रतिविष्टः B. D.; प्रतिविष्टः A.
C.; प्रविष्टः F.

१२ प्रचेतसो ज्ञेया D. E.

१३ पत्याद्यहरादेः F.; D. corr. पत्या-
दिष्वहरः.

रात्रौ बुध्यते प्रकाशते । उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः^१ ॥ शेषं
तु सुगमम् ॥ * ॥ २० ॥ इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्विभवतन्यदेतदः ।

उभत्वदन्योन्यपरस्परताराः समः^२ सिमत्वान्यतरेतरेताराः ॥ २१ ॥

सर्वादेर्गणात् । ए । अस्मि । इ । इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः^३ स्मै ।
स्मात् । स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥
सर्व इति संख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकात्स्न्ये । यथा ।
सर्व आयाता यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा^४ त आयाताः ।
कात्स्न्येन समागता इत्यर्थः ॥ प्रकारकात्स्न्ये । यथा । सर्वास्त्रज्ञानि
भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कलावत्कात्स्न्ये । यथा । सर्व ओदनो
भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् ।
सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् परमसर्वस्मै । इत्यादा-
वपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वार्थापरित्यागात्^५ ॥ तथा
हि । य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिविकलोऽनश्वशब्दे-
नापि^६ ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघातः^७ ॥ यदा पुनरु-
पसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न स्यात् ।
एतच्च सर्वादेरिति षष्ठो निर्देशान्निश्चीयते^८ ॥ * ॥ अन्यस्मै । अन्यत् । पृथ-

१ श्रीवसुक्रः A.; आवसुक्रः C. F.;
D. om. from उषर्भुदि°.

२ समः A.

३ सर्वादेरेभ्यः B.; om. F.; सर्वा-
देरादेशः स्मृः C.

४ C. om. द्वादश.

५ नसमासे F.; °सर्वापरि° D.

६ °विकलोत्वमश्व° A.; D. corr.

°सर्वशब्दे°.

७ सर्वादिव्याघातः । A.

८ षष्ठीति निर्दे° C.

ग्वचनो^१ऽयम् ॥ * ॥ विश्वस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वा-
 धार्थयोः^२ । नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं
 करोति । तेनार्थमुद्देशुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोचे ।
 तस्मिन् । तनोति विसृणाति^३ प्रतिनिर्देशमिति^४ व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि
 वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नचेपयोः^५ । पृच्छते^६ शीघ्रतेऽनेनेति किं
 प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यचे । युष्यते सेव्यत उपचा-
 रवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ * ॥ अस्थते क्षिप्यते सत्कार इति ।
 अहकम्^७ ॥ परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्वौ^८ ॥ * ॥
 भवतुशब्दः^९ परोचे । भवकन्तः^{१०} । उदिच्च^{११} च्छन्दोभङ्गभयान्नो-
 पात्तः^{१२} ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यचे । एतस्मिन् । एज-
 ति^{१३} कंपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्ये
 ऽपि^{१४} ॥ * ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेतोः । अस्थ पाठः
 सर्वादेरवित्यनेन^{१५} सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः ।
 त्वक्तु^{१६} ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योन्यस्मै ।
 परस्परस्मै ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ * ॥ समक्षिमशब्दौ

१ अन्यतः । पृथक्त्वचनो B. C. F.

९ भवच्छब्दः A. D.

२ सर्वार्थयोः A.; सर्वाङ्गीर्णयोः ।
D.; सर्वार्धाद्यै C.१० भवंतः B.; भवतः C.; भवत्कम्
D.

३ क्षीणाति । D.

११ उदिच्चु B. C. F.

४ निर्देशमि C.

१२ °न पठिताः A.; न कृतः । D.

५ प्रश्नाच्चेपयोः A.

१३ एजते F.

६ काम्यते पृच्छते F.; A. om. from

१४ A. om. from एजति.

पृच्छते to प्रश्नवाची.

१५ सर्वादेरवित्य° D. a. m.; सर्वादे-

७ A. has only कस्मिन् । त्वकं । अहकं ।

रदित्य° F.; C. om. from वचसा सा°.

८ द्वौ D.

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यत् D.

सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥ सिमः शक्रः । सितः^१ । अवबद्ध इत्यर्थे
इत्येके । सिम इति मर्यादायामित्यपरे ॥ * ॥ त्वान्यतरशब्दावन्वार्थे ।
त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्त्वस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु
यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये उतरः^२ । वैकाद्वह्नां प्रश्ने उतमस्येति
सूत्राभ्यां उतरउतमौ । अन्यतरान्यतमौ^३ सिद्धौ । ततोऽन्यतरश-
ब्दस्य उतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थ-
मित्याह ॥ * ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसौ ज्ञेया उतरो उतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनास्मि कालदिग्देशवृत्तयः ॥ २२ ॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ४।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः^४ । एति
गच्छत्यद्वितीय इति वा^५ । एकस्मिन् ॥ * ॥ इदमिति प्रत्यचे । अस्मिन् ॥ * ॥
अदस् । इत्यप्रत्यचे^६ । अमुस्मिन् ॥ * ॥ उतरउतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः
सर्वादिर्भवति । यतरस्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् ।
कतरस्मिन् । कतमस्मिन् । एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ * ॥ स्वम-
ज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिसूत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च
रूढितः । अस्त्ववृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरददुरादिषु ।

१ ? शक्तः स्मितः A.; शक्तः स्मितः F.;
शक्तेः स्मितः B.; शक्तेः । C.; D. corr.
० शक्तः । सिम अव०. ? सिमः = 1. शक्रः
2. सितः i.e. अवबद्धः; Sāyana records
the meanings सर्वः, सर्वजनः, श्रेष्ठः, शत्रु-
णां बन्धकः; cf. also Mahādh. V.S. 23, 37.

२ यत्किम० D.; ० किमन्याद्वयोर्नि-
र्धार्ये० A. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 92-94.

३ A. om. अन्यतरान्यतमौ.

४ Conjectured to complete metre.

परावराधराः पूर्वदक्षिणावृत्ततापरौ ।
B. C. F.; पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर
इत्यमी । व्यवस्थायामसंज्ञायां ज्ञेयाः
पूर्वादिकार्येण ॥ D.; om. A. E.

५ पति धेननास्तिकालदि गच्छति ।
गणनामित्येकः D.; om. A.

६ एको गच्छति अद्वितीय० F.;
om. A.

७ इति प्रत्यचे B. C. F.; D. om. from
अदस् to यतरस्मिन्.

आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्वत्वात् सर्वनामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । खेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै वज्रमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा^१ इति न पुत्रा ज्ञातयः किंतु पितृव्यमा-
तुल्यश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं^२ किंतु
रुक्मरजतकार्षापणरूपकादिकं^३ धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भव-
ति । स्वे रक्षा विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥
तथा ज्ञातिधनविशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चै-
त्रस्य^४ । स्वे धने रक्षा । आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै
गव इति ज्ञातिधनार्थयोः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोश-
ब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति ।
स्वाय^५ ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने
स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयते^६ । यद्येवं ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि
नोपपद्यते पर्यायत्वात्^७ । यथा वृत्तशब्दप्रयोगे तरुशब्दस्य । नैष दोषः ।
पर्यायशब्दो हि यत्रानेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र तदर्थस्य व्यक्तीकर-
णार्थः^८ पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो^९ न विरुध्यते । यथा ऽर्काद्यनेकार्थ-
वृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य
प्रयोगे^{१०} कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्र-
योगे^{११} किंविषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो^{१२}
युज्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ * ॥

१ स्वपुत्रा D.

२ स्वे मात्रा इति न मात्रा धनं D.

३ किंतु कनकरजतं F.

४ ज्ञातयश्चैत्रस्य D.

५ स्वायै D.

६ अभिधीयते A. B.

७ पर्यायशब्दत्वात् F.; om. C.

८ व्यक्तीकरणार्थपर्यायान्तरं B. C.

९ अनुप्रयोगो A.

१० यथा संदिग्धार्थस्य प्रयोगे A.

११ तत्रासत्यप्रयोगे C.

१२ निरासार्थो A.

अनादि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः शब्दा असंज्ञायां
वर्तमाना दिगादिवृत्तयः^१ सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र ।

पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथा हि । पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते ।
तदवच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादौ च । तथा हि । पूर्वस्यां दिशि
वसति । पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिकसंबन्धात्^२ पूर्वा वापी । पूर्वस्यां
वाण्यां^३ शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन्यामे वने देशे वा सुखवासः^४ ॥
पूर्वः कालो^५ रम्यः । पूर्वकालसंबन्धात् पूर्वो^६ गुरुः । पूर्वस्मिन्गुरौ
वसति । पूर्वस्मात्प्रासादादागतः^७ ॥ * ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य वि-
नापि दिक्कालसंबन्धं देशवृत्तित्वं^८ स्यात् । तथा हि । अपरदेशसंब-
न्धादपरो^९ ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन् परस्मिन् पर्वते वसति । सति
संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः । ततो न दिग्-
भिसंबन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरा-
दिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया^{१०} मुख्यवृत्त्या सार्थकं देशग्रहणं
न ल्वन्यस्य^{११} स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देशवत्कालो^{१२}
ऽप्युपाश्रयः^{१३} । ततः परः कालः^{१४} । अपरोऽवरो वा । परस्मिन्

१ वृत्तय इति A.

२ सर्वदिकं A.

३ व्याण्यां C.; वा D.; om. B.

४ देशे वासः C.

५ पूर्वकालो C. F.; पूर्वकाले B.

६ पूर्वको C.

७ प्रसादादां C.

८ संबन्धदेशं B. C.

९ अपदेशे सं D.

१० प्रवृत्तेरेव शब्दं D.

११ सार्थकदेशग्रहणं न ल्वस्य F.

१२ वृत्तित्वं सन्निकर्षयोर्देशं C.

१३ व्युपाश्रयः D.; कालोऽप्युपाश्रयः B.

१४ परकालः B. C. F.

काले जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा^१ ॥ अथ परकालसंबन्धात्
 परः श्रीहर्षः । अपरकालसंबन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः ।
 अपरः शिवस्वामी^२ ॥ परस्मिञ्श्रीहर्षे भक्त इत्यादि^३ ॥ * ॥ दक्षिणा-
 धरशब्दौ दिशि^४ दिगवच्छिन्ने च कलशादौ वर्तते^५ न तु काले नापि
 कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति । दक्षिणस्मिन्वर्तते देशे वा
 तदवच्छिन्ने । तथा हि । अधरस्यां दिशि पर्वताद्वसति । अधरदिक्सं-
 बन्धादधरस्मिन्प्रासादे^६ देशे वा वसति ॥ अनामोति किम् । उत्तराः
 कुरवः । संज्ञारूपेण रूढो^७ ऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिनामेकस्या-
 मेव^८ दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्यो^९ ऽन्यत्र^९ । दक्षिणा
 गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे
 प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥ दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकाल-
 वृत्तयः^{१०} इति विस्मृतो^{११} ऽयमर्थनिर्देशः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञाया-
 मित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षो^{१२} ऽवधिनियमो^{१३} व्यवस्येति यथान्यै-
 र्व्याख्याता^{१४} । दुरवबोधत्वात्^{१५} ॥ ननु । खेषां चैव परेषां च^{१६} जायन्ते
 कम्पसंपदः । क्षीणाः परे^{१७} शचवः । इत्याज्जरपरे । इत्यादिप्रयो-

१ °वा परस्मिन् परस्मिन् काले
 जातः° B.; °वास्मिन् परस्मिन् काले°
 C.; °वा परस्मिन् अपरस्मिन् काले
 जातः । अपरस्मिन् वा । A.

२ अवरः D. and corr. क्षीरस्वामी ।

३ अपरस्मिन्° B. C. D.; °हर्षभक्त°
 A. B.; °हर्षसक्त° C.; °हर्षे भक्त° D.;

°इत्यादिः B. C.

४ हि दिशि F.; दिश B.

५ वर्तते B. C.

६ °अवरस्मिन्° A.

७ संज्ञारूपेणारूढो F.

८ °वर्षावा° C.; °वासिनामेव B.

९ ऽन्यत्र C.

१० इत्यादिदिग्° B. C. F.; इत्या-
 दिग्° D.

११ इति स्मृतो B. C. F.

१२ स्वाभिभिधे° B.

१३ °धेयापेक्षाविधिनियमो F.

१४ व्याख्यातः A. B. C.

१५ दुरवरोधत्वात् A.

१६ वा A.; चैव D.

१७ क्षीणापरे B. C.

गेषु कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदो
ऽस्तीति^१ । उच्यते । सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेष्व न^२ दृष्टता ॥ २२ ॥

अन्तरं चोपसंख्याने बहिर्योगे तथापुरि ॥ २३ ॥

उपसंख्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंख्यानम् ।
यदा । संवीयते ऽनेनेति संख्यानम् । तस्य समीपम् उपसंख्यानम् । त-
स्मिन् ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहि-
र्योगः । एतस्मिंश्च पूर्ववर्जिते^३ ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शा-
टकाय^४ । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः^५ ॥ अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय
चाण्डालगृहायेत्यर्थः^६ ॥ अपुरीति किम्^७ । अन्तरायां पुरि वसति ।
बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्यादौ मध्य-
वृत्तित्वेन न भवति^८ ॥ २३ ॥ इति सर्वादिः ॥

त्यक्तद्यदिदं युष्मद्भेकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥ २४ ॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम्^९ ॥ इति त्यदादिः^{१०} ॥

यस्कोत्कासवशिष्टकुत्सखरपाः^{११} कुङ्गचिजङ्गारथाः^{१२}

पर्णाटोपरिमेखलौ^{१३} विषपुटदुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

१ भवतीति F.

२ क सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टवतन दृष्टता
क D.; शिष्टाभीष्टेन F.—? śloka.

३ पूर्ववर्जिते C.

४ शाकटाय A.

५ नवमुन्नेरेणावृताये D.

६ चण्डाल A.; B. C. om. अपुरीति
किम्.

७ F. om. अपुरीति किं.

८ ०त्वे न भवति A. D.; मध्यावृत्तत्वे

न B. C.; मध्यावृत्तत्वेन न F.

९ Om. F.; यथास्थानप्र० A.

१० D. E. om. from त्यक्तद्यदिदं.

११ ०वशिष्ट B. C.; खरप D. E.; ख-
रपाः B.

१२ कुङ्गचिं F.

१३ ०मेखलौ B.

पिण्डीजङ्गमलन्दनौ^१ च भडिलः कर्णाटककर्णाटकौ^२

लक्ष्मोभशिडलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥ २५ ॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता^३ यस्कादिभ्योऽपत्य इत्यनेन सूत्रेण^४ विहितापत्यप्रत्ययसुगभाजो^५ भवन्ति वज्रत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निशृङ्गाति पापमिति यस्क चृषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्पन्नस्याः ॥ * ॥ उत्कसतीत्युत्काशः । तस्य^६ । उत्काशाः । अत इजः^७ ॥ * ॥ वशिषु तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः^८ ॥ * ॥ कुत्साः । चृष्यणः ॥ * ॥ खरान्मातीति खरपः । तस्य खरपाः । नडादिपणः^९ ॥ * ॥ कुङ्गेः कुङ्गयः^{१०} । गृध्यादिढञः^{११} ॥ * ॥ अन्ति ग्रसते सर्वविद्या इत्यचिः । तस्य । अचयः । इतोऽनिञ्च इत्यनेन विहितस्य ढणः^{१२} ॥ * ॥ जङ्गे एव रथो यस्य स जङ्गारथः । तस्य जङ्गारथाः ॥ अन्ये । जङ्गे एवरथो यस्य स जङ्गेरथः । निपातनात्सुपः^{१३} सुगभावः । तस्य जङ्गेरथा इत्याङ्गः ॥ * ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥ * ॥ उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ * ॥ विषं पुटे^{१४} ओष्ठयोर्धस्य स विषपुटो दुर्भाषी^{१५} । तस्य विषपुटाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ * ॥

१ पिण्डाजंघ० C.

२ भडिकर्णाटकौ A.; भडिलः कर्णाटकौ D.; *कर्णाटककर्णाटकौ लक्ष्मो C.

३ स्थगिलपर्यन्ता F.; om. A.; शब्दा गलपर्यन्ता B. C.

४ Cf. P. ii. 4, 63 यस्कादिभ्यो गोचे.

५ विहितापत्यस्य सु० A.; *प्रत्ययाः सुगभाजो C.; *प्रत्ययभाजो corr. D.

६ तस्यापत्यानि C.; उत्कसतीत्युत्काशः *उत्काशाः D.

७ इज् C. F. In the following also one or other MS. generally read the

nom. of the affix instead of the genitive; supply सुक्.

८ वशिषु वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः । B. C.; A. om. कुत्साः.

९ नडाद्यण C.; नकादिपणः D.; *पणः A. B.; *यणः F.; cf. under §1. 232.

१० कुङ्गेः कुङ्गयः F.

११ *ढणः MSS.; cf. §1. 226.

१२ विहृतस्य० A.; विहितढणः B. F.; विहितढण C.; cf. Pāp. iv. 1, 122.

१३ F. om. निपातनात्सुपः.

१४ विषपुटे B.

१५ दुर्भाषः D.; B. C. om. from स.

द्रुहि साधुद्रुह्यः । तस्य द्रुह्याः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ अङ्गिरा वृहस्यति-
 पिता । तस्य । अङ्गिरसः । च्छयणः ॥ * ॥ विश्वेर्विश्वयः । गृध्रादि-
 दजः^१ ॥ * ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे^२ यस्य तस्य पिण्डीजङ्घाः^३ । अत इजः ॥ * ॥
 भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्दनेति^४ भोजः ॥ * ॥
 भडिलस्य भडिलाः । अश्यादिज्फस्य^५ ॥ * ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥ * ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः^६ । आभ्यामत
 इजः ॥ * ॥ लह्यस्य लह्याः । शिवाद्यणः^७ ॥ * ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः ।
 अश्यादिज्फस्य^५ ॥ * ॥ शीर्षं मिनाति । शीर्षमायः । तस्य शीर्षमायाः ।
 अत इजः^८ ॥ * ॥ अशुभकर्माणि तपसा भृज्यतीति भृगुः शुक्रपिता^९ ।
 तस्य भृगवः । च्छयणः ॥ * ॥ रक्षस इव मुखमस्य स रक्षोमुखः । तस्य
 रक्षोमुखाः ॥ * ॥ वर्षतीत्येवंशीलो^{१०} वर्षुकः । तस्य वर्षुकाः ॥ आभ्या-
 मत इजः ॥ २४ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका^{११} बहिर-

योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्षकौ ।

पटाकयुक्तौ बक्सवथगोतमौ^{१२}

स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्यमिचयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्न्यानि^{११} वशीकाः^{११} ॥ * ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढ-
 कः । तस्य पर्णाढकाः ॥ * ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ * ॥

१ ऽढणः A. B. D. F.; गृध्राद्यण C.;
 cf. §1. 226.

२ पिण्डीयुक्ते C. D.; जङ्घो A.

३ पिण्डाजङ्घाः C.

४ कलन्दनेति C.

५ ऽज्यस्य A. B. D. F.; अश्यादि-
 भ्यस्य C.; cf. §1. 239 (Pāṇ. फञ्).

६ ऽढकं कर्णाढकः कर्णाढकाः C.

७ शिवाद्याणः B.; शिवाद्यण C.

८ आभ्यामत इजः F.

९ Om. F.

१० शीलो यं C.

११ वशाकं C.

१२ ऽयुक्ता C.; ऽगौतमौ A. C. F.

बहिर्योगो यस्य स बहिर्योगः । तस्य बहिर्योगाः ॥ अन्ये तु । अहिना यो-
गो यस्येति । अहिर्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ * ॥ अजवस्तयः^१ ।
गृध्रादिढञः^२ ॥ * ॥ ढणकर्णाः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ वर्ष्माकाः^३ ॥ पटा-
काः ॥ वकसकथाः^४ ॥ एभ्योऽत इञः^५ ॥ * ॥ गौतमस्य गौतमाः^६ ॥
चव्यणः ॥ * ॥ क्रोष्टारं मिमीते^७ । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा । क्रोष्टु-
मायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ * ॥ कटु^८ मथ्नातीति कटुमन्थः । तस्य कटु-
मन्थाः ॥ अपरे कटुकमन्थ इत्याहुः । अन्यस्तु^९ कटुक मन्थकेति पृथक्
शब्दद्वयमिदमित्याह ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥ मित्रयोर्मित्रयवः^{१०} ॥
औत्सर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृशभण्डिताः ।

पदकः^{११} कषको हारः कंबलात् स्थगलस्तथा^{१२} ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य
समासान्ते^{१३} लुग्न भवति । क्रोष्टून्यादयति निष्काशयतीति^{१४} वा ।
क्रोष्टुपादः । तस्य क्रोष्टुपादाः ॥ क्रोष्टुमानमिव^{१५} मानं यस्य स क्रोष्टु-
मान इति केचित् ॥ * ॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ * ॥

१ अजवस्तयः A. D.; अजवस्तः त-
स्याजवस्ताः C.; D. om. to वकसकथाः.

२ ँढणः MSS.; cf. §L 226.

३ वर्ष्माकाः B.

४ वकसकथाः A.

५ इञ् C.; B. C. add शब्दा एते.

६ गौतमस्य गौतमाः A.

७ क्रोष्टुं मिमीते D.F.; क्रोष्टुवत् मि-
मीते शब्दायती । A.

८ कटुं F.

९ अपरे कटुमन्थक इत्याहुः । भो-
जस्तु D.

१० B. om. मित्रयोर.

११ पादकः E.

१२ कंबलास्थं B.; हारकंबलास्था-
गलं C.; स्थगिलं F.

१३ समासांतौ A. B. C. D.

१४ निःकाशयतीति A.; निष्काशं D.

१५ क्रोष्टुमानं D. F.

कृशस्य कृशः । अत इजः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादि-
 ञ्फस्य^१ ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कषतीत्यौ-
 णादिके^२ के । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः
 कम्बलादिति^३ कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति^४ कम्ब-
 लहारः । तस्य कम्बलहाराः^५ ॥ * ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽल्प्र-
 त्यये । स्थगलः । तस्य स्थगलाः^६ ॥ एभ्योऽत इजः ॥ * ॥ एवं पुष्करस-
 च्छब्दस्य बाह्यादीजः^७ सुगं द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुलवशिष्टगोत-
 माङ्गिरोऽचेरिति^८ सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यच्चादित्वाद्^९ यच्चा-
 देर्ज्ञेकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष^{१०} इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सि-
 द्ध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ

कमककलशीकणौ^{११} कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

बधिरकखरीजङ्गावेतौ वटारकपर्णकौ

गडुकजतुकौ लेखाभूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा^{१२} वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययसुगभा-
 जो^{१३} वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः^{१४} ॥ * ॥

१ See Note ५, page ५५.

२ कषयतीति° A.

३ हारकम्बला° C.

४ F. om. from कम्बलं.

५ कम्बलाहारः C.

६ स्थागलाः C.

७ बह्नादिपाठात् लुग् C.

८ °गोतमाङ्गिरोतिरिति A.; °व-
 शिष्टाङ्गिरोतिरिति D.; cf. P. ii.

4, 65; Kāt. ii. 4, 7.

९ यच्चादित्वात् A. B. F.; यच्चा-
 दित्वात् C.

१० Cf. Pāp. ii. 4, 64 Vārtt.; D. om.
 from तेषां मते to end.

११ कमकाकल° B. C.

१२ शब्दाद्योप° C.; शब्दा भवद्वकप-
 र्यता D.; शब्दाः अवधकपर्यता F.

१३ °प्रत्ययाश्च लुग्भाजो C.

१४ उपकायनाः C.

लमकाः । लामकायनाः ॥ नडादिफणः सुक्^१ ॥ * ॥ पिष्टस्य पिष्टाः ।
 पैष्टायनाः^२ ॥ * ॥ उदङ्गस्य । उदङ्गाः । औदङ्गयः । अत इजः ॥ * ॥
 कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति^३ कुषीतको नाम मुनिः । तस्य कुषी-
 तकाः । कौषीतकयः^४ ॥ * ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य कर्णकाः । का-
 र्णकयः^५ ॥ * ॥ कमेरौणादिकेऽके^६ कमकः । तस्य कमकाः^७ । काम-
 कयः ॥ * ॥ कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः^८
 ॥ * ॥ कृष्णमजिनं यस्य तस्य कृष्णाजिनाः । कार्णाजिनयः ॥ * ॥ अनु-
 गतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः । आनुपदयः ॥ * ॥ बन्धेः^९ किरः । बधि-
 रः । बधिर एव बधिरकः^{१०} । तस्य बधिरकाः । बाधिरकाः^{११} । शि-
 वाद्यणः ॥ भोजसु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ॥ * ॥ खरी जङ्घे
 यस्य तस्य^{१२} खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ * ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः^{१३} ।
 तस्यापत्यानि वटारकाः^{१४} । वाटारकयः ॥ * ॥ पर्णानि करोतीति
 पर्णकः । तस्य पर्णकाः । पार्णकयः ॥ * ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडु-
 कयः ॥ * ॥ जटुकस्य जटुकाः । जाटुकयः ॥ * ॥ लेखाकारे भुवौ यस्य
 स लेखाभूः । तस्य लेखाभुवः । लैखाभ्रेयाः^{१५} । शुभादिदणः ॥ * ॥

१ °पणः° A. B. and orig. D.; यणः°
 F.; नडादिस्वात्युक् C.

२ पिष्टायनाः A. B. C. F.; D. corr.
 पैष्टायनाः.

३ कुष्णाति बंधनाद्° A. D.

४ कुषीतकयः A.; कौषीतकयः D.

५ कर्णकयः A.

६ Om. C.; °औणादिको के B.;

६ कि F.

७ कामकाः C.; om. B.

८ कलसी° कलसीकंठाः । कालसी-
 कंठयः A. B. C. (but श in the text).

९ बधेः A. B. C. D.; °किरी D.;
 cf. also Up. S. 1, 52.

१० A. om. बधिर एव.

११ तस्य बधिराः । बाधिरकाः । A.
 D.; तस्य बाधिरकाः । बधिरकाः । F.

१२ Om. B. C.

१३ वैश्रवणः भक्तः B.

१४ Om. B. C.

१५ लेखाभ्रेयाः F.; लेखाभ्रेयः A.;
 लेखाभ्रेयाः D.; लेखाभुयः B. C. (see
 §. 219).

प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः^१ ॥ * ॥ पतञ्जलति घनीभवति^२ । पत-
ञ्जलः । अत एव निपातनात्तकारस्य मकारः^३ । तस्य पतञ्जलाः ।
पातञ्जलयः^४ ॥ भोजसु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं^५ मन्यमानः पतञ्ज-
लयः । पातञ्जलाः^६ । औत्सर्गिकाणः सुकीत्याह^७ ॥ २८ ॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः

कठेरणिः^८ पिङ्गलकः कमन्दकः ।

निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः^९

सुपिष्टपिङ्गलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् ।
तस्य शलाथलाः । शलाथलयः ॥ यलाथल^{१०} इत्यन्ये ॥ * ॥ अडती-
ति । अडारकः^{११} । तस्य । अडारकाः । आडारकयः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ
पिङ्गलस्य । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्णपिङ्गलयः ॥ * ॥
कठेरणेः^{१२} कठेरणयः । काठेरणाः^{१३} ॥ वामनस्त्रीकारान्तं मन्वानः
कठेरण्य इत्याह^{१४} । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः^{१५} ॥ * ॥ पिङ्गलकस्य
पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिङ्गलक^{१६} इति शाकटायनः ॥ * ॥ मन्द

१ प्रतानयः B.	इयर्त्ति आरकः कर्मधारयसमासे अडा-
२ पूतीभवतीति F.	रकस् D.
३ नकारः A. (पतत् + जल).	१२ कठेरणः D.
४ Om. A.	१३ ? काठेरणयः F. cf. śl. 318; कवे-
५ °शब्दमिकारान्तं B. C.	रणेः कावेरणायः । कवेणाः । D.
६ D. om. from पतञ्जलति.	१४ कठेरणीत्याह C.; कावरण्य° D.;
७ सुकीत्याह D.; सुगित्याह F.;	काठेरण्य° F.
°कोण । सुगित्याह C.	१५ ? कठेरितेत्याहुः A.; कठेरितेत्याहुः
८ कठेरणिः E.	B.; कठेरितेत्याहुः C.; कावेरिणमित्याहुः
९ निदाघ° F.	D.; कठेरिमित्याहुः F. (? कठेरिण ।
१० यलाथल B.	इत्याहुः cf. śl. 318 com.).
११ आडारकः A.; अडतीति अडः	१६ पिङ्गलक C.

एव मन्दकः । के शिरसात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य क-
मन्दकाः । कामन्दकयः ॥ * ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः^१ ।
तस्य निदाघाः । नैदाघयः^१ ॥ * ॥ चूडारकस्य । चूडारकाः । चौडा-
रकयः ॥ वडारक^२ इति भोजः ॥ मटारक इति वामनः ॥ * ॥ कृष्ण-
श्चासौ सुन्दरस्य । कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्द-
रयः^३ ॥ * ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः ।
शिवाद्यणः ॥ * ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ * ॥ वर्णयतीति
वर्णको गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥ २६ ॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुका

ऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः ४ ।

जतुरकः कशकृत्स्नसुधायुक्ौ

जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥ ३० ॥

मसुर इव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरक-
र्णाः^४ । शिवाद्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य । मसुरकर्णः^६ ।
निपातनाद् द्वस्य इत्याहुः ॥ मयूरकर्णमपरे^७ पठन्ति ॥ * ॥ पदञ्ज-
लस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ * ॥ जायत इति जन्तुः । ततः के
जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ * ॥ अभिपूर्वस्य हिनोतेर्दधातेर्वा
क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य । अनभिहिताः । आनभिहितयः ॥
केचिद् अभिहितेति नञ्ना विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः । आभिहि-
तयः ॥ * ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात्^८ साम-

१ निर्दाघः °निर्दाघाः °नैर्दाघयः F.

२ ? Thus C. D.; चडारक A. B. F.
(cf. वटारक sl. 28).

३ कार्ष्णसुन्दरीयाः A.; सुन्दरणः B.

४ मसुरः क० --- कपिषुकाः । B.;
°प्रतिलोमककनिष्टलाः C.

५ Om. C.

६ मसूराविव कर्णाः निपात० A.

७ मयूरकर्णानपरे B. C.; मयूरकर्ण
अप० A.

८ प्रत्यन्ववात् A.; °प्रतिलोमप्रत्य-
वात् C.; केचिदभिहितप्रत्यन्ववात् D.

लोम इत्यत्^१ समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ * ॥ कपीनां
 स्थलमिव^२ स्थलमस्य । कपिष्ठलः । तस्य कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥
 केचित् कपिष्ठलाः । कापिष्ठलाचनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति^३ ॥ * ॥
 जतुरकस्य जतुरकाः । जातुरकयः ॥ * ॥ कशभिः^४ कृन्तति । कृतेः
 कृते । व्याट्त्वे च^५ ह्रस्वश्च वज्रलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कश्कृत्स्नः^६ । तस्य
 कश्कृत्स्नाः^७ । काश्कृत्स्नयः^८ ॥ वामनस्तु कसकृत्स्नेत्याह^९ ॥ * ॥ सु-
 धायुकस्य । सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ * ॥ जटाः सन्यस्य जटिलः ।
 के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाकटाचनस्तु शिवा-
 द्यणन्तमाह ॥ * ॥ मदेनाघं यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । मादा-
 घयः ॥ * ॥ कट्ट वर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य^{१०} स कवन्तकः ।
 तस्य कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इजः^{११} ॥ ३० ॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभृष्टकौ^९ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यवन्धकः ॥ ३१ ॥

कम् कान्तावित्यस्य विचि कम्^{१०} । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः ।
 तस्य कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ * ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । का-
 दामत्तयः^{११} ॥ * ॥ खरी रासभी । तां खनतीति विचि खरीखा^{१२} ।

१ इत्यत्र स० A.; इत्यत्समा० D.;
 इति समासांतः C.; cf. P. v. 4, 75.

२ कपिस्थल० D.

३ °पणंत० A. B.; °यणंत० D. F.;
 नडाद्यणंत० C.

४ कशभिः० कसकृत्स्नः etc. A.

५ व्याट् । इत्येव A.; व्याट्त्वे च B. C.
 (२ व्याट्); कृते चा इत्येव द्वय D.;
 कृतेः कश् इत्येव च F.; cf. P. vi. 3, 63, 64.

६ कश्कृत्स्ने० B. C.; कश्कृत्स्नस्य
 इत्याह F.

७ कवं अन्ते यस्य C.

८ इज् B. C.; अपत्ये इज् D.

९ खरीखणभृष्टकौ F.

१० विवि० B. C.; विचि कम् कम्
 अन्ते० A.

११ कदामंतस्य कदामंताः कादामं-
 तयः । B. C.

१२ खरीखाणः । A.; खरीखण F.

तस्य खरीखाणः । खारीखाणाः^१ ॥ सामान्याणः^२ ॥ * ॥ भ्रष्टकस्य
 भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ * ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे । अपजग्धः । तस्या-
 पजग्धाः । आपजग्धयः^३ ॥ भोजस्त्वपदगधेत्याह^४ ॥ * ॥ अनुलोमस्य ।
 अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे
 ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारः इत्याह ॥ * ॥ दाम कण्ठे यस्य
 स दामकण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ * ॥ बन्धं करोतीति
 बन्धकः । न बन्धको ऽबन्धकः । न विद्यते बन्धो ऽस्येति वा । अबन्धकः ।
 तस्य । अबन्धकाः । आवन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके^५ ॥ एभ्यो ऽत इजः
 ॥ ३१ ॥ इत्युपकादिः ॥

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वह्णरभण्डीरथपफकनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ^६ द्वन्द्व इत्यनेन वज्रत्वापत्यप्रत्यय-
 सुग्भाजो^७ भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च^८ । तिककितवाः ।
 अत्र तिकादेरित्यनेन^९ विहितस्य फिजः सुक्^{१०} ॥ * ॥ औरसायन-
 यश्च लाङ्कटयश्च^{११} । औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजो ऽत इज-

१ खरीखाणाः B.; खारीखाणाः C.
 D.; तस्य खरीखाणाः । खरीखाणः । F.

२ सामान्येणः D.; सामान्येण.

३ अपजग्धयः A.; अपजग्धस्तस्या
 ऽपजग्धस्तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः । F.

४ Thus B. C.; °अपजखेत्याह A. B.
 (but both ख for ग्ध before).

५ ? अबद्धक° A. B. C.; °इत्यन्ये F.

६ तिककितवादयः पृथोर्ज्जकककुभ-
 पर्यन्तास्तिककितवादौ D.

७ वज्रत्वापत्ययसु° A.; °प्रत्ययाश्च
 सुग्भाजो C.

८ तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.;
 तैकायनश्च कैतवायनश्च B. C.; तिकस्य
 कितवस्य वा अपत्यानि वहवः कुमार-
 स्तिककितवाः । D. [cf. sl. 229 and Pān.
 iv. 1, 154.

९ अप्रतिकादेरि° B. C. F.; अत्र
 विका° D.

१० पिजसुक् A.; फिजो लुक् C.; फज-
 सुक् D.; पिजः सुक् B.

११ औरसायनाश्च A. B. C. F.; औ-
 रसायश्च° D.; °लाङ्कटायश्च A.

स्य^१ ॥ * ॥ कार्णाजिनयस्य कार्णासुन्दरयस्य^२ । कृष्णाजिनकृष्णसुन्द-
राः । अत्रात इजः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य^३ । उपकल-
मकाः । नडादिफणः^४ ॥ * ॥ वाङ्मरयस्य भाण्डीरययस्य । वङ्मर-
भाण्डीरयाः ॥ वङ्मर^५ इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य । पफकन-
रकाः । अत इजः ॥ पफको विकत्यनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ
करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

बकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्तल्लङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

बाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य^६ । बकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्या-
मत इजः ॥ * ॥ शण्डिल्यास्य^७ काशकृत्तयस्य । शण्डिलकशकृत्तलाः^८ ।
अत इजः । वङ्गेषु यजो लुक् सिद्धैवेजो नित्यं सुगर्थं वचनम्^९ ॥ * ॥
लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य । लङ्कशान्तमुखाः^{१०} । अत्रात इजः ॥ शं
सुखं तनोतीति शान्तनं मुखमस्तेति शान्तनमुख^{११} इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहि-
तयस्य नारकयस्य^{१२} । प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औञ्जयस्य काकुभास्य ।
उञ्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठ-
लयस्य^{१३} । भ्रष्टककपिष्ठलाः । अत इजः ॥ ३३ ॥

१ तिकादिपिञ्जो A. B.; °फजो D.; °इत उजस्य C.

२ कर्णाजिनयस्य कार्णासुन्दरयस्य A.; °कार्णासुन्दरयस्य D.

३ औपकानास्य लामकानास्य° A.

४ °यणः A. F.; °पणः B.; °फुकः D.; नडादिभ्यो C.

५ वंथर C. F.

६ गौदपरिणद्धयस्य B.

७ शण्डिलास्य A. B. C. D.; शण्डि-
लास्य F.; cf. गंगादि §l. 248.

८ कासकृ° शण्डिलकस° D. (श in the text).

९ वङ्गपयजो लुक्° सुगर्थवचनम् । A.; यजो लुक् । लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु° F.

१० शान्तमुखस्य° C.; °लंकाशान्त° A.

११ शान्तनं° शान्तनमुख D.

१२ नारकायस्य B.; वारकायस्य° A.

१३ कपिष्ठलयस्य A.; कापिष्ठलायस्य D.

दशेरकामिवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च^१ पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्याप-
त्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरौ निर्झरः^२ । तद्योगात्पु-
रुषो गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च^३ । दशेरक-
गडेरकाः । अत इजः ॥ * ॥ अग्निवेशश्च दाशेरकयश्च^४ । अग्निवेशद-
शेरकाः^५ । यजः पूर्वैषैव लुक् सिद्धा ॥ परपदस्य दाशेरकशब्दोपसं-
ग्रहार्थं विहोपादानम्^६ ॥ * ॥ कार्णयश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः ।
अत इजः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः । अत
इजः ॥ ककुभशब्दस्य^७ शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा^८ गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभृष्टककपिष्टलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पा-
ठः । अन्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वेण^९ विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः ।
पैङ्गलककार्णपिङ्गलयः^{१०} ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दुः शिमुश्यामाकभाजनाः^{११} ।

श्यामकाश्चावतानौ च श्यापर्णः सखकस्तथा^{१२} ॥ ३५ ॥

१ सुन्दरीः C.; ककुभाश्च B. C.

२ निर्झरस B.; तस्यापत्यानि गडेनि
सिञ्चति० गडेरौ निष्भरस C.

३ दाशेरकयश्च गडेरकयश्च B. C.;
गाडेरकाश्च F.

४ दाशेरकय अ० B.

५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इज् ।
अग्निवेशाश्च दाशेरकाः । C.; [अग्निवेश
occurs in गर्गादि, hence यज् cf. §L
254; Kārikā 4].

६ ० दाशेरकशब्दो० C.; ० स्वहोपा-
दानां B.; D. see next note.

७ D. om. from शब्दोपसंग्रहार्थं to
ककुभ.

८ A. om. पृथगूर्जक and वा.

९ पूर्वैषैव F.

१० पैंगलिक० A. D.; पिङ्गलकका-
र्णपिङ्गलयः F.

११ श्यामकभाजनाः A.

१२ श्यापर्णश्चावतौ तथा C. F.; श्या-
पर्णस्त्ववतौ B.

यञ्जोश्चेत्यनेन^१ लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य^२ इत्यनेन निषि-
ध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ * ॥ वैन्द्वाः ॥ * ॥ शिगुरिव^३
शिगुरिर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैद्यवाः^४ ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति^५ ।
श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः^६ ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भा-
जनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक
इत्यन्ये ॥ * ॥ अश्यानवतनोति । अश्यावतानः । तस्य । आश्यावता-
नाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः^७ । अत एव निपातनाम्न-
लोपः^८ ॥ * ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये^९ ॥ * ॥ बिन्दुभा-
जनसृपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिगुः प्रत्याहारः^{१०} ॥ ३५ ॥
इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिदैवदत्तिचैकयताः^{११} ।

कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिर्लाडिचौपयतौ^{१२} ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनेषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिजोर्ध्वो भव-
ति^{१३} ॥ क्रौडि । क्रौडतीति । अचि बाङ्गलकादोत्वे । क्रौडः । तस्यापत्यं
स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि^{१४} । विविधमडतीति व्यङ्गः । तस्यापत्यं स्त्री ।

१ यञिजोश्चेत्यनेन F.; Pāṇ. ii. 4, 64.

२ Pāṇ. ii. 4, 67.

३ शिगुरिति A.

४ शैद्यवाः B. C.

५ श्यामलताः कायति A.; श्यामा
लताकाकृतिः । F.

६ श्यामकस्य श्यामकाः A.

७ श्यामपर्णः । A. F.

८ निकतनाम्नलोपः A.

९ श्यवकस्य श्यावकाः । संबक [संवक
F.] इत्यन्ये । B. C. F.

१० ? Thus F.; सिगुः प्रत्याहारः B. C.;

शिगुत्प्रत्याहारः A. D.

११ क्रौडि° वैकयति C.; °सौधाति-
कि° A.

१२ °वैटयेतावापि° C.; °वौपयती ।
A. C. D.

१३ णिजोर्ध्वो भवति A.; णिजो-
र्ध्वो भवति C.; D. om. from क्रौड्यादी-
नाम्.

१४ Om. D.; शाति । विविधमड-
तीति षडस्° A.

व्याद्या^१ । स्वागतादेरित्यपवादादैज् न भवति^२ ॥ * ॥ आपचिति ।
 दुष्टु मिथ्या चितोऽपचितः^३ । तस्यापत्यं स्त्री । आपचित्या^४ ॥ * ॥
 सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्यापत्यं व्यासादीनामकञ्
 चेत्यनेनेज्यकजादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री^५ ॥ * ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि^६ । दैवदत्त्या ॥ * ॥ चैकयत । चीक आम-
 र्षणे^७ चुरादिणिजन्तस्तः^८ शतुरणि स्त्री । चैकयत्या^९ ॥ पाणिनिस्तु
 चित संवेदन इत्यस्य चैतयत इत्याह^{१०} ॥ * ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठल-
 स्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ * ॥ चैटयत । चिट प्रेथि^{११} इत्यतो णिचि
 शतरि^{१२} । चैटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या^{१३} ॥ * ॥ आपिशलि । पिंश-
 तीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिश्लोऽपिशलः कुलप्रधा-
 नम्^{१४} । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ * ॥ लाडि । लड विलास
 इत्यस्याचि^{१५} । लडः । तस्यापत्यं स्त्री । लाद्या^{१६} ॥ * ॥ चौपयत । चो-
 पयतीति चौपयन् । तस्यापत्यमण् स्त्री । चौपयत्या^{१७} ॥ ३६ ॥

१ क्वा A.; व्याडा B.; F. om. स्त्री
 व्याडा ।

२ स्वागताद्यपवादादैष्य भवति D.;
 खरोनादेरित्य^३ A.; cf. Pāṇ. vii. 3, 7.

३ द्रष्टुमापचितो^४ C.; दुष्टुमिथा-
 चितो अपचितस्यापत्यं^५ D.; अप दुष्टुं^६ F.

४ स्त्रीया आप^५ A.

५ व्यासादीनामकश्चेत्यनेनेज्यजादे-
 शे^७ A.; व्यासादीनामकश्चेत्यनेने [न
 suppl.] अकजादेशे च विहिता । सौ^८
 D.; व्यासादानामकश्चेत्यनेनेजपकडादे-
 शाव सौ^९ C.; कडादेशेव सौ^{१०} B.;
 चेत्यनेनाकञ् आ^{११} F.; [Pāṇ. iv. 1, 97,
 अकङ्].

६ इति B. C.; अजि D.; om. F.

७ चैकयते^८ A.; चैकयती वीक^९ C.;
 चैकयत वीक^{१०} B. D.; आमकर्षणे B.

८ णिजन्त^९ A. B.; चुरादिज्यन्त^{१०}
 F.; cf. Pāṇ. iii. 1, 25.

९ सतुरणि^{१०} A.; शतुरणि आवैक-
 पत्या C.; चैकयत्या F.

१० चैकयत इति । D.

११ प्रेथे D.; चैटयत । चिट प्रेथे C.

१२ णिचि A. B. C. D.; सवाडि A.;
 शजा D.; णिचि शतरि F.

१३ चैटयतोऽपत्यं^{१४} A. B. D. F.; वि-
 टयतो^{१५} चैटयत्या C.; चैटयत्या F.

१४ पशिलः^{१५} B.; आपिशलिः कुल^{१६} C.

१५ इत्यस्याचि A. B. C.; लडि^{१७}
 इत्यस्याचि D.

१६ लाडिमा C.

१७ चौपयती । चौपयतीति चौपयत-
 स्यापत्यम् स्त्री चौपयत्या । C.

वैल्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैकयताः^१॥३७॥

वैल्वयतः । विस्ववन्तमाचष्ट इति णिचि^२ । विन्मलोरिति मतुलोपे
शतरि^३ । वैल्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैल्वयत्या ॥ * ॥ क्षत्रियवाच्यो
भोज इति क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् ।
भोज्या क्षत्रिया ॥ यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्^४ ॥ भोजा
ऽन्या ॥ * ॥ सूतवाग्युवताविति सूतशब्दो युवतौ^५ वाच्यायां क्रौड्यादौ
भवति । सूत्या युवतिः^६ । प्राप्तयौवना स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः
सारथयः । तत्संबन्धिनी^७ युवतिः सूत्या । न सर्वेत्याहुः^८ ॥ सूता
ऽन्या ॥ * ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौरिक्या ॥ * ॥
भौलिकि । वारादेर्वेति^९ लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौलि-
क्या^{१०} ॥ * ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं^{११} स्त्री शालास्थल्या ॥ * ॥
शाल्मलि । शाल्मलेः शाल्मल्या ॥ * ॥ कौटि । कूट^{१२} दाहेऽच् । अत
इञि । कौड्या^{१३} ॥ * ॥ भौरिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादि-
ति^{१४} ङे प्राप्ते^{१५} तद्वाधनार्थं गौरादिषु पाठः । क्रौड्यादि लक्षणसु

१ भौरिकिलौलिकशा० C.; ०सैक-
तयताः D.

२ णिचि A. D.; वैल्वयति दवंतमा-
चष्टे० विन्मतोरिति C.; विन्मंगेरिति D.

३ शचा A. D.; cf. Pāp. v. 3, 65.

४ Bāgh. vii. 2; D. om. from यथा.

५ A. om. from भोजान्या to युव.

६ B. om. from स्त्रियां । भोज्या
क्षत्रिया.

७ तत्र व्याधनी C.

८ युवतिः सूत्या सर्वेत्याहुः A.; सूत्या-
निसर्वेत्याहुः C.; D. om. from सूत्या
युवतिः.

९ लौलिकि० C.; वाचादेर्वेति B. C.;
cf. s.l. 446.

१० लौलिकिसस्या० लौलिवता C.

११ शालस्थलस्या० D.

१२ कूट D.; om. C.

१३ अच् तृत इति कौड्या A.; असू
अत इञि कौटिल्या D.; दाहेऽच् अत
इञि B. C.

१४ Thus A.; गोत्रादपठितादिति B.
F.; ०गोत्रादपठिता० C.; गोत्रादपत्यं
तादिति D. corr.; cf. Pāp. iv. 1, 78.

१५ ङे प्राप्ते A.

द्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥ * ॥ सैकयत् । सेक गता-
वित्यतो णिचि^१ शत्रा । सेकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥ * ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या याज्ञदत्त्या^२ इत्यादयो
द्रष्टव्याः ॥ रौढिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौढ्या^३ ॥ केचिद् गोक-
चशब्दं यञन्तमत्र^४ पेटुः । तन्मते गौकच्या^५ । फलं तु गौकचीपतिः ।
गौकचीपुत्रः । व्यङ्गः^६ संप्रसारणं भवेदिति गोर्नर्दीयो मन्यते । अस्माकं
तु मते पीतिमाश्यावत्सिद्धिः । तथा गौकच्यापतिः । गौकच्यापुत्र
इत्येव भवितव्यम्^७ । अत्रापाठात् । तथा च सौनागाः पठन्ति ।
व्यङ्गः^८ संप्रसारणे गौकच्याप्रतिषेध इति^९ ॥ ३७ ॥ इति कौड्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिका विलातश्च ।

बालः पाको मन्दः कन्यो वत्सासुहोडाश्च^{१०} ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्त्रादिभ्य आडित्यनेन^{११} । अकारान्ताच्छब्दा-
त्स्त्रादिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्त्रार्थ आट्प्रत्ययो भवति ॥ अज
गतिचेपणयोः । ततोऽचि । अदजादिभ्योऽस्त्रादिभ्य आड् इत्यने-

१ णिजि C.; णिजि A. F.; सेक गता
णिजि B.; सीङ्ग सेचने इत्यतो णिजि D.

२ ? तेन काश्यारौढ्यायाज्ञदत्त्या F.;
तेनाश्वक्यारौढ्यायाचावृत्या B.; ते-
नाश्वक्यारौढ्यायाचावृत्या C.; ते-
नाश्वक्यारौढ्यायाज्ञदत्त्या A.; तेन
[स्या obliterated] रौढ्यायाज्ञदत्त्या D.

३ रौढिर्लहस्यापत्यमणि स्त्री रौढ्या ।
B. C. [? रौढिः °रौढ्या P. iv. 1, 79, V. 4].

४ गोकचसर्वयज्ञतमत्र A.; यज्ञत-
मत्र B. C.; D. om. from केचित् to end.

५ गौकच्या C.; तन्मतेन गौकचा A.

६ घञः A.; C. om. to गौकच्यापुत्रः
cf. Mbh. on Pāṇ. vi. 1, 13.

७ तथा गौकचामपि गौकचापुत्र इ-
त्यनेन भ° A.; see note ६.

८ सोमगाः° C.; सीमागा B.; श्रौ-
नागा पठन्ति घञः A.; घाङ्गः [घङ्गः?] B.

९ गौकचाप्र° A.; गौकच्याप्र° C.;
संप्रसारणं गौकच्याः प्रतिषेधः । F.;
see note ४.

१० °होडश्च E.; वत्सो य होडश्च B.
C.; वत्सो य होडाश्च A.

११ अजादिभ्योऽश्यादिभ्यो आड्° C.;
A. D. om. from अदजादि.

नाडि । अजा ॥ * ॥ परभृता ॥ * ॥ अश्रुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके
 वप्रत्यये । अथा ॥ * ॥ कुक वृक आदाने । कोकते गृह्णाति सहकार-
 मञ्जरीमिति कोकिला ॥ * ॥ चट स्फुट भेदे^१ । चटति भिनन्ति वस्त्र-
 नीति चटका ॥ * ॥ ईड सुतौ । आङ्पूर्वः^२ । एडयतीति । एडका ॥ * ॥
 मुष स्त्रेये । मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिल-
 चणे डीप्रत्यये^३ प्राप्ते ॥ * ॥ विपूर्वी रा ला दाने । ततः क्ते श्रीतादय
 इत्यौणादिके वा ते^४ । विलाता ॥ * ॥ वल प्राणने । वलतीति ज्वला-
 देण^५ इति ऐ । वाला ॥ * ॥ पाति पिबति पायति वा^६ तमाहाराचा-
 रानुसंस्कारैरित्याणादिके^७ कप्रत्यये । पाका ॥ * ॥ मन्दते खपितीति^८
 मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम^९ तदा जातिलचणे
 डीप्रत्यये ॥ * ॥ कनति शोभते वपुषा । कन्या ॥ अथवा । कनन्ति गच्छ-
 न्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या । कुमारी ॥ * ॥ वदति ।
 आङ्गयति^{१०} पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ * ॥ अवति पाल-
 यति गर्भाधानात्प्रभृत्या जीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता^{११} ॥ * ॥
 होडा ॥ * ॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः^{१२} । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥
 वयस्यनन्य^{१३} इति डीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र । क्तादल्योक्तावित्यनेन
 डीप्राप्तावित्यन्ये^{१४} ॥ ३८ ॥

१ Thus Kāt. Dhātup.; °भेदने F.
 Pāp. Dh. 33, 47.

२ D. om. from ईड.

३ डीषप्रत्यये C. and corr. D.

४ Cf. Up. S. 3, 40.

५ °न B. D.; वल प्राणानुवलतीति
 जलादेर्ण A.; cf. Pāp. iii. 2, 140-2.

६ च A.; का D.; पाययति वा F.

७ तमाहानुसं° F.; C. om. from
 वाते । विलाता । cf. Up. S. 3, 43.

८ सुष्ठतीति F.

९ A. om. from यदा to स्त्री.

१० आङ्गाययति F.

११ Thus D. F.; A. B. C. om. from
 अवति.

१२ मंथादाद्यष्टऽपि बाल्यवसुदा A.;
 मन्दा । अन्ये° C.; D. om. from मन्दा-
 दन्ये to मन्दोऽपि.

१३ वयस्यानन्य C.; cf. P. iv. 1, 20.

१४ °इत्यनेन वा डीषप्रत्यये प्राप्ते
 इत्यन्ये C.; D. om. from विलातेत्यत्र;
 cf. Pāp. iv. 1, 51.

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः संप्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भार्या वा । मध्या ॥ * ॥ इयमनयो-
रतिशयेन दृङ्गा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भार्या वा । ज्येष्ठा ॥ * ॥
मध्ये भवा । मध्यमा^१ । मध्यान्म इति मप्रत्यये^२ ॥ मध्यमस्य भार्या वा ।
मध्यमा ॥ * ॥ अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भार्या वा । कनिष्ठा ॥
वयस्यनन्त्य इत्यनेन^३ स्त्र्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ * ॥ अप-
हीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहाणा । पूर्वस्थापहाणा^४ । पूर्वापहाणा ॥
अथ समासात्प्रागेवात्र ङीः कस्मान्न भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्र-
सङ्गः^५ ॥ यदा । पूर्वस्थापहाणस्येति पूर्वापहानः^६ । स्त्री चेत् पूर्वा-
पहाणा । एत्वं निपातनादेव । टिल्लचणे ङीविधौ^७ प्राप्ते ॥ अपरे एत्वं
नाधीयते^८ । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कृतनिष्ठातकारनकारे
पूर्वमपहानमस्या^९ इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्तिर्वा-
ध्यत^{१०} इत्याहुः ॥ * ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति
पठन्ति ॥ परप्रहाणेत्यपि^{११} ॥ * ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ * ॥ मुग्धा ।
वयोल्लचणे ङीप्रत्यये^{१२} प्राप्ते । यदा त्वयोवाचकत्वं तदाऽत ए-

१ मध्यमाः A.; C. om. मध्ये.

२ मध्यान्ममृष्टा इति^० A.; मध्या-
न्ममृष्टा इति^० B.; मध्यान्ममिति मप्र-
त्यये D.; मध्यान्मन् वा इति मप्र^० F.;
Pāp. iv. 3, 8.

३ वयस्यनन्त्य^० C.; इत्यने स्त्र्या-
ख्या^० B.; इत्यनेन चाख्या^० A.

४ अपहाना पूर्वास्था अपहाना F.;
ऽस्या अपहाणा^० C., om. पूर्वापहाणा.

५ ङीप् कस्मान्न भवति इतिवत्
न च वच^० C.; भवतीति वेदने वच^० D.

६ पूर्वापहाणः F.

७ ङीषविधौ C.; cf. P. iv. 1, 15.

८ एत्वं विधीयते corr. D.

९ पूर्वमपहाणमस्या A. (om. हि).

१० नाख्यादाज्जातेरि^० B.; तास्त्ररा-
ज्जातेरि^० ङीषप्रा^० C.; ताच्छादाज्जा^०
D.; इति वचनास्थानाज्जाते^० ङीप्रत्य-
यप्राप्ति^० F.; cf. P. vi. 2, 170; iv. 1, 52.

११ परप्रहाणेत्यपि A.; अपरग्रहणे-
त्यपि D.

१२ ङीषप्रत्यये C.

वाङ्^१ भवति । एतत्तु पूर्व्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यम्^२ ॥ * ॥ पालान्ता
इति पालोऽन्ते^३ येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन्गणे द्रष्टव्याः ॥ गो-
पालकस्य भार्या । गोपालिका । स्त्र्याख्यादिति डीप्राप्तौ^४ । या तु स्वयं
प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति^५ ॥ एवं पशुपालिका ।
दारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भो-
जस्तु पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति^६ पठति ॥ ३६ ॥

दिशा दृशा^७ क्षुधा वाचा कृञ्चा देवविशोणिहा ।

विकल्पाडो^८ बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ * ॥ दृशा । दृक् ॥ * ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ * ॥ वाचा ।
वाक् ॥ * ॥ कृञ्चा । कृञ् ॥ निपातनान्नलोपाभावो^९ ऽन्याजादिलो-
पाभावश्च ॥ * ॥ देवविशा । देवविट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्वन-
योर्विकल्पं^{१०} नेच्छति ॥ * ॥ उणिहा । उणिक् ॥ पाणिनिस्तु त्रयाणां
विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंकारान्तादित्याह^{११}
॥ * ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री^{१२} ॥
अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री^{१२} । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

१ इत्येव अत इत्येवाङ् A. B. D.;
डीष् C.

२ यथासंभवं योज्यं द्रष्टव्यं A.

३ पालोन्तो D.

४ आख्यादिति^० A.; डीपप्राप्तौ C.

५ प्रतिविधानेनाव गाः^० D.; तत्रा-
प्राप्तिरस्ति B. C.; cf. Pāp. iv. 1, 48. v. 1.

६ पूर्वापहायणा । अपरापहायणा ।
संप्रहायणेति C.

७ Om. C.

८ Thus (? आडो) A. B. C. E. F.;

विकल्पाहो D.

९ निपातान्न^० C.; A. om. from

[निपातना] न्नलोपाभावो to the end.

१० भोजस्वितयोर्वि^० F.

११ हलन्तान्नाप् किं^० B.; हलन्ताना-

माप^० C.; D. om. from भाष्यकार^०.

१२ शूद्रा ।^० महाशूद्रा । C.

संभस्त्रापिण्डाजिनशणचिपूर्वं फलं नजो मूलम् ।

प्राक्शतसदेककारणप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम्^१ ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥
ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः^२ ॥ * ॥ त्रीणि फलानि समाह-
तानि^३ । त्रिफला । द्विगोरिति डीप्राप्नो^४ ॥ * ॥ अमूला । मूलान्तल-
क्षणे^५ ॥ * ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः । प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥
एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥ पुष्पान्तलक्षणे^६ ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन गिरा । गीः ॥ बलाका । वडवेत्यादयः
सिद्धाः^७ ॥ ४१ ॥ इत्यजादिः ॥

स्वसा माता ननान्दाऽथ दुहिता तिसृष्वधौ ।

स्तश्चतस्रस्सदौ याता नान्ता संख्याऽपि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वसृति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्वात्मनि प्रणया-
द्वा^८ । स्वसा । भगिनी ॥ * ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रेमोपकारितया^९ सुतै-
रिति माता । जननी ॥ * ॥ न नन्दति^{१०} । न समृध्यति । ननान्दा ।
भर्तृभगिनी^{११} ॥ * ॥ दोग्धि । अपहरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहि-

१ °पुष्पा परा ज्ञेयं C.

२ औषधि° C.; एता औषधिवि-
शेषाणां संज्ञाः F.

३ समाहितानि C.; om. D.

४ डीपप्राप्नो C.; डीपि प्राप्ते F.;
Pāṇ. iv. 1, 21.

५ Om. D.; cf. P. iv. 1, 64.

६ Om. D.; D. F. add अस्त्री येत्या-
दिना डीप्राप्ते एतेषां पाठः ।

७ बलाकावत्यादयः° B.; A. om.

sloka 41 and comment; see note ९ on
preceding page.

८ स्वसृति सम्यग° सोदर्यस्व मा-
तायाः प्रणयाद्वा D.; A. B. C. om.
from स्वसृति.

९ मन्यते पूज्यते । प्रेमोपकारित-
या D.

१० न नन्दति D.; नन्दति C.

११ भ्रातृजाया । भर्तृभगिनी च । D. F.

ता । सुता ॥ * ॥ तिष्ठः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत
उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त^१ ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्वेषां तु डीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः^२ ॥ पा-
णिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति^३ । अलिङ्गत्वात् ।
एतच्चायुक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं
किमिति कृतवन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिष्ठ-
श्चतस्र इत्यत्र चिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिष्ठचतस्रावुच्येते^४ तत्र
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति डीर्नं भविष्यति^५ ।
सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं परिभाषा । तेन या सेत्यादौ^६
विभक्तिसंनिपातलक्षणस्य दायकार आङ्गविधिनिमित्तं स्यात्^७ ॥ ४२ ॥
इति खखादिः ॥

क्रोडबालागला भालभगोखाः^८ खुरसंयुताः ।

शफो भुजो गुदो घोणाकरौ^९ क्रोडादिनामनि^{१०} ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्टा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिका-
सामर्थ्यात् । कल्याणो क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः^{११} । नना
क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च^{१२} ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

१ सप्तसु । F.; हितप्रतिपादनानिति
याता । एवं पंच° C.

२ प्राप्ते च निषेधः.

३ प्रविशयति C.

४ तिस्र चतसृ पठ्येते C.

५ °अनिमित्ततद्विघातस्येति टाप
न° C.

६ परिभाषातिनयासेत्यादौ B;
यासथोरित्यादौ C.; D. corr. याति-
त्यादौ.

७ °तदायकरा° C.; A. om. this
śloka and comment, and the beginning
of śloka 43 to क्रोडबालाग; see note
७ on preceding page.

८ °बालगला° F.; °गला नालभ° D.

९ °घोणे करौ B.; गुदं घो° D.

१० क्रोडादिनामिति C.

११ क्रोड यस्याः° A.; सा कल्याणा
क्रोडा गौः B.

१२ वचनान्नपिच A.; D. om. from
नना°; Am. K. 2, 6, 2, 28.

यस्या इति विग्रहं दर्शयन् पुंलिङ्गतां स्थापयति ॥ * ॥ कल्याणा वालाऽस्याः^१ । कल्याणवाला ॥ * ॥ शोभनो गलीऽस्याः । सुगला ॥ * ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला^२ ॥ * ॥ शोभनो भगोऽस्याः सुभगा ॥ * ॥ उत्वनतीति । उखा स्त्रिक् । गणपाठाद् उपत्यय उदो दलोपः ॥ श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याण-गोखा । इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याण-खुरा ॥ * ॥ गवादेः पादाग्रं शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्र-शफा ॥ * ॥ मृणालवद्भुजावस्याः^३ । मृणालभुजा ॥ * ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा^४ ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाकटायनः^५ ॥ * ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ * ॥ किसलयकारौ करावस्याः । किसलयकरा^६ ॥ * ॥

आकृतिगणस्यायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयो^७ ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥ इति क्रोडादिः ॥

गौरीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका

द्रोणालिन्दवराहविम्बवदरा लोहाण्डपाण्डौ^८ पुटः ।

नाटः पिण्डसृपाटचेटवरटा^९ मूलाटसूपाटः

शूर्पासन्दनदाः^{१०} पितामहमहौ मातामहौ मालतः ॥ ४४ ॥

१ कल्याणो वालोऽस्याः D.

२ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला । D. F.

३ भुजोऽस्याः F.

४ D. om. from कल्याणो.

५ D. om. from इति.

६ किसलयं twice A. F.; किसल-
याकारः करो स्याः^० D.

७ शुभांगाप्रभृतयो D.; सुरंगादयो

८ पाटौ F.; पाण्डौ E. See note

१६ next page.

९ चेलवरटवरटा C.; चेटवरटा
F.; चेटवरटा orig. D.

१० शूर्पा^० MSS.

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां^१ डीप्रत्ययो भवति ॥ गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा^२ । सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति मनो दधे ॥ * ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके^३ ॥ * ॥ खारी । षोडशद्रोणपरिमाणा ॥ * ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी^४ । ग्रामटी । लौकिकष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह^५ ॥ * ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी । सहचरीत्यादि^६ ॥ * ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता^७ वाद्यविशेषो वा^८ ॥ * ॥ शृङ्गयुक्तात् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ * ॥ आढकी । तुवरी^९ ॥ आढजीति^{१०} केचिदाहुः ॥ * ॥ द्रोणी । जलचेपिका ॥ * ॥ अत्यन्ते भूयते पुष्पप्रकरणे^{११} । अलिन्दी^{१२} प्रघणः ॥ अथवा^{१३} । अत्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी । कोष्ठिका^{१४} ॥ * ॥ वराही ॥ * ॥ बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वनस्पतिजातिरित्येके ॥ * ॥ बदरी वृचः ॥ * ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ * ॥ पाण्डी^{१५} पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके^{१६} ॥ * ॥ पुटी^{१७} ॥ * ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसंज्ञया हे

१ D. F. add नित्यं.

२ गौरी वर्णी नामधेयं वा^० D.;
येषां for यथा A.३ ददरीकणीत्येके D., orig. °कणि-
त्येके.

४ ह्रस्वः कठटी । D.

५ A. B. C. om. from ह्रस्वः कर्कः.

६ D. om. from तदन्तादपि.

७ °सवला । A. C.; शबला B.

८ A. B. C. om. वाद्यविशेषो वा.

९ आढकी तुवरी^० C. D.

१० आढजीति D.; आढजीति A.

११ °प्रकारेण A. B. C.

१२ पुष्पप्रकरणे अलं दी B.; प्रक्रे-
ण^० D. (अत्यन्ते भूयते । अलिन्दः Ksh.
on A. K. 2, 2, 12).

१३ तथा B. C. F.

१४ केष्ठिका C.; कोष्ठिका F.

१५ पाटी A. C. F.; पांटी D.

१६ Thus MSS.; ? पाण्डोरपत्यं पा-
ण्डीत्येके, or पाण्ड in the text with E.

१७ पुटि C.; पुटी D.

काव्ये^१ । एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः^२ प्रकरणिकासंज्ञः^३ । तथा. च ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको^४ भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ * ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ * ॥ सर्पति गच्छति जुद्धद्रव्यसंघातमिति सृपा-
टी । उपानत् कुण्डं जुद्धपुस्तकः परिमाणविशेषश्च^५ ॥ * ॥ चेटी^६ ॥ * ॥
वरटी । जुद्धधान्यम्^७ ॥ वटरीति कश्चित् ॥ * ॥ मूलैरटतीति मूला-
टी ॥ * ॥ सूपी ॥ * ॥ आरटी ॥ * ॥ शूर्पी^८ । परिवपनं मानं च ॥ * ॥
आसन्दी । वेचासनम् ॥ आनन्दोति पाणिनिः ॥ * ॥ नदी ॥ * ॥ पिता-
मही ॥ * ॥ मही । पृथ्वी नदी च^९ ॥ * ॥ मातामही ॥ * ॥ मलत्या-
मोदैर्वसुंधराम् । मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् । अन्येषां^{१०} तु
जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद् प्राप्ते पाठः^{११} ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डलो मण्डकश्च

स्रवभषकृशभङ्गा यूषतर्कारमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुचाः

श्वलगडुलगूदाः सूदकल्माषदेवाः ॥ ४५ ॥

१ नाटी । नाडीसंज्ञया^० B. F.; ना-
डी । नाडीसं^० C.; ^०द्वे कव्ये D.

२ इतरस्त्वप्रख्यातः D.; इतरश्च प्र-
ख्यातः A.

३ प्रकारिका^० D.; प्रकरणिकासं-
ज्ञा B. C.

४ Bhar. Nāṭyaṣ. 18, 54; also quoted
by Dhanika Daṣar. 3, 39. वंधुयो^० A.;
वधूयो^० (orig. वधुयो^०) D.

५ परमाणुविशेषश्च D.

६ बेटी B. F.; बेली C.; बेटी orig.
D.

७ गुडधान्यं corr. D.

८ सूर्पी A. B. C. F.

९ पृथक् वा नदी च C.

१० वेट for चेत C.; वेट F.

११ ^०अप्राप्तपाठः A.; D. om. from
गौरसारङ्ग^०.

कदरी । वृचविशेषः ॥ * ॥ केन वायुना दह्यते^१ । कदली । मोचा
करिपताका^२ च ॥ * ॥ सूची ।^३ सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादिदर्शनात्
सूचिशब्दोऽप्यस्ति । परमस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचीभिः
क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्चसूचिरिति स्यात्^४ ॥ * ॥ मण्डली ।
संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ * ॥ मण्डकी ॥ * ॥ स्रवत इति श्रुवी ॥ * ॥
भषति पैशुन्येन वक्ति । भषी^५ ॥ * ॥ कृशी ॥ * ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकर-
णाभिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु^६ भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छिन्तिप-
र्यायौ भङ्गशब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव^७ स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो^८
वेति सौचनिर्देशादिति मन्यन्ते । उमा । भङ्गी^९ नाम काचिदोषधि-
रिति शाकटायनः ॥ * ॥ यूषति ज्वरं हिनस्तीति यूषी । मुद्गादिनि-
र्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ * ॥ तर्कति । इयति । तर्कारी । जया^{१०} ॥ * ॥
मत्सी जलचरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च चत्रियस्तन्नाम-
धेयः । तच्च मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्तीति वा । पुरुद्वज्जमगधे-
त्यादिनाणि^{११} तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति ह्युचि^{१२} । मत्सी ॥ * ॥ गो-

१ Om. B.

२ करपताका A. C.

३ सूची A. D.; °सूचिभे° A.; Megh.
37; D. om. from सूचिभेद्यैः to पञ्चसूचि-
रिति स्यात् ।

४ D.F. add ननु इत्यादेव [टित्वादेव
D., orig. दीदत्वादेव] डी सिद्धः । किं
गणपाटेन [खरपा° F.] अनेनैतज्ज्ञाप-
यति । उणादयोऽनुपपन्नानि नामानी-
त्येतदस्ति [F. om. नामानि] तेन तसि-
त्यादि [D. corr. तेन तंसदच्चादि] सिद्धं ॥

५ भषकी F.

६ विवेचकास्तु F.

७ भंगशब्दात्त्वोषधि° B.; °तलौ-
षधि° C.; °शब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव D.

८ माभंगाभ्यो C.; माणभ° B.;

°माषोमाभंगाणुभ्यो F.; cf. P. v. 2, 4.

९ ? उमाभङ्गी; F. alone separates
उमा।भङ्गी. MS. Kāś. V., I. O. 2440
reads उमा।भङ्गा। in the gaurādi.

१० तर्कारी । केलुत्वात् । जया D.;
cf. Kāśhr. A. K. 2, 4, 2, 46 (जयति जया।
तर्कमियति तर्कारी केलुत्वात् ।).

११ पुरुद्वज्जमगधे° A.; पुरुद्वज्जमगधेत्व°
D.; पुरुषमग° C. [cf. Pāṇ. iv. 1, 168 v
(पूरु°); 170].

१२ °आदिनाप्यत् अस्यातो प्राच्या
भ° लुकि C.; °प्राच्याभर्गा° B.; प्रो-
खभर्गा° श्रुची D. [cf. P. iv. 1, 178].

रिवायो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात्^१ सिद्धौ । गवयो । गोप्रतिनि-
धिर्मुगः^२ ॥ * ॥ मुकं वैवर्ण्यं यातीति मुकयो । मृगजातिः । गर्दभ्याम-
श्वतराज्जातेत्येके^३ ॥ * ॥ गाहत इति गाही ॥ * ॥ मेघ संगमे वेत्य-
स्याचि^४ । मेघो ॥ * ॥ शर्कारी ॥ * ॥ पुत्री । सूतोघराजमेरुभ्यो^५ दुहितुः
पुत्रादेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम्^६ ॥ * ॥ श्वति
याति वर्णान् । श्वली । श्वलवर्णयुक्ता ॥ * ॥ गडुली ॥ * ॥ गूर्दी ॥ * ॥
सूदत इति सूदी काचित् ॥ सूर्द^७ इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कलयति
वर्णान् । कल्माषी । कलेर्माषमासाविति वचनाद् मूर्धन्यदन्त्यौ ॥ * ॥
देवी । कृताभिषेका^८ ॥

मत्स्यगवयमुकयानां जातिलेऽपि योपान्धत्वात् । पुत्रश्वलकल्मा-
षाणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातिलेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते
पाठः^९ ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः^{१०}

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः^{११}

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो

विकलमठकरीरीकेतकास्थानचोराः^{१२} ॥ ४६ ॥

उभयो । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्त्वाद् डीप्-

१ पृषोदरादित्वात् A.; गवय is not given in the *gana* पृषोदरादि sl. 144-9.

२ °गौपति इतिर्मुगः । A.

३ गर्दभ्यामराज्जाते° B.

४ वेत्य° F.; वेत्यस्येति C. In the *gana* पचादि sl. 455 the root is given as मिधि.

५ ? °राजमेतेभ्यो A. B. C.; सूतोया-
राजमेतेभ्यो F.; cf. P. vi. 3, 70, Vārtt.
10 (? राजन्नेतेभ्यो).

६ D. om. from सूतोय°.

७ शूर्द D.; भूर्द C.

८ B. adds महिषी.

९ °अप्राप्तपाठः A.; D. om. from

मत्स्यगवय°.

१० पिशङ्गः A. E. and orig. D.

११ °यूथाः° D. E.; °यूषोः सूषमेथौ
गुडुचः । C.; °यूथा यूषमेथौ° A.; °यूथा
रूषमेथौ गुडूचः F.; सूषमेथौ गुरूचः B.

१२ °करारी° C.; चौराः F.

प्रत्ययमाङ्गः^१ ॥ * ॥ हयी । अथा ॥ * ॥ मनुष्यी^२ । शाकटायनसु
मनोरपत्यमिति मनोर्जातौ युक् चेति यप्रत्यये^३ मत्स्यतद्धितहलो य
इत्यनेन यलोपे मनुषीत्याह ॥ * ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदि-
का । मृदादिपात्रवाची तु^४ कुम्भशब्दः कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल^५ इति दासी । चेटी ॥ दासयन्ति
प्रयच्छन्ति^६ वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति^७ दासी । स्रविका ॥
अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सका-
रस्तालयो दन्त्यो वा । दासः श चेत्युणादिवचनात्^८ ॥ * ॥ पिशङ्गी^९ ।
पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा ।

विभ्राणमानोलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्^{१०} ॥ * ॥
कुवली । चुद्रबदरी ॥ * ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ * ॥ यूथी^{११} । मा-
गधी ॥ * ॥ शूषी^{१२} ॥ * ॥ मेयति हिनस्ति वातमिति मेथो ॥ * ॥ गुडति
रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची^{१३} । वत्सादनी ॥ * ॥ अमति गच्छत्यष्टगुण-
मैश्वर्यमिति । अमरी ॥ * ॥ पिठति हिनस्ति तण्डुलानिति पिठरी ।
भाण्डम्^{१४} ॥ * ॥ सूमी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः^{१५} । सूमीं ज्वल-

१ After उभ अयच् is substituted
(P. v. 2, 44) for तयप् which takes डीप्
P. iv. 1, 15 (? टिदादित्वात्).

२ ? मनुषी C.

३ युक्तेति° A. B.; मनोर्जातावयतौ
युक् चेति यत्प्रत्यये C.; युक्तेति यप्रत्य-
यस्य तद्धित° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 161.

४ शिल्पकृतास्तु D.; cf. s.l. 55.

५ वचनं काल B. F.

६ दासति° B. C. F.; दासयति प्रय-
च्छति D.

७ Kshir. A. K. 2, 3, 4, 15 has दश-
ति दासोति वा मत्स्यान् दाशः ।

८ दासेः श° A.; दाशः युचेत्यु° D.

९ पिसंगी A.; पेशतोति पिशंगी D.;
पेशत इति पिशंगी F.

१० Kirāt. 3, 1.

११ यूथी C.; यूथी D.

१२ Thus A. D.; शूषी B.; सूषी C.
रूषी F.

१३ गुरूवी B.; गुडुवी C.; गडुची F.

१४ माण्डं D.; भीदं A.

१५ सूमीं° सूमीं° A.; लोहिताप्रतिमा ।
यथा । D.; cf. M. 11, 103.

न्तीमालिङ्गेनृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुक्षिश्च^१ ॥ * ॥ पिपतिं । पिप्पली । वैदे-
ही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका^२ ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दे-
भ्यो^३ वनस्पतिवृत्तिभ्य एव ङोविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता
कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्^४ ॥
वामने च । छती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम्^५ ॥ छित्तपस्तु^६ ।

न पुष्कली^७ ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।

विकली शक्त्वाचेण महती निष्कलीव्यते^८ ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषय-
त्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी
॥ * ॥ करीरी^९ । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आस्थानी ।
संसत्^{१०} ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः^{११} सुन्दर्यो दुरुदहकटोतटाः^{१२} ।

नदीगाहीस्त्रवीचर्य इव यद्भूप्रभाभसिं^{१३} ॥

हयमनुव्ययोरजातित्वेऽपि योपान्धत्वात्^{१४} । उभयदासपिशङ्गहरिणा-
मरचोराणामजातित्वात्^{१५} । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते पाठः^{१६} ॥ ४६ ॥

१ दुक्षिश्च B.; व्युत्पत्तिश्च C.

२ उपकारिका C.

३ A. om. पुष्कल; cf. p. 87, l. 4.

४ इति स्यात् A.; पुष्कला इत्येवं
स्यात् C.; धनरिद्धिरित्येवं D.; धन-
वृद्धिरित्येवं F.

५ Vām. KāvyaL. 4, 1, 2; D. om.
from वामने.

६ Thus A. B. D.; छित्ति यस्तु C.;
चित्तपस्तु । F. Probably *Chhinna*
(? *Chhinna*).

७ पुष्कला F.

८ शक्त्वाचेण° A.; शक्त्वाचेण° B.
C.; निष्कलायत B. C. F.

९ करारी C.

१० शंसत् A.

११ °चौर्यः A. D.; नृचिरुचौर्यः B.;
छविरुचौर्यः C.

१२ सौदर्यो° D.; °तटा । A.

१३ यद्भूप्रभाभसि D.

१४ °योपातत्वात् A.

१५ °पिसंगः । राहरिणामंचोराणा-
मजातित्वात् A.

१६ D. om. from हयमनुव्ययोः.

द्रुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः^१

पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः^२ ।

अतंसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः^३

शमतमकुटपेटा^४ मञ्जरो निष्कलश्च^५ ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी ।
महत्सरः ॥ * ॥ सरसी । कर्णाटदेशे^६ प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयः-
स्थूणी । अयस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी^७ ।
कुटी । तस्यान्यार्थे दन्तिः स्वार्थे तयःस्थूणेति^८ स्यादिति कश्चिदाह ॥
आयस्थेणीति^९ केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं
स्त्री सौधर्मी । अद्यस्य^{१०} प्राप्तौ ॥ * ॥ माची^{११} । अम्बुष्टा ॥ * ॥ पट-
ली । संघातः ॥ * ॥ लवली । लताविशेषः ॥ * ॥ पादी^{१२} ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥
अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी^{१३} । अत इज्जि अयस्य प्राप्तौ^{१४} ॥ * ॥ ना-
ची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्बीजानीति^{१५} । अतसी ।
उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रसृतयस्य डीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी ।

१ द्रुणविट° A. B. C. [D. om. this
sl. with comment, cf. p. ८०, note १६] ;
°सरसायः स्थूणा° B. C. ; सरसोऽयः-
स्थूणा° E. ; °मावाः C.

२ °लवलवांलांपादावलकालंविना-
चाः A. ; वल्लकालंविनाचाः F.

३ Thus A. B. F. ; कंदलारट्टिदोटाः
C. ; कंदलारददौटाः E. [आरट्ट sl. 44].

४ °कुटपेटा A. ; °कुटपेटा E.

५ निष्कलश्च MSS.

६ Cf. Mbh. on P. I. I, 19 : दक्षिणा-
पथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते.

७ अयःस्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी
स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे तयःस्थूणेति C.

८ Cf. Prāk. थेणी or थूणी (S. स्तेन)
Hem. I, 147 ; आयस्थेणीति A. ; आयः-
स्थूणीति C.

९ अयस्य B. ; अयस्य A.

१० मावी B. ; मावा C.

११ पाटी A. F.

१२ F. adds आलद्दी । कालद्दी (or आ-
लद्दी । कालद्दी?) इति शाकटायनः ।

१३ अत प्राप्तौ A.

१४ नावा ॥ अनति तिलैः °स्नेहवद्वा
जानाति C.

भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥ * ॥ कन्दली । कन्दविशेषः^१ ॥ * ॥ अरट्टस्या-
पत्यमिजि स्त्री । आरट्टी^२ । ज्यस्त्र^३ प्राप्नो ॥ * ॥ दोटी^४ ॥ * ॥ शमयति
दोषान् । शमी । सक्नुफला सिम्बा वा^५ ॥ * ॥ ताम्यन्यस्यामिति तमी ।
रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृशुमा चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रौति दशास्यनोता

हा राम हा देवर तात मातः ॥

हारामहादेवरतातमातः^६ ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ * ॥ कुटी ॥ * ॥ पेटी^७ वृन्दं परिच्छदश्च ॥ * ॥
मञ्जरी^८ । पुष्पयष्टिः^९ ॥ * ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ^{१०} जन-
पदवाचिनौ । स्त्रीविषयाविति शाकटायनः ॥ उक्तेभ्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि
स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४७ ॥

चतुर्थ्यो^{११} बन्धकधातकावनडुही शष्कराडकोशातका-

ऽनङ्गाहीवृसवेतसाः^{१२} पटनटक्रोष्ट्र्योकणाः^{१३} काकणः ।

आलस्यालजभिष्णुकोर्दमुषवा^{१४} औद्गाहमानिर्गरो

गायत्र्यामलकौ हरीतकश्चावालब्धिमांसौ तरः^{१५} ॥ ४८ ॥

१ °विशेषश्च C.; कंदली विशेषः A.

२ अवट्टस्या° A.; आरट्टी B.; ? आ-
रट्टस्त्र° आरट्टी cf. sl. 83 and 231.

३ ज्यस्त्र MSS.; cf. sl. 239, 231.

४ दोटी A. [cf. दोडी, डोडी].

५ शक्नुफला° A.; शिम्बा वा A. F.;
C. om. सिम्बा वा.

६ Prof. Aufrecht calls my attention
to Rāyam. on Am. K. i. 1, 3, 4, where
he quotes: टापा तमेवपि । तथा च
विदग्धमुखमण्डनम् । हारामहादेवर-
तातमात इति°. ? Not in the Vidagdha.

७ पेटी C.

८ मञ्जति सीदति तस्यां भूतपरभृत-
चित्तानीति मञ्जरी F.

९ पुष्पं यष्टिः A.; पुष्पवृष्टिः F.

१० निष्कली । विकलनिष्कल° C.

११ चतुर्थ्यो A.; वाप्यो E.

१२ वृश° A. B. F.; वृश° C.

१३ क्रौष्ट्र्योकणः A.; °क्रौष्ट्र्योक्त्या C.;

°क्रौष्ट्र्योकणाः B.; °क्रौष्ट्र्योक्त्याः F.;

पटनक्रौष्ट्र्योक्त्याः E.

१४ °सुषुवा B. C. F.; °उद्गाह° C.

१५ हरीतकश्चा° A. B. E. F.; °सवा-
वालब्धिमांसौ° C.; D. om. this sl. and
the comment on the first half-verse.

च्छ्री^१ ॥ * ॥ वध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ * ॥ धातकी । ता-
मपुष्पी ॥ * ॥ अनडुही । डीप्रत्ययान्तपाठो गणे ऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः^२ ।
तेन । अनडुही । वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्थ इत्युदाहर-
न्ति^३ । तन्न युक्तम् । जातिप्राणङ्गव्यो ऽमान्यादाविति^४ नियमितत्वात्
पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥ अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः ।
पञ्चानडुहिरित्यादौ ङ्यः सुचीत्यनेन^५ सुक्प्राप्ता निषिध्यते । एवं
सर्वत्र ॥ * ॥ शृक्ण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृत्तः^६ ॥ * ॥ कोशातकी । पटोली
॥ * ॥ अनड्वाही ॥ * ॥ वृषी । व्रतिनामासनम्^७ ॥ * ॥ वेतसी । वञ्जुलः ।
अस्त्रवेतसश्च ॥ * ॥ पटो । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ * ॥ नटो ॥ * ॥ क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीशब्दस्य^८ पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति^९ । अदन्त-
न्वन्नुगिदञ्च इत्यनेन^{१०} डीप्रत्ययः सिद्धः ॥ * ॥ ओकणी^{११} । पर्यन्तवनस्य
संज्ञा । उकणीत्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ काकणी । पणचतुर्थभागः ॥ * ॥ अलक्ष्मा-
पत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । ङ्ये प्राप्ते^{१३} ॥ * ॥ आलजी ॥ * ॥ भिन्नुकी ॥ * ॥

१ च्छ्री A.

२ गणे स्त्रीत्वाप्रतिषेधार्थं F.

३ भार्या इत्युदा० C.

४ ? प्राख्यंगव्योमान्यादाविति F.;
प्राख्यंगव्योर्मा० A.; ०प्राख्यंगव्योर्मा० B.;

०प्राख्यंगादिति C.; cf. P. vi. 3, 40-1.

५ ? ङ्यङ्गः A. B.; यङ्गः सुचीत्यनेन
सुक्प्राप्तिर्निषिध्यते C.; डीङ्गः सुची-
त्यनेन सुक्प्राप्त्या नि० F.; on the *luk*
cf. P. i. 2, 49. 50; iv. 1, 88.

६ कश्चिद्वृत्तः B. C.

७ वृषी० A. F.; वृषी वतीनासना । C.

८ क्रोष्टाशब्दस्य C.; क्रोष्टीशब्दस्य
F.

९ ? क्रोष्टोस्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति B.;

क्रोष्टोस्त्र्यनौ० A.; क्रोष्टोस्त्र्यतौ क्रोष्ट-
जिति C.; क्रोष्टोस्त्र्यानौ क्रोष्टृजिति F.;
cf. P. vii. 1, 95-7 [? स्त्र्यनौ, where अन्
(? अनु) = sarvanāmasthāna].

१० अदन्तत्वेनुगिदञ्च इत्य० A.; अदन्त-
त्वेनुगिदञ्च अदन्तत्वेनुगिदञ्च इत्यनेन
डीप्रप्र० C.; अदन्तत्वेन अदन्तेभ्य इत्यनेन०
F. [अदन्त-न्-वन्-उगित-अङ्ग? cf.
P. iv. 1, 5-7].

११ उकणी A. B. C.

१२ Thus A. B. C. F.; पर्यन्तवनस्य०
C.; [Pāṇ. iv. 1, 41 ed. उणक; Kāś. V.
ed. उकण, MS. I. O. 2440 उणक].

१३ डे प्राप्ते A.; ङ्याजि प्राप्ते D.;

ङ्यप्राप्ती C.; cf. P. iv. 1, 78.

ऊर्दी । विमानम् ॥ * ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुषवी^१ । कृष्ण-
जीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह^२ ॥ * ॥ उद्गाहमान-
स्थापत्यमिजि^३ स्त्री । औद्गाहमानी । ङ्ये प्राप्ते^४ ॥ * ॥ गरी । देशवि-
भागस्य संज्ञा ॥ * ॥ गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । कन्दोविशेषः
खदिरो वा ॥ * ॥ आमलति गुणान्^५ । आमलकी । वयःस्था ॥ * ॥
हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ * ॥ श्रचति । शची^६ । इन्द्राणी ॥ * ॥
अलब्धस्थापत्यमिजि^३ स्त्री । आलब्धी^७ । ङ्ये प्राप्ते ॥ कालब्धीत्यपि शा-
कटायनः^८ ॥ * ॥ मांसी । जटा ॥ * ॥ तरी । नौः ॥

ऋष्यस्य^९ जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अनडुहो हलन्तत्वात् । अन्येषां च स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते^{१०} ॥ ४८ ॥

कुसुम्भमुन्दरौ पूयः शष्कुलो देहलस्तटः^{११} ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः^{१२} ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥ * ॥

अस्मिन् रतिश्रमजितश्च^{१३} सरोजवाताः

सर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनान्तु^{१४}
सुन्दरशब्दाच्च शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां

१ ? Thus D.; सुषुवी A. B. C. F.

२ सुष्ठु सवतीति नन्दी^० A. [सुष्ठु सू-
यते सुषवी Kshir. A. K. 2, 4, 5, 20].

३ °पत्यमिति B. C. F.

४ ङ्यप्राप्तौ B.; ङ्यजि प्राप्ते D.

५ गुणाऽगुणान् F.

६ सचति । सची MSS.; D. corr. श^०.

७ आलब्धी A.; अलंबस्था^० आलंबी
C.; °पत्यमालब्धिः स्त्री^० D.

८ ? Thus F.; B. C. om. ङ्ये प्राप्ते
कालब्धी; A. D. om. from ङ्ये प्राप्ते^०.

९ ऋष्यस्य A. F.

१० तु for च A.; D. om. from ऋष्यस्य.

११ पूयशष्कुलौ^० C.; देहलस्तथा ।
A. D. E.

१२ शिनीवालः^० A. B. C. D. E.; °गो-
तमाः D. E.

१३ Kirāt. 5, 28, रतिश्रमनुदश्च eds.

१४ गुणवचनान्तु A.; गुणशब्दात् D.

सुन्दरा गिर इति भवति^१ ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शय-
ति ॥ * ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥ * ॥ शक्यन्ते मृष्यन्ति तस्यां परस्परसंबन्धं
निस्तुषतिला^२ इति शकुली । भक्ष्यविशेषः ॥ अथवा । शक्नोति पर्या-
प्नोति पुद्गलविकारं शब्दं यहीतुमिति शकुली । कर्णशकुली ॥ * ॥
दिह्यते । देहली । द्वारायस्थला ॥ * ॥ तटी^३ ॥ * ॥ तपः शीलमस्याः ।^४
क्त्वादर्ण इति ऐ सति । तापसी ॥ * ॥ सिनी सिता^५ वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली^६ । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ * ॥ पूली । ढणसंघातः
॥ * ॥ असकृत्कथ्यत^७ आस्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । गजप्रिया^८ ॥ * ॥
गौतमी^९ । अख पाठः सुखार्थः । मतान्तरे तु खरः प्रयोजनम्^{१०} ॥ * ॥
तटतापसयोरजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४६ ॥

कटेढभौलिङ्गधिकारदेहा

गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपच्चिको भौलिकिभौरिकी च

काकादनः प्रत्यवरोहिणी च^{११} ॥ ५० ॥

कटस्थ ईटः । कटेटः । कटेटी^{१२} ॥ * ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति
भूलिङ्ग च्षिः । तस्यापत्यमिति शास्त्रांसेत्यादिना^{१३} । इञ्जि भौलि-

१ सुंदरगिर° C.; सुंदरीणां सुंदरा-
णामिति° D.; cf. sl. 53 comm.

२ तस्या परस्परसंबन्धस्तुष° C.; त-
स्याः परस्परसंबन्धं स्तुषतिला B.; तस्यां
परस्परसंबन्धिनस्तुषतिला F.

३ Or देहली । द्वारायस्थला तटी ॥
acc. to the other version.

४ तपतेऽस्यां C.; cf. sl. 386.

५ शिनी° A. B. C. D.; °शिता A. D.

६ शिनीवाली A. B. C. D.; cf. Auf.
Hal. s.v.

७ °लक्ष्यते A. C.; शक्यत् शब्दते° D.

८ गजप्रिया लता F.

९ गौतमी D.

१० खरप्रयोजनं A.; D. om. from
तटतापस° to end.

११ आपच्चिको °प्रत्यवरोहिणी च F.

१२ °ईटः कटेटी । C.

१३ शास्त्रांशे° A.; सास्त्रांसे° B.; सा-
स्त्रांशे° F.; संघासे° C.; cf. Pāṇ. iv.
1, 173.

ङ्गिः । स्त्री भौलिङ्गी । व्यञ्जि प्राप्ते^१ ॥ * ॥ अधिकः कारो^२ऽस्या इति ।
 अधिकारी । अधिक्रियत इति वङ्गलाधिकाराद् व्यञ्जि स्त्रियां यथा
 शोभेत्येके^३ ॥ * ॥ देही ॥ * ॥ गवादनी । इन्द्रवारुणी^४ ॥ * ॥ उद्वा-
 हनी ॥ * ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ * ॥ आपच्चिको नाम
 जनपदः^५ । समाननामा चत्विधः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञो
 ऽजेवेत्यनेनाजि तस्य च झुचि^६ । आपच्चिकी^७ ॥ * ॥ भूलिकस्यापत्य-
 मिजि^८ स्त्री । भौलिकी ॥ * ॥ भूरिकस्यापत्यमिजि^९ स्त्री । भौरिकी ।
 गोचादिपठितादित्यनेन^{१०} व्यस्य प्राप्तौ ॥ * ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ * ॥
 प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्यान्येषां च टिद्वारेणैव डीप्रत्यये^{११}
 सिद्धे गणे पाठः पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोज-
 नम् ॥ ५० ॥

वर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनायहायणीबन्दाः ।

पण्डुरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसलौ^{१२} विभीतको नन्दः ॥ ५१ ॥

वर्बरी ॥ * ॥ दाडिमी । वृचजातिः^{१३} ॥ * ॥ चमसी । सोमपा-

१ व्यञ्जि प्राप्ते D. (P. iv. 1, 78); डी
 प्राप्ते A.

२ करो B. C.

३ वङ्गलाधिकाराद् व्यञ्जि अधिका-
 री । स्त्रियां यथा शोभा इत्येके F.;
 शोभतेत्येके A.; °कारात्स्थञि° corr. D.;
 ? cf. Vāmana Kāvya. 5, 2, 43.

४ इन्द्रवारुणी F.; इन्द्रवारिणी A.
 B. C. and orig. D.

५ आपच्चिको° A.; आपच्चिको जन-
 पदसमाननामा° F.

६ ऽजचेत्यं लुकि C.; मुकि D.

७ आपच्चिकी F.

८ °इति B. F.; om. C.

९ °इञिः A.; om. C.

१० गोचादिपठिताद्° A.; cf. P. iv.
 1, 79.

११ टन्प्रत्ययांतस्य । तस्यां च टि° A.;
 टन्प्रत्ययास्यान्त्येषां च° C. F.; डी-
 प्रत्यये C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 15.

१२ पंडुरपुष्कल° B. F.; पंडुरपुङ्गल°
 C.; °पुष्करलवणाः° D.; °पिङ्गलमु-
 सलौ A. C. F.; विभीतको B. C. F.

१३ वृचभेदः F.

चम् ॥ * ॥ तरुणी । सुरा ॥ * ॥ तलुनी । सुरा^१ ॥ * ॥ अग्रं हायनम-
 स्थाः^२ । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत एव निपातनादीर्घत्वं एत्वं
 च ॥ * ॥ वन्दी । हठहृता^३ स्त्री ॥ * ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् ।
 पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी^४ । पटी ॥ * ॥ पुष्कली । वनस्पतिः^५ ॥ * ॥
 लवणी । ओषधिः^६ । समुद्रपार्श्वोतो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त द-
 त्येके^७ ॥ लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः^८ ॥ * ॥ पिङ्ग-
 ली । पिशङ्गी^९ ॥ * ॥ मुसली । ओषधिः^{१०} ॥ * ॥ विभीतकी^{११} ॥ * ॥
 नन्दति । च्छद्भिं यातीति नन्दी । प्रज्ञायणि । नान्दी ॥ * ॥

पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात्^{१२} । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्-
 प्राप्ते ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो^{१३} द्रष्ट-
 व्याः ॥ ५१ ॥ इति गौरादिः ॥

शोणोऽथ भरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां त्र्यर्थशून्यादिकारतः ॥ ५२ ॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन^{१४} ङीप्रत्ययभाजो वा भव-

१ तलुनी च ॥ F.; तलुनी ॥ C.

२ अग्रहायनमस्थाः A.; अग्रे हा° F.

३ हठगृहीता F.

४ ? पण्डरः° पण्डरी B. C. F.; C. F.
 om. पटी.

५ पुष्कली° B. C.; पुष्कली धनञ्ज-
 द्विः । D.; see p. 80, l. 2.

६ लवली° B. C. (not in text); औ-
 षधिः C.; उषरिः D.

७ समुद्रपार्श्वोतो° A. B. C.; समु-
 द्रपार्श्वे स्तः । यत्र वाहनानि° F.; D.
 om. from समुद्र°; A. inserts these
 words before लवणी.

८ °शब्दो जादिर्द्रष्टव्यः D.; °इति

लवणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः F.

९ पिप्पली । पिसंगी A.; °पिशंग-
 वर्णयुक्ता D.

१० मुशली° A. B. D. F.; मुषली C.

११ विभीतकी B. C. F.

१२ पण्डर° B. C. F.; D. om. from

पण्डर° to अप्राप्ते.

१३ देवदाली पटोली वेदी [वेदी F.;
 वेटी C.] बाकुची धातकी पांढसीत्या-
 दयो B. C. F.

१४ शोणादयः शब्दा विशंकटपर्यन्ताः
 [विशंकट° F.] शोणादिरित्य° D. F.

न्ति ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा
 वडवेति^१ ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभ्रष्टाः किल तण्डुलाः^२ ॥ * ॥
 तूणी । तूणा । तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति^३ । वीणा धिषणा
 तूणा^४ स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ वि-
 कटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा शरत्^५ ॥ अह-
 न्शब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्^६ । अतस्तदन्त
 उदाहृतः ॥ अङ्गी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा^७ नदी । टिड्ढाणित्यादिना^८
 ङी प्राप्तः स शोणादिपाठान्नद्यां निषिद्धान्यत्र विधीयत इति विक-
 ल्यार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः^९ । यदृच्छया चन्द्रभागी^{१०}
 चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति^{११} मतद्वयं वामनाचा-
 र्यस्य^{१२} ॥ पाणिनिशकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभा-
 गो^{१३} चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा^{१४} नाम देवता स्त्री
 वा काचिदित्याहृतः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभव-
 तीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा^{१५} नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाह-

१ ओघी । ओघा ॥ C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 43.

२ स्नेहभ्रष्टा किल तण्डुला । A.; स्नेह-
 पृष्टाः किल तण्डुलां C.; स्नेहभ्रष्टाः F.

३ Raghuv. 9, 56.

४ धिषणाख्यां D.

५ ? दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा । दीर्घाहा
 शरत् B. C.; दीर्घाही । दीर्घाहा ।
 दीर्घाहा वर्षा । D.; सरत् A.; शरत् ।
 प्रावृष्ट F.

६ नपुंसकत्वात् B. C. F.

७ चन्द्रभागा F.

८ P. iv. 1, 15; B. C. F. om. ङी.

९ Thus Kāṣ. V. iv. 1, 45.

१० Om. C.

११ नदी चन्द्रभागेति D.

१२ °द्वयं ॥ वामनाचार्यस्य पा० C.

१३ Om. B.; F. om. from चन्द्रभागा
 काचित्.

१४ चन्द्रभागे C.

१५ ततः भवतीत्यणि चन्द्रभागी चां-
 द्रभागा A.

रन्ति^१ ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति^२ सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ त्वर्थशून्यादिकारतः । त्वकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्तृर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति^३ । ततोऽनेन डी विकल्पितः । अशनिः । अशनो ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्^४ ॥ आत्मभरिः । आत्मभरी ॥ त्वर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि डीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः^५ ॥ ५२ ॥

चण्डः पङ्कतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः^६ ।

विशालारालमूषा हन्बहूदारविशङ्कटाः^७ ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । पशूषा ।

सा किलाश्यासिता चण्डो भर्त्ता तत्संश्रुतौ वरौ^८ ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे डीप्रत्यये सिद्धे वङ्गादौ^९ पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः^{१०} । पङ्कतिः । पङ्कती । त्वर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा कथा ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

१ चांद्रभागा इत्युदा० C.

२ ? चांद्रभागादनद्यामिति A.; चांद्रभागी द्युनद्यामिति C.; चंद्रभागाद० F. The *Kātantrapariṣiṣṭa* remarks: चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभवा चान्द्रभागी द्युतिः ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यणि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्तृर्वि० B.; भावाकर्त्तृर्वि० A.; त्वकणाविति० भावात्कर्त्तृर्विहितस्तद० C.; भावाकर्त्तृर्विहित० F.; प्रत्ययान्ति० B. C.; D. corr. ० तदास्तदर्थप्रत्ययान्ता आद्यो न भवति.

४ शक्ता । शस्त्र आ० C.; शिक्ताकरिः ।

शक्ताकरि । वत्सा । D.; शस्त्रं । शक्ताकरिः । शक्ताकरि F.

५ डीप मन्यते० C.; मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणिः । का त्वं A.; त्वर्थं किं । छतिः । हतिः । अहरणिः । कां त्वं D. F.; अहरतिः । B. C.

६ चंडपङ्क्तिः B. C.

७ ० विसंकटाः F.

८ Raghuv. 12, 5.

९ शोणादौ F.; *Śākaṭyana* apparently begins this *gāṇa* with वङ्ग.

१० पादयोर्हतः A.

ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ * ॥ विशाली । विशाला कीर्तिः ॥ * ॥ अराली । अराला । भूमिः^१ ॥ * ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं^२ प्राणिविशेषो वा ॥ * ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ * ॥ बह्वी । बह्वर्णाम काचित् । गुणवचनादुतो वाऽखरोरित्यनेन^३ गुणवचनादिकल्पः सिद्ध एव ॥ * ॥ उदारी । उदारा सूक्तिः^४ ॥ * ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा^५ बुद्धिः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरकन्दरादयो^६ द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुराडः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च

भाजः पक्वे कामुकः स्याद्रिंसौ^७ ।

नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो

धान्याधारे^८ संमतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन^९ ङी-
प्रत्ययान्ता भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्संबन्धा-
दन्यदा तथोच्यते । यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः^{१०} स नित्यं नपुंसक एव
वर्तते इति न प्रत्युदाहर्तुं युक्तः^{११} ॥ * ॥ अकृत्रिमेऽर्थे स्थली । स्थला
ऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्यन्ये ॥ * ॥ पक्वेऽर्थे भाजी ।
भिन्नायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः^{१२} ॥ * ॥ मैथुनेच्छौ नाधि-

१ अराला रात्रिः भूमिः B.; भूतिः F.

२ सुवर्णप्रवर्तनस्थानं D.

३ वो खरोरित्य^० A.; वो खरेरित्य-
नेन^० B.; इत्यनेन विकल्पः^० F.; का-
चित् । गुणवचनात्तु पूर्वेण विकल्पः^० D.;

cf. P. iv. 1, 44.

४ शक्तिः F.

५ विसंकटी । विसंकटा D. F.

६ सुंदरादयो F.

७ ऽकृत्रिमार्थे स्थलश्च^० E.; ० पक्वका-
मुकः^० A.

८ धान्यागारे F.

९ कुंडादिरित्यनेन B. C. F.; F. om.
पात्राद्ये.

१० यस्तु व्यवचनः^० A.; ० कुण्डशब्दे D.

११ न प्रत्युदाहरणं । तस्य युक्तं । F.

१२ चक्रयष्टिः B. D.

कायां^१ कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ * ॥ खूलेऽर्थे
नागी । नागाऽन्या । दोर्घादिगुणयुक्ता संज्ञा वा काचित्^२ । चयवि-
शेष इत्यन्ये ॥ हस्ति सर्पजातिवाचिनस्तु डी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुण-
वचनस्य^३ ॥ * ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे काली । क्वाया वलान्याश्रु ततान काली ॥
कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु कालशब्दस्य संज्ञावाचिनो डी ।
न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचारादित्याह ॥ * ॥ धान्याधारे^४
गोणी । यस्याऽऽटीति^५ प्रसिद्धिः । यथा ।

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोत्तरः प्रतीच्छति^६ ।
गोणाऽन्या । दणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कवरः केशविन्यासे^७ नीलश्चौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अथोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनाथोविकारः ॥
कुशाऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याचस्य प्र-
तिष्ठम्भ इत्यन्ये । अपरे तु वल्लेति ब्रुवते^८ ॥ * ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥
घटाऽन्या । गजघटा । करिघटा ॥ * ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भा-
धारो वा^९ । कुम्भाऽन्या ॥ * ॥ केशरचनायां कवरी । वेणी । कवरा^{१०}

१ नायकायां F.; मैथुनेकायां C.

२ संख्या काचित् A.; संज्ञेति के-
चित् । कपिविशेषः D.

३ हस्तिभार्यजातिं प्रत्युदाहरणं तु
गुणः A.; हस्ति सर्पवाचिनस्तु F.; D.
om. from हस्ति.

४ धान्याधारे F.

५ यस्याऽऽटीति G.; यस्याऽऽ-
ट्टेति D.; यस्याः क्वाटीति F.; cf. Mahr.
क्वाटी (S. शाटी) a piece of cloth.

६ Śiṣup. 12, 10.

७ केशविन्यासे A.

८ वल्लेति वक्रवती D. (? cf. Mahrāṭhi
बल्ली "a pole for impelling a boat in
shallow water"); वल्लेति C.; वल्लोवि-
B.; वरेलेति F. (cf. वरल, वरोल).

९ तैलादिस्थानं B.; for the second
meaning cf. कुम्भक.

१० कवरा D.; F. om. वेणी.

ऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमाख्यकवरां कवरीं तरुण्याः^१ ॥ * ॥
 ओषधौ प्राणिनि च । नीली । ओषधिः । नीली वडवा ॥ अन्यत्र ।
 नीला शाटी ॥ ५५ ॥

सूचस्तीक्ष्णे^२ भाजने पात्रपारौ

स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।

ज्ञेयस्तालो^३ लोहमय्यां विपञ्चः

स्याङ्गीणायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाया सूची । सूचाऽन्या ॥ * ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥
 अन्यत्र^४ । पात्रमियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ * ॥ पारी । गो-
 दोहनी । यथा । प्रीत्या विमुक्ताँस्त्रिहतीः स्नानंधयान्
 निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
 वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयश्
 चिरं निदध्वौ दुहतः स गोदुहः^५ ॥

पाराऽन्या ॥ * ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ * ॥ नचत्रे रेव-
 ती रोहिणी । रेवता रोहिणाऽन्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी
 कन्येति न ह्याभ्यां नचत्रं वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते^६ यस्याः । निपा-
 तनादेवे कृते^७ । रेवती ॥ रोहितस्य रोहिणी ॥ रेवतरोहिणश्चब्दौ च
 नचत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्च रोहिण्यो रेवत्यो वा देवता यस्य ।
 पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो^८ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
 लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ * ॥ वीणायां वि-

१ Śiṣ. 5, 19; om. D.

२ सूचस्तीक्ष्णो E.

३ ज्ञेयास्तालो C.

४ Om. B. C.

५ Śiṣ. 12, 40 (प्रीत्या नियुक्तान् eds.).

६ रैर्विद्यते B. D. F.; A. om. from
 यस्याः to फालः खण्डेऽथो in śloka 58.

७ C. om. from रेवती रोहिणी ।
 रेवता°.

८ B. C. om. इत्यादि.

पञ्ची । विपञ्चाऽन्या ॥ * ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनस-
मुदायः^१ । यथा । गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्^२ ॥ गोष्ठाऽन्या ।
भूर्यत्र^३ गावस्तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ ४ ।

दूतः संदेशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो । खलाऽन्या ॥ * ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥
विदारा । शठाऽन्या ॥ * ॥ दूती संदेशहारिका । दूताऽन्या । यथा ।

कृत्तपुष्पशयनक्षतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः^४ ।

इत्यादिलक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ * ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं
लाति गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी । वामनस्तु दूत्यां शम्भली-
त्याह^५ । न तदस्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येव्यदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या ।
देशविभक्तिः ॥

कश्चिच्^७ शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां^८
सुन्दरी । अन्यत्र सुन्दराऽस्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौ-
रादावस्य दर्शनात्^९ । अयं चास्माभिर्लक्ष्यानुसारेण तत्रैव व्याख्या-
तः ॥ ५७ ॥

१ समानजातीयजन° D.; समान-
जातीये जनसमुदाये F.

२ Ṣiṣup. 12, 38; °आसनात् MSS.;
D. has the whole stanza with several
miscorrections.

३ C. om. भूः; F. om. from भूः to
खलाऽन्या in the next śloka; for A.
see p. ९२, note ६.

४ विदारशठ° D. E.; A. om. this
śloka and comment.

५ Raghuv. 19, 23.

६ दूत्यां C.; °शम्भलीत्याह B.

७ रत्नमतिस्तु corr. D.

८ कश्चित् प्रायिकायां C.; °नाय-
कायां F.; om. सुन्दरी.

९ °अस्यादर्शनात् D.; see śl. 49.

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे^१

पीनः शाली वल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डे ऽथो खनिचे कशश्च^२

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च^३ ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः^४ । पीना ऽन्या^५ ॥ * ॥ शाली कल-
चखसा । शाला ऽन्या ॥ * ॥ फाली खण्डम् । यथा ।

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयखस्तरोद्दामलीला^६ ।

फाला ऽन्या ॥ * ॥ खनिचे कशी । कशा^७ ऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्म-
मयी यष्टिः ॥ * ॥ श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या । व्यवस्था स्थित्युपाश्रिति-
र्वा^८ ॥ * ॥

आकृतिगणो ऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा^९ ।
एषणा ऽन्या । इत्यादयो ऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इति कुण्डादि-
पात्रादी ॥

१ मातङ्गात् स्नेह० C.

२ थो रचवतिचकुशश्च B.; खंडेथो०
F.; कसिश्च [corr. कसश्च] C.; for A.
see note ६, page ९२.

३ E. om. this śloka; D. om. text
and comment and reads instead:

आकृतिगणावेतौ तेन खनिचे कशी ।
कशा ऽन्या । अश्वताडनं यष्टिः । खंडे
काली । यथा कर्पूरस्फाकालीवलित-
किशलय अस्तरोद्दामलाधत्वाः क्री-
यन्ते वरयुवतिजनैर्यत्र धारागृहेषु । का-
ला ऽन्या । श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या ।
व्यवस्था स्थित्याधारो वा । करणे एष-
णी । एषणा ऽन्या । कलचभगिन्यां शा-

ली । शाला ऽन्या । इत्येते शब्दा अन्ये
पि अर्थविभागाश्रया द्रष्टव्याः ॥

४ पाना हस्तिनां० B.; प्रकारे F.

५ B. C. om. पीना ऽन्या.

६ किशलय A. F.; अस्तरो० MSS.

७ कसी । कसा B. C.; see note २.

८ न्यवस्था स्थित्युपाश्रितिर्वा A.; यव-
स्थस्थित्युपाश्रिति वा B.; उपश्रिति
वा C.; स्थितिरुपाश्रितिर्वा F.; D.
see note ३. [i.e. 'seat for resting,' as
Prof. Roth suggests, cf. Mahr. कटा or
कट्टा 'a raised place for resting burdens,
a seat.']

९ वैद्यः शलाका वा B.; विद्यः ।
शलाक वा C.

लोहितश्रुवकताल्लिगुक्क्षा^१

बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः^२ ।

तराडमराडुकपिकन्थकवृक्षा^३

मन्तुतन्तुतनुमङ्कुतरुक्षाः^४ ॥ ५९ ॥

यञ्चलोहितादिशकलान्तयञ्चकौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्गायन्^५ इत्य-
नेन स्त्रियां नित्यं ङी भवति ङायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ * ॥ औ-
व्यायणी ॥ * ॥ कात्यायनी^६ ॥ * ॥ आलिंगव्यायनी^७ ॥ * ॥ काच्याय-
णी ॥ * ॥ बाभ्रव्यायणी । कौशिकी^८ तु बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी ॥ गर्गादौ^९
तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः संमतम्^{१०} । वामनस्तु बभ्रुपाठं
मन्यते^{११} । कपिशब्दस्य च ॥ * ॥ वालाव्यायनी^{१२} ॥ * ॥ मानव्यायनी ॥ * ॥
मौनव्यायनी ॥ * ॥ तालुच्यायणी^{१३} ॥ * ॥ ताण्ड्यायनी ॥ * ॥ माण्ड-
व्यायनी ॥ * ॥ काप्यायनी । आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी^{१४} ॥ * ॥

१ कटाल्लिगु° A.; °काङ्गा B. C.;
°गुक्क्षा F.

२ बभ्रुवल्गुमनु° B.; बभ्रुवल्गु°
D. E.; °सूनुतनुचा A.

३ तंडुमंडु° A. C.; तंडमंड° D.;
मंडुमंडु B.; °कर्थकवृक्षा C.; °तरक्षा:
F.

४ मरु for तनु D. E.; मंङ्कुक्षा: A.;
मंङ्कुतरक्षा: B. C.

५ ? यञ्चोहि° यञ्चकौरव्यासुरिमंडू-
कानुदेश्यम् A.; (य oblit.) लोहितादि-
शकान्तपञ्चौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्गायन् D.;
°ङ्गायम् B.; °यञ्चौरव्यासुरिमाण्डूका-
ङ्गायम् C.; °यञ्चकौरव्या° F.; ? the
double यञ्; cf. P. iv. I, 16-19.

६ लौहित्यायनी औव्यायनी काला-

यनी A.; लौहित्यायनी औव्यायणी का-
ल्ययनी B.

७ आलिंगव्यायनी D.; लिंगयायना
B.; लौगव्यायनी C.; F. adds लैगव्या-
यनी.

८ कौशका B.; कौसिकी D.

९ °बाभ्रव्यायणी कौ गर्गादौ° B.

१० °इति न संमतं । B. C. F.; cf. sl.
249.

११ वामनस्तु पाठं मन्यते B. C.

१२ वा for च B. C.; वालायायनी B.;
वालाव्यायनी C.; वालव्यायनी D.

१३ तालुच्यायणी B. C.; तालुव्याय-
णी A.

१४ काप्यायनी B. C. F.

कान्थव्यायनी^१ ॥ * ॥ वार्ध्यायणी^२ ॥ * ॥ मान्थव्यायनी ॥ * ॥ तान्-
व्यायनी^३ ॥ * ॥ तानव्यायनी^४ ॥ * ॥ माङ्गव्यायणी ॥ * ॥ तारुच्या-
यणी^५ ॥ ५६ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्बवः^६ ।

वतरडः शकली मङ्गलतुञ्जक्षजिगीषवः^७ ॥ ६० ॥

गोहलव्यायनी^८ ॥ * ॥ सांशित्यायनी^९ ॥ * ॥ शाङ्गव्यायनी ॥ * ॥
मानाव्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी^{१०} ॥ * ॥ साम्बव्यायनी^{११} ॥ * ॥ अनाङ्गि-
रसी तु वातएड्यायनी^{१२} । शिवादिपाठाद् वातण्डी । आङ्गिरसी तु
वतण्डी^{१३} । अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन^{१४}
छीप्रत्ययः ॥ * ॥ शकव्यायनी ॥ * ॥ माङ्गव्यायनी^{१५} ॥ * ॥ लातव्या-
यनी^{१६} ॥ * ॥ आर्च्यायणी । रौच्यायणीत्यन्यः^{१७} ॥ * ॥ जैगीषव्याय-
णी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

१ कान्थव्यायनी A. D.; काथव्याय-
नी C.

२ वार्धायणी D.; याच्ययिणी B.

३ Om. A.; तांतयायनी B.

४ तानयायनी B.; om. F.; °मा-
व्यायणी D.

५ तारुच्यायणी B. C. F.

६ शङ्कुमनायी E. and corr. D.; संकु-
मनायी लिगुसंबंधः । A.; °संववाः B.
C.; संववः D.; संचवः E.; लिगुसंववः F.

७ वतरडः सकली° B.; मन्युलतु E.;
मंखुलंतु° F.; °लनु° D.; ऋक्जिगी-
षवः A.

८ गोहलव्यायनी A. D.

९ सांशित्यायनी A.; सांसित्यायनी
B. C.

१० शांकयायनी लैमव्यायनी B.; लै-

गव्यायनी F.; मानायव्यायनी° C.;
मानाव्यायनी° D.

११ सांवव्यायनी A. B. C. D.; Kāṣ. V.
MS. I. O. 2440 has शंवु (not शङ्कु).

१२ अनांगिरसा° B.; वाडंड्यायनी
C.; for शिवादि° see §1. 212.

१३ आंगिरसान्तु° C.; वतुंडी B.

१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक° D.; cf.
P. iv. 1, 63-4.

१५ मांखव्यायनी B.; मांखव्यायनी
A.; D. corr. मान्यव्यायनी.

१६ लातव्यायनी B.; D. corr. ला-
नव्यायनी; लांतव्यायनी F.

१७ Thus D. F.; आच्यायनी । त्यन्यः ।
A.; आचायणी रौचायणी रौचाय-
णीत्यनः B.; आर्चायणी । रौचायणी ।
रौचायणीत्यतः C.

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः^१ ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्थातोऽयदाम्^२ इत्यनेनाकारखैलं यत्प्राप्तं
यदादिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ * ॥ मनिपचिमचां
नान्नीत्यनेनाकारखैले^३ । मेनका । अम्पराः ॥ * ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्^४ ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीवभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्^५ ॥ * ॥ पिप्पका ॥ * ॥ इत्यते काम्यते प्रासादा-
दिषु या सा । इष्टका मृदिकारः ॥ * ॥ रेवा नदी । ततः संज्ञायां के ।
कुत्सादौ वा । रेवका ॥ * ॥ धारयतीति धारका ॥ * ॥ द्वारप्रकारा ।
द्वारका नगरी^६ ॥ यथा धनंजयस्य ।

चलत्पताकामुद्धतोरणां तावविचिताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव^७ ॥

देवका । अम्पराः ॥ * ॥ एरका । उदकदण्डजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः^८ ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च^९ ॥ ६२ ॥

चिपतीति चिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता चिपा । चिप-

१ रेवका द्वारका चैव द्वारकादेव°
A.; °द्वारकादेव° E.

२ ? एडकांतास्वातोयदाम् A. D.;
°तास्वातोय° F.; परकांतास्वातोय°
B.; एरकास्वास्वातोय° C.; cf. P. vii.
3, 44-46.

३ मतिपचिपचां° B. F.; मेतीति प-
विपची° C.; मनिपधिमचां नास्तीत्य°
D.; cf. Kās. V. vi. 4, 120; Up. S. 5, 37.

४ Anarghar. (Calc. S. 1782, p. 116)
4, 66.

५ Raghuv. 14, 25.

६ द्वारका नदी नगरी B. C.

७ द्वारकागपुर° A. B. C., original
D.; किष्किंधानग° F.; किष्किंधन°
B. D.

८ चिपकाध्रुवकाचटकाः सेव° E.

९ अवकालहले °ध्रुवकै° E.

का ॥ * ॥ धू विधूने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा ।
अज्ञाता ध्रुवा । ध्रुवका ॥ * ॥ चरका ॥ * ॥ सका ॥ * ॥ सेवा^१ भक्तिः ।
कुक्षिता वा सेवा । सेवका ॥ * ॥ करका । वर्षोपलः ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्^२ ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्त्राजः । कमण्डलौ च करक^३ इति ॥ * ॥ चट-
का ॥ * ॥ अवतीति । अवका । शैवलम्^४ ॥ * ॥ लहका ॥ * ॥ अलका ।
नगरी ॥ * ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी^५ ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः^६ ॥ अथवा । कुक्षिता ध्रुवा । ध्रुव-
का ॥ * ॥ एडका । अविजातिः ॥

वेगवती छन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च भादय भौ गौ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥ ६२ ॥

इति यदादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहोद-

धिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः^७ समाप्तः ॥

१ सेवका सेवा F.; सेवा A.

२ Meghad. 54.

३ कमंडलू च° A. D.; कमंडलू क°
C.; कमंडलुः क° F.; कमंडलूक क° B.;
Am. K. 3, 4, 1, 6.

४ शैवलं A. D.; शैवलं F.

५ Vām. Kāvya. 3, 2, 3; सवर्णा क-
न्यका° ed. Capp.

६ आवपनपनविशेषः B.; D. corr.
आवर्तनवि°.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; °प्र-
थमोऽध्यायः E. F.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः^१

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्बटारण्डशकटा वल्मीकसानू नटः ।

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खत्रजौ मोदकः^२ ॥ ६३ ॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ ।
चक्र च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ * ॥ ध्वजं पताका ॥ * ॥ कुञ्जो वनषण्डो
हस्तिदन्तश्च^३ । यथा ।

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन^४ ॥
निकुञ्जोऽपि ॥ * ॥ श्रेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति
शीधुर्मद्यम्^५ ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च^६ ॥
मधुर्द्राक्षादिमद्यम्^७ ।

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते^८ ।

आननैर्मधुरसौ^९ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥
वर्चस्कं शकृत्^{१०} ॥ * ॥ कूर्चो दीर्घश्च^{११} ॥ * ॥ आढकं मानविशेषः ॥ * ॥
पङ्कं कर्दमः^{१२} । यथा ।

१ ०ध्वजकुजं E.; ०सीधुं A.; ०कू-
र्चाढकाः D. E.

२ विडङ्गरसकाः B. C. (in C. शृङ्ग is
supplied).

३ वनषण्डो B.; वनखण्डो A. D.;
०हस्तिदन्तश्च A.; वनखण्डो F.

४ Kirāt. 3, 32.

५ श्रेते सुष्यतेनास्मिन्स हि D.; ०प-
त्तिशीधुं A.

६ ०सीधुं A.; Ragh. 16, 52.

७ मधु द्रां B. C.

८ मधुरतां मधुपात्रं D.; Sīs. 10, 8
(०अतिमात्रं eds.).

९ मधुरसौ eds. for मधुर असौ.

१० वर्चस्कः F.; संकृत् A.

११ श्मश्रुः B. C. F.

१२ पङ्कः F.; A. om. पङ्कं कर्दमः

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थाधिभिः कृशाः ।

पञ्चात्प्रधाधिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः^१ ॥

अनीकं सैन्यं संग्रामश्च ॥ * ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ * ॥ निष्क
आभरणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः^२ ॥ * ॥ कपटं व्याजः ॥ * ॥ टङ्कः
पाषाणच्छेदनः^३ ॥ * ॥ किरीटो मुकुटम् ॥ * ॥ कुटं घटः । हलाङ्गवि-
शेषश्च^४ ॥ * ॥ कूटम् । संघातो माया निश्चलो मृगादिवधार्थं क्लृप्तं^५
कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च^६ ॥ * ॥ कङ्कटं संनाहः ॥ * ॥
कर्बटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अत्योपकरणस्थानमित्याह^७ ॥ * ॥ अण्डं पक्ष्यादिप्र-
सवः ॥ * ॥ शकटो गन्त्री ॥ * ॥ वल्लीको वामलूरः ॥ * ॥ सानु प्रस्थम् ।
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति^८ ॥ * ॥ नटो नर्तनविशेषः^९ । आनट इति
शाकटायनः ॥ * ॥ खण्ड इक्षुविकारविशेषः शकलं च^{१०} । यथा ।

जनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः^{११} ॥

खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः^{१२} ।
खण्डं कुलम् ॥ * ॥ उद्योग उत्साहः^{१३} ॥ * ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ * ॥
शृङ्गो विषाणम् ॥ * ॥ सरकं मद्यम् ॥ * ॥ पुङ्खः शराङ्गम्^{१४} ॥ * ॥ ब्रजं
पुञ्जः ॥ * ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

१ पङ्क चक्रिरे° A. B. C. D.; A. B. C.
om. the first half-sloka; Raghuv. 4, 31
additional sl.; cf. Auf. Cat. p. 112, a.

२ Kum. S. 2, 49, V. L. cf. Oxf. Cat.
p. 115, b.

३ पाषाणभेदकः F.

४ हलाङ्गविशेषश्च A.

५ कलं B. C.; मृगादिवत्सङ्घं क्लृप्तं D.

६ शीराङ्गं च A. D.

७ कर्पटः अत्यो° F.; अत्योपकरण-
मित्याह A.

८ Kum. S. 1, 9.

९ नर्तकविशेषः F.

१० शक्तिलं च A.

११ Anarghar. 7, 82 (प्रतिपूरणाय ed.
Calc. S. 1782, p. 215); D. om. fr. यथा.

१२ खंडी घ-खंडो° B.; खंडी घखंडो
C.

१३ उद्योगमुत्साहः A. D.

१४ शरस्त्रं A. B. C. (!); सरस्त्रं D.;
शरस्यानुजं F.

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो
 बाणद्रोणमुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।
 काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ १
 पेटो मञ्चकवारवाणचरणा वस्त्राश्चैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्ष्यविशेषः २ ॥ * ॥ मस्तको मूर्धा ॥ * ॥ कल्कम् । औषधानां
 निर्घासो दम्भः पातकं च ३ ॥ * ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः
 कण्टकोऽपि ॥ * ॥ निकटः समीपम् ॥ * ॥ शुल्को मण्डपिकाथामाय-
 स्थानं स्त्रीधनं च ४ ॥ * ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ * ॥ नखं पाणिजः । यथा
 रुद्रस्य चैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने ५ । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धार-
 यन्तम् ६ ॥ * ॥ बाणं शरः ॥ * ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देश-
 भेदात् ७ ॥ * ॥ सुवर्णं कनकम् ॥ दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह ८ । सवर्णं
 इति शाकटायनः ९ ॥ * ॥ भूषणम् अलंकारः ॥ * ॥ रणन्ति दुन्दुभयो
 ऽचेति रणम् । यथा १० रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥ रभ-
 सेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यच्च तदित्यर्थः ॥ * ॥ कार्षापणं
 हिरण्यप्रमाणम् । अण्प्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ * ॥ तोरणं
 वन्दनमाला ॥ * ॥ काण्डः शरो नालं वर्गो वारि कुत्सितं च ॥ * ॥
 ताण्डवम् । उद्धतनृत्तं ११ त्वणविशेषश्च ॥ * ॥ दण्डं यष्टिस्तुर्थोपायो
 दमो मन्याश्च ॥ * ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां मुख्यम् ॥ * ॥ पिटकं

१ शक्तु° A.; सक्तुस्तटाकवृणौ पोटो
 मंच° E.

२ भक्ष्यादिविशेषः D.; भक्ष्यविशेषः A.

३ दंशः° D.; दंभपातकं च B. C.

४ स्त्रीपणं च D.

५ Om. B. C. F. [? हस्तिवर्णने].

६ °इवोज्ज्वलनखानि° A.; D. om.
 from यथा रुद्रस्य.

७ B. C. om. ऽष्टाढको cf. Weber
 Jyot. p. 81; D. om. from द्रोणं.

८ दुर्गस्तु नरलिङ्ग° F.

९ सुवर्णः कनकं । दुर्गः स्त्री° इत्यपि
 शाकटायनः A.; om. D. [? स्वर्ण इति°
 or सुवर्णं masc. only].

१० D. om. from भूषणं; Sis. 19, 56.

११ उद्धतनृत्तं B.; उद्धतं नृत्तं F.

गण्डोलकः^१ । विस्फोटवाची तु त्रिलिङ्गः^२ ॥ * ॥ सक्तु यवादिवि-
कारः^३ ॥ * ॥ तडागः सरः ॥ * ॥ व्रणं चतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये^४ ॥
समासे तु पुलिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ * ॥ पेटं^५ संहतिः परिच्छदश्च
॥ * ॥ मञ्चकं शयनविशेषः ॥ * ॥ वारम् आच्छादकं वानमस्य ण्यन-
ग्न्यादेः^६ प्राग्बदित्यनेन णत्वे^७ । वारवाणं कञ्चुकः ॥ वाणे वारणस्य
यत्ययो^८ मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः ॥ * ॥ चरणं पादः । यथा ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही

स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च^९ विकम्पते ।

शकुनिरहितश्चायं तारं विरौति हि नैकशः

कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा^{१०} ॥ * ॥

वस्त्रो वासः ॥ * ॥ अम्बरो वस्त्रम् ॥ * ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥ ६४ ॥

चरकमठविटङ्कस्वेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्णाः ।

पलितफलककणा^{११} नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥ ६५ ॥

१ गाडालकः B. C.

२ विस्फोटवाचा तु° B.; विस्फोट-
कवाची° F.

३ शक्तु जवादिविकारः A.

४ Kirāt. 8, 34; विपक्षचित्तो° A.;
D. om. from विपक्ष to नाडीव्रणः.

५ पेट° A. B.; पेटः C. (orig. पटः).

६ नद्यादेः D.; येनाग्न्यादेः F. (? P.
viii. 4, 3; 30).

७ णीत्वे A. B.; णित्वे C.

८ Thus A. (? वारस्य); वाणवार-
णस्य° D.; वारणं वारणस्य यत्ययो B.;

C. corr. वाणवारस्य°; वारणं वाणस्य
वा मयूर° F.

९ बाहुः स्तनश्च B. C. F.

१० वृत्त° A.; वृत्तं तवात्र B. C. D.—
Mṛichehh. act 9, p. 143 (ed. St.):

स्खलति चरणं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुञ्चश्च वि° ।

शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि°
कथयति महाघोरं मूल्यं न चात्र° eds.

११ °कंठा A.; °कथा C.; कंवा D.;

°किण्वा F.

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ * ॥ मठं प्रतिनां स्थानम् ॥ * ॥ विटङ्कं कपो-
तपाली ॥ * ॥ ^१ च्छेडितो मुखध्वनितभेदः ^२ ॥ * ॥ भूतः पिशाचः ॥ * ॥
वृत्तः शीलम् ॥ * ॥ प्रयुतम् । दश लक्षाः ॥ * ॥ घृतः । आज्यम् ॥ * ॥
वसन्तम् । ऋतुविशेषः ^३ ॥ * ॥ हस्तं पाणिः ॥ * ॥ वुस्त्रं मांसशृङ्ख-
ली ^४ ॥ * ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ * ॥ पलितः । पाण्डुराः
केशाः ^५ ॥ * ॥ फलकः खेटकम् ^६ ॥ * ॥ कण्वं ^७ पापम् ॥ * ॥ नामा ॥ * ॥
अयं कर्मा ^८ ॥ * ॥ अभिधानं नाम शब्दश्च ॥ * ॥ अयुतम् । दश सह-
स्राणि ॥ * ॥ शतः । संख्याविशेषः ॥ * ॥ तृणः शयः ॥ * ॥ नीडः कु-
लायः ॥ * ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ * ॥ उद्यान आरामः ॥ * ॥ यानो
वाहनम् ॥ ६५ ॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि

स्थानं शूर्पं ^९ निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि

छन्नाकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः ^{१०} ॥ ६६ ॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥ * ॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥ * ॥ नलिनः
कमलम् ॥ * ॥ पुलिनः सैकतम् ^{११} ॥ * ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ * ॥ योधं
सुभटः । यथा सूराचार्याणाम् ^{१२} ।

१ कपोतपाला च्छेडितो B.

२ मुखध्वनिभेदः F.

३ वसन्त ऋ B. C. F.

४ मांसं F.; मांसशृङ्खली D.

५ पाण्डुरः केशः F.

६ खेकं B.; खेटकं D.

७ कण्वं A.; कण्वं D.; कण्वं F.

८ अयकर्मा A.; अयकर्मा C.

९ शूर्पं all MSS.

१० छन्नाकाशं E. and corr. D.;

प्रतिशरं C. D. E.

११ सैकतं A.; सौकतं B.

१२ सूराचार्याणां A.; D. corr. स्तेना-
चार्याणां.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्यैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गण्यते स्वपक्षोऽपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ * ॥ स्थानम् । आधारः ॥ * ॥ शूर्पं^१ मानविशेषः ॥ * ॥
निधनो मृत्युः ॥ * ॥ शयनः शय्या ॥ * ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ * ॥ पुच्छं
लाङ्गूलम्^२ ॥ * ॥ आयुधो हेतिः ॥ * ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः
समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ गूथो विष्टा ॥ * ॥
कुणपं शवः ॥ * ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः आङ्ककालः । यत्सृष्टिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः^३ ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमचयम् ॥

यदा द्वागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ चेमः । कुशलम् ॥ * ॥ वर्णम् ।
अचरम् । शुक्लादिदिजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः^४ ॥ * ॥ आसनः पी-
ठम् ॥ आवृत्त्या । असनं^५ वृत्तिविशेषः ॥ * ॥ क्त्व आतपचम् ॥ * ॥
आकाशो नभः ॥ * ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च^६ ॥ * ॥
मुखो वदनम् ॥ * ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञायामष्ट^७
इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम्^८ । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ * ॥ अरण्यः । अटवी ॥ * ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा ।
पुष्पवर्षं द्वय मौक्तिकवर्षः^९ ॥ ६६ ॥

१ शूर्पं all MSS.

२ पुच्छं भांडे लांगूलं F.

३ भास्करे A. B. C. F.; Śabdakalp.
s.v. कुतप reads: °रः । स कालः कुतपो
ज्ञेयः पितृणामन्नमचयम् ॥ इति शाता-
तपः । cf. Schol. on Hem. Abh. 141.
Acc. to Prof. Roth, not in Śāt. in Calc.
Smṛitis. The Vāchaspatyam has °रः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमच-
यम् ॥ मतं पुं. The Matsyap., acc. to
Prof. Haas, has: । तचाष्टमो मुहूर्तो यः

स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

४ शुक्लादिदिजातिश्रुति° B. C. F.

५ अवृत्त्या° B.; आसनं F.

६ प्रतिसरः° D.; °कण्ठं । वाहिनी
जलघनं च A.

७ Cf. Pāṇ. vi. 3, 125.

८ शारीफलं A.; शारफलं B.; शा-
रीरफलं C.; शारिफलं F.

९ D. has only वर्षं संवत्सरः; cf. Śiṣ.
10, 74; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः eds.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमारुदा-

ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ^१ ।

समानयूषौ दृढमूषिकौदना^२

दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च^३ ॥ * ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन
निर्वृत्तः । घणवभावादिस^४ इत्यनेन । दमप्रत्यये । कुट्टिमो बद्धभू-
मिकम्^५ ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरक्षजो व्याधिश्व^६ । पर्वते तु पुंलिङ्गः
॥ * ॥ अवतंसं शेखरम्^७ ॥ * ॥ पारः परतीरम् ॥ * ॥ शतं मानाना-
मस्य^८ । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं रूप्यपलम् ॥
यत्स्थितिः^९ ।

द्वे कण्ठले रूप्यमाणो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समानः सदृशम् ॥ * ॥ यूषो मुद्गनिर्घासः ॥ * ॥
दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम्^{१०} । आशुः ॥ * ॥ उद्यते मिश्र्यते व्यञ्ज-
नैरिति । ओदनम्^{११} ॥ * ॥ दिनो वासरः ॥ * ॥ विमानो देवतायानं
सप्तभूमिकगृहं च^{१२} ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च । तुच्छवा-
ची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः ।
लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

१ वतंसपाराः^० E.; शततमानं वन्द-
नौ B.

२ समानयूषौ A.; °मूषिकौदना F.

३ कुट्टिका च B.; कुट्टिका च C.

४ Thus A. (? घणव्); °घणवभावा^०
B.; घणवभावा^० C.; घणवभावादिस
D.; घनभावादिस F.; cf. P. iv. 4, 20 V.

५ °भूमिका D.

६ °कोटि वक्षसो व्याधिश्व D.

७ शेखरं B. F.

८ शतं मानमस्य D. F.

९ Yājñ. I. 363-4.

१० मुषकं F.

११ उद्यते मश्र्यते पच्यते इत्योदनं D.

१२ देवयानं F.; °कं गृहं च B. C. F.

अंसक्षीरकषायविश्वविटपा१ नेचाय्ययी शेखरः

केदाराश्रमशल्यशूलवलया बालस्तमालो मलः ।

गुल्माङ्गारविहारतोमरसाः पात्रं पवित्रं पुरं

मध्यं बुध्मृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥ ६८ ॥

अस्यते भारेण । अंसं स्कन्धः २ ॥ * ॥ चीरं पयः ॥ * ॥ कषायं तुव-
राख्यो ३ रसो निर्यामरागविशेषौ च ॥ * ॥ विम्बो मण्डलम् आकृ-
तिस्य ॥ * ॥ विटपं स्तम्भः । स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा ॥ * ॥ नेत्रो
नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च ४ ॥ * ॥ अय्ययम् । अलिङ्गसंख्यम् ५
॥ * ॥ शेखरम् । आपोडः ॥ * ॥ क्लियति । आर्द्राभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । चेचविशेषः ॥ * ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ * ॥
शल्यं वंशादीनां कीलविशेषः ॥ * ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रजा च ॥ * ॥
वलया हस्ताभरणम् । यथा ।

तनुलरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ६ ॥

बालं शिशुः केशस्य ॥ * ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ * ॥ मलः पापविट्कि-
टानि ७ । यथा मागरचन्द्रस्य ।

मुष्णात् कल्मषमलानि मनोऽपकूल-

खेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव ८ ॥

स्यतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्मखाः ।

क्षेत्राश्रु दूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ९ ॥

१ अंश° A.; अंसं ची° विटमा B.

२ अश्रुते° D.; अंश° A.; अश्रुते°

अंसः स्कंधः C. F.

३ तुवराख्यो C.; तुवराख्यो D.

४ नयनं परिमाणविशेषश्च A. D. F.

५ संख्ये D.; संज्ञा A.

६ A. D. om. fr. यथा; cf. p. ११५, n. ३.

७ °किहानि A.; °वीर्याणि corr. D.

८ ? पुष्पातु° A. D.; मनोपकूलखिलप्र-

राल° A.; मनोपिकूल° D.; मतोप-

कूल° मिथुनातप° F.; मनोप° B. C.

९ Man. 5, 135.

गुल्मः प्रकाण्डम्^१ । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते^२ पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्थानम् ॥ * ॥ अङ्गति^३ गच्छति निर्धूमकाला-
ग्नितामिति । अङ्गारो वक्त्रिदग्धकाष्ठम् ॥ * ॥ विचारं भिचुस्थानम् ॥ * ॥
ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति तेनारोन्महर्तुमिति तोमरं शर्वला^४ ॥ * ॥ रसम् ।
मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं वीर्यं रागश्च ॥ * ॥ पात्रो भाजनम्^५ ।
अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः^६ ॥ * ॥ पवित्रः पावनम् ॥ * ॥ पुरः
पुरी ॥ * ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षते वोर्ध्वमपि कशीयान्

अत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन^७ ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां^८

नितान्तमाक्रान्त दवाङ्गनानाम् ॥

बुधम् अधोभागः ॥ * ॥ मृणालो विसम्^९ । मृणालोऽपि दृश्यते
महाकविलक्ष्येषु^{१०} ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ * ॥ मण्डलो विभवं भूभाग-
विशेषश्च । यथा ।

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफलमण्डलः^{११} ॥

नलं शुषिरं^{१२} दणम् ॥ * ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमा-
लायां तु नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रोलिङ्गोऽभिहितः^{१३} ॥ * ॥ प्रवालं
पक्षवो विद्रुमश्च ॥ * ॥ उत्पलो जलजम् ॥ ६८ ॥

१ A. om. from गुल्मः.

२ गुह्यन्ते क्रियन्ते A. D.; गुप्यन्ते F.

३ अङ्गति B.; आयस्थाने अङ्गति C.

४ नान्यं काञ्चति D.; शर्वरा A.;
सर्वला F.; सर्वरा B. C.

५ भोजनं MSS.; पात्रं C.

६ प्राचुरप्रयोगापेक्षे C.; प्रयोगो-
पक्षो B.

७ चोर्ध्वमपि? MSS.; अभ्युन्नतत्वात्
A. D.; कुचं मण्डलेन B.

८ ऽपि गुरुत्वं A. D.; गुरुत्वभाजा

B. C. D. F.

९ विशं A. D.

१० दृश्यते । कविलक्ष्येषु F.; कथित-
लक्ष्येषु C.; कथिलक्ष्येषु B.; महाकवि-
मुत्प्रेक्षु D.

११ Anargh. 7, 28; D. om. from यथा.

१२ सुषिरं A.

१३ नालं नालो स्त्रियामिति B. C.;
cf. A. K. 1, 2, 3, 41.

जृम्भो वज्रकवन्धकर्षककुदाश्चक्रान्धकाराङ्कुश^१

वक्त्रं संगमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।

कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रयीवमासेक्षसा^२

निर्यासः कलशास्त्रीषकलला माषः करीषं कुशः^३ ॥ ६९ ॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ * ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवा-
वभज्य^४ ॥ यथा वा । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः^५ ॥ हीर-
कश्च ॥ * ॥ कवन्धं रुण्डः । यथा ।

वामांससंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श^६ ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ * ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिह्नं शृङ्गं च ॥ * ॥
चक्रो रथाङ्गम् ॥ * ॥ अन्धकारस्तमः । यथा । प्रोषितार्थमणं मेरो-
रन्धकारस्तटोमिव^७ ॥ * ॥ अङ्कुशः शृणिः^८ । यथा ।

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्ररावता निरस्य कुण्डं दधतान्यमङ्कुशम्^९ ॥
वक्त्रो मुखं कन्दोजातिश्च ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ संगमं^{१०}
नद्यादिमेलः ॥ * ॥ देहं शरीरम् ॥ * ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ * ॥
हन्ति^{११} हिनस्ति पद्मवनानीति हिमः । तुहिनम् ॥ * ॥ पत्रं पर्णं वाहनं
च ॥ * ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ * ॥ वल्कलं तरुत्वक् ॥ * ॥ कर्पासं तूल-

१ जृम्भो C.; °ककुदात्साक्राधका-
राङ्कुशा A.

२ मासेक्षसा MSS. (क्ष often for क्क).

३ कलसावरीषकलिला° A.; मा-
षं° D.

४ Kum. S. 3, 74.

५ Śiṣ. 8, 39; भिन्दतो ह° A.; D. has
the whole stanza; C. om. from जृम्भो
to हीरकश्च.

६ Raghuv. 7, 48; वामाङ्गसंसक्त°
eds.

७ Śiṣ. 2, 39; D. has the whole śloka;
it also quotes Kum. S. 1, 12a (नीलं for
भीतं).

८ आङ्कुशः B.; अङ्कुशं A. D.; शृणिः
A.; शृणिः D.; cf. Nirukta 5, 28.

९ Śiṣ. 12, 12; D. quotes the whole,
but corrupt.

१० संगमो B. C. F.

११ हति B.; हति D.; cf. Up. S. 1,
146.

कारणम् ॥ * ॥ आमिषो मांसम् ॥ * ॥ काशं तण्णभेदः ॥ * ॥ कोशं
धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह^१ ॥ * ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ * ॥ प्रयोवं
वातायनं वास्तुनिमित्तधारणं च^२ ॥ * ॥ मांसं त्रिंशदहोरात्रः ॥ * ॥
इक्षसः ।^३ चिक्कसं चवपिष्टपर्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ * ॥ निर्यासं
वृक्षादेर्निखन्दः ॥ * ॥ कलशं घटः । कलशस्त्रिवित्यमरसिंहः^४ ॥ * ॥
अम्वरीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीवे^५ ॥ * ॥ कललं शुक्रशोणितप-
र्यायः ॥ * ॥ माषं दशार्धगुञ्जो ब्रीहिविशेषश्च ॥ * ॥ करीषो गोमया-
ग्निः । शुष्कगोमयसंघात इत्येके^६ ॥ * ॥ कुशं दर्भः ॥ ६८ ॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः^७

कमलहलचषालाः^८ खण्डलं कुराडलं च ।

निगडफलपलाला^९ मङ्गलं शालशीले^{१०}

विषचषकविशालाः^{११} पूलतैले कपालम् ॥ ७० ॥

मुसलम् । आयुधविशेषः क्षोदनविशेषश्च^{१२} ॥ * ॥ मुकुलः कुङ्ग-
लम्^{१३} । यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

१ A. K. 3, 4, 29, 233; Kshīr. takes no notice of another spelling, but Rāyam. refers to the double spelling in Med. śānta 5.

२ सुग्रीवं वस्तुनि^० A.

३ क्क for क्क B. C. D. F.; इक्षसः । चिक्कसं A., for चिक्कसं cf. A. K. 3, 6, 35 (चवपिष्टं Kshīr.; गोधूमादिचूर्णं Rāy.).

४ कलशस्त्रियमित्य^० C.; A. K. 2, 9, 31.

५ A. K. 3, 9, 30.

६ शुष्कगोमयं । संघातं^० C.; शुष्क-गोमयसंघातः^० D.; इत्यने F.

७ मुश्ल^० A. C.; *पात्राकपूर्वाः B.; *पात्रीकपूर्वाः C. F.

८ *चखालाः A. D.; *वखालाः B. C.; *वषालाः E.

९ निगल^० A. D. E.; निगडफलपलाला C.; निगद्रफलप^० B.; निगमफलप^० F.

१० शालशीले B. F.; शालीले E.

११ विषचषकं B. C. D. E.

१२ मुश्लं^० A. B. C.; क्षादन B. C.

१३ कुङ्गलं A. B. D.; om. C.

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः^१ ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नचत्रभेदश्च^२ ॥ * ॥ पर्शूनां समूहः ।
पार्श्वम् । कचयोरधः ॥ * ॥ पात्रीवं^३ यज्ञोपकरणम् ॥ * ॥ पूर्वं रूढितो
ऽर्थोऽवगन्तव्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी ।
पूर्वं वनम् ॥ * ॥ कमलं पद्मम् ॥ * ॥ हलः सीरम्^४ ॥ * ॥ चषालं^५ यज्ञ-
पात्रम् ॥ * ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ * ॥ कुण्डलः कर्णवेष्टनम् ॥ * ॥ निगडं^६
पादबन्धः । यथा कालिदासस्य ।

मणिवन्धविगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवल्लयं स्थितं पुरतः^७ ॥

फलं^८ प्रयोजनं कुसुमादिसंभवश्च ॥ * ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कत-
णम् ॥ * ॥ मङ्गलः^९ प्रशस्तम् ॥ * ॥ शालो^{१०} वृक्षविशेषः ॥ * ॥ शीलः ।
चरित्रम् ॥ * ॥ विषः शृङ्गिकादिद्रव्यभेदः^{११} ॥ * ॥ चषको मधुपान-
भाजनविशेषः^{१२} । यथा ।

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरितं

कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

१ Vikr. śloka 41; ०मुकुलान्यध्यासते
षट्पदाः A.; मुकुलान्यध्यासते B. C.;
[कुसुमान्याश्रिते षट्पदाः or (Pisch.)
मुकुलान्यालीयते षट्पदः eds.; cf. also
the scholium कर्णिकारमुकुलानि° Boll.
p. 303] D. adds the half-verse, reading
क्रीडावैरमनि वैष°, cf. Pischel °वैष.

२ A. D. om. from मूलः

३ पात्रीकं B. C. F. [MSS. Kshīr.
A. K. 3, 6, 35 read पात्रीयं; Rây. पा-
त्रीवं].

४ शीरं A. B. C. D.

५ चषालं A. C. D.; खषालं B.

६ निगडं B.; निगलं D.

७ Śak. Pischel śl. 83 (मणिवन्धन-
गलित° ed.).

८ फलः A.

९ मंगलं B. C.

१० शालो B. F.; शाको A.

११ शृङ्गिकादि° B. C.; शृङ्गारादि° D.

१२ चषको° B. C.; मधुपानविशेषः A.

उदयदहिमरोचिर्व्योतिषाक्रान्तमन्तर-

मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति^१ ॥

विशालो विशङ्कटम्^२ ॥ * ॥ पूलं बद्धवृणसंचयभेदः^३ ॥ * ॥ तैलः । ति-
लादीनां विकारः^४ ॥ * ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डो
ऽप्युपचारात् ॥ ७० ॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तराष्ट्राः^५

पटहगृहकवाटाः कुक्कुटाद्रीं च धाम^६ ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ * ॥ तिमिरः । तमः ॥ * ॥ वारं परिपाटिः ॥ * ॥
राजसूयं क्रतुः ॥ * ॥ उपवासं भोजनच्छेदः ॥ * ॥ चमसं यज्ञपात्रवि-
शेषः ॥ * ॥ दिवसं दिनम् । यथा ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः^७ ॥
कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुंलिङ्गः^८ ॥ * ॥ वा-
जपेयं यागः^९ ॥ * ॥ हिरण्यो धनम् ॥ * ॥ जठरम् । उदरम् ॥ * ॥ दरं
चासः श्वभं च^{१०} ॥ * ॥ शरीरः कायः ॥ * ॥ आरावं शब्दः ॥ * ॥

१ Śiṣ. 11, 51. In the second pāda, the Calc. ed. 1815 reads कनकचखकमे-
तत्प्रातरालोहितेन । Tārānātha reads
as above.

२ विसंकटं F.

३ तृणवद्धसंचयभेदः A.; बद्धतृणसं-
चयः F.

४ तिलादीनां कारः B. C.

५ शरीरावो D. E.; कांतारा रा-
ष्ट्राः A.

६ कुक्कुटाद्रीं A.; कुक्कुटाद्रीं B.;
कुक्कुटाद्रीं C.; कुक्कुटाद्री वि. धाम D.
७ Śiṣup. I, 53.

८ लोहभेदनृवाचीं B. C.; [कंसः ।
चषको मल्लिका पारी च Kshir.; A. K.
2, 9, 32] D. om. from लोहं.

९ यज्ञविशेषः C.; B. om. from वा-
जपेयं.

१० स्वभं च A.; स्वचं च B.; स्वसं च
C.; श्वचं च D.

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथस्य ॥ * ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवस्य ।
 पराद्राष्ट्रभयम्^१ ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वासः । गृहाः
 पुंसि च भूस्थेवेति कश्चित्^२ ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम् ।
 जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्^३ ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अम-
 रसिंहस्य कुक्कुटः पुंस्त्वेत्याह^४ ॥ * ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ * ॥ धामा
 गृहं तेजस्य ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपितृषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः^५

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतलेहासिहंसापराः

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थानवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्य पुलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुदृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां^६

याताया विगलत्पयोधरपटाद्दृष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता

यन्नैते^७ मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाहुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य^८ ।

१ परराष्ट्रं भयं C.

२ Viz., Amaras. 2, 2, 5.

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां क-
 वाटो द्वारपटुः । जपादित्वादत्वं Kshīr.
 on A. K. 2, 2, 17.—Vardh. does not
 give the *japādi* in this work.

४ A. K. 2, 5, 17.

५ पद्माषाढकं E.; पद्माषाढरूपिं
 °कपिच्छषष्टिं A.

६ Priyadarśikā (Calc. S. 1931) 2, 7;

दधत्या for दधत्या ed.; दृशा यतायां
 A.; दृशो यां F.; दृशो यो विगं B.;
 दृशीं या विगलन् C.; दृशोर्यताया
 विगलसत्पयो D.; पयोधरपटद्दृष्ट-
 व्यतां MSS.

७ नैते यन्मु° ed. Calc.; यन्नैते B.;
 यन्नैते C.; यन्नैते D.; °मुकुलीभं A.;
 मुकुलीभं D.

८ कुमारिलस्य C.

संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः^१ ।

अन्तर्जलावासविट्कृशीतचस्ता वसन्तातपकाम्ययेव^२ ॥

आषाढम् । व्रतिनां दण्डं मासश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृचविशेषः ॥ * ॥
षष्टिकं व्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अम्भोजः कम-
लम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्^३ ॥ * ॥ अमृतम् । सलिलं^४ सुधा मोचो हृद्यं
च ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम् ।
खलिनेति^५ शाकटायनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥
कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं
हस्ती ॥ * ॥ शङ्खं कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनसु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥
तण्डकम् । कन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः^६ परिष्कारो दण्डको
वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची^७ । तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः^८ । ता-
नि धर्माणि प्रथमान्यासन्^९ ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति^{१०} पठन्
सामान्येनाह । धर्माः पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च^{११} ॥ * ॥
चर्माऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥
अग्नि खड्गः ॥ * ॥ हंसं सितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ सारो

१ कंटकिताङ्गद्वधाः A.

२ अंतर्जला च । सविबुद्धशीतच आ-
तप° A.; °काम्ययेव C. F.; अंतर्जाला-
वातवलद्वशीतचस्ता वंसानातप° D.

३ पित्तं B.; पिष्टं D.

४ शलिलं B. C. D.; सलिला A.

५ खलितेति A.

६ C. om. from कवचः संनाहः°;

°परिष्कारो B. C. D.

७ धर्मो दृष्टार्थवाची B. C.

८ तत्साधनवाची च पुंलिङ्गः । A. D.

९ Rīg v. i. 164, 43; V. S. 31, 16.

१० A. K. I, 1, 4, 2; धारणाधर्मः ।

यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन् ॥ फले तु पुमान् । एष धर्मः
सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लो-
कधर्मो नायधर्मोति पारिभाषिको ध-
र्मोऽशब्दोऽप्यस्ति । Kshīr.

११ A. K. 3, 4, 141; पुण्यः । यागाद्य-
हिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु
भीमवत् ॥ न्याये च । धर्माधिकारिणः ॥
स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा
धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे यथा । एष धर्मः
सनातनः ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥
धर्मसाधने यागादौ च क्लीबे । यच्छ्रुतिः ।
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । Kshīr.

बलं चन्दनादिस्त्रिरांशश्च^१ । सारं न्यायादनपेतम् । उत्कर्षवाचकस्तु
त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जयादित्येनोक्तम् । उत्कर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति^२
तन्न समीचीनम् । सञ्जा सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्दिनः^३ ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्^४ । इत्यादिवज्जतरलव्यविरो-
धात् ॥ ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य । सारं सारङ्गलोचना^५ ।

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम्^६ ।

इत्यादौ कथं न विश्लेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभा-
वयोजनाया^७ अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ * ॥ सैन्धवो
लवणोत्तमम् । यौगिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्धवं वस्त्रम् । सैन्धवोऽस्य ।
सैन्धवी शाटी^८ ॥ * ॥ मध्यमो मध्यगं^९ नातिप्रधानम् ॥ * ॥ अध्वरं
क्रतुः ॥ * ॥ धनुः कोदण्डम् । यथा ।

धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणो किं करिष्यति^{१०} ॥ * ॥

मानं दर्पः ॥ * ॥ स्नानं पयोधरः ॥ * ॥ स्थाणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः क्रकचशस्त्रलकुण्डपकन्दराः^{११} ।

कटकमालकमर्मरदैवताः शिखरकेशरदारुभगंदराः^{१२} ॥ ७३ ॥

१ °स्त्रिरांशश्च B. C.; Kshir. A. K.
3, 4, 173: बले यथा । सुसारः । घृता-
न्नासं तु सारकृतं ॥ स्त्रिरांशे । चन्दन-
सारी मञ्जासारः ॥ न्याये । नैतत्सारं
चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥

२ Kāś. V. ii. 4, 31.

३ ? सञ्जासुतवतीसारादर्पिकाञ्चत-
गर्दिनः A.; सञ्जासुतं वनीं C.; सर-
वासुताचनीसारादृर्पिका व्रतगर्दिनपा
जये D.—The above reading is sug-
gested by Prof. Roth, who translates:
'Eine bereitwillige und kindergebärende
(Gattin) ist die beste für einen Liebe-

süchtigen.' Prof. Weber proposes:
सञ्जा सुतवती सारा° 'Eine treffliche
Gattin ist ein Freund für etc.'

४ Brhats. 74, 1; Bōht. Sp. 2347.

५ Bōhtl. Sp. 778.

६ Bōhtl. Sp. 5776.

७ °भावेन योजनाया D.

८ साटी A. D.

९ मर्थं B. C. F.; twice मध्यमो D.

१० Bōhtl. Sp. 5369; A. D. om. from

यथा.

११ °संवत्स° A. D.

१२ देवताः° A. C.; °केशर° B. C. F.

महिम महत्त्वम् ॥ * ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ * ॥ पञ्चकः पञ्चकं
विस्तारः ॥ * ॥ दण्डकं कन्दोविशेषः ॥ * ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ * ॥
शम्बलं^१ पाथेयम् ॥ * ॥ कुण्डपं क्रतुविशेषः ॥ * ॥ कन्दरं दरी ॥ * ॥
कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्विन्दुनायात्मनोऽधिकम्^२ ॥

वलयं भूषन्नितम्बस्य^३ ॥ * ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ * ॥ मर्मरं
शुष्कपत्रध्वनिः ॥ * ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा^४ ॥

शिखरोऽयम् । यथा ।

अगस्त्याज्ञासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान्

उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान्^५ ॥

केशरः^६ किञ्चलकम् । यथा ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्

संनद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः^७ ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद् दार्विति नपुंसकमेवाहुः ॥ * ॥ भगंदरो
रोगः ॥ ७३ ॥

१ संवलं D.; om. क्रकचः करपत्रं.

२ कटकीः कटं° D.; कटकः कटका-
न्य° C.; °क्षमति° B.

३ A. D. add: यथा । तनुत्वरमणी-
यस्य मध्यस्थ च भुजस्थ च । अभवन्नितरां
तस्या वलयः कातिवृद्धये ॥ transferred
here by mistake from the comment on
वलय in §l. 68 above; cf. p. 106, n. 6.

४ सर्वदैव° C.; देवतोऽस्य A. C.
This śloka is quoted by Maṃmaṭa on
Kāvyapr. 7, 3.

५ Anarghar. 6, 32; °विपुलोच्छ्राय°
ed. Calc. p. 166; D. om. from यथा.

६ केशरं F.

७ Bālarām. 5, 27 (संनद्धे ed. Ben.).

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा

वास्तुव्रतार्धप्रवरापिधानाः^१ ।

अर्मा मुहूर्त धनवप्रसौधा

रेणुस्तलं लोम पटो विहायः^२ ॥ ७४ ॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ * ॥ उद्यमम् उत्साहः । शाकटाद्यनस्वस्मा-
देव पाठादात्वे । उद्याममित्याह ॥ * ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं
ज्ञानं तपश्च ॥ वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः^३ ॥ * ॥ पिधानः संवरणम् ॥ * ॥
भावम् । स्वभावः शब्दविषयो ऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ * ॥ वास्तुः ।
वेश्मभूगृहं च^४ ॥ * ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादिनियमः ॥ * ॥ अर्धं समभागः ।
अर्धो ऽसमभागः^५ ॥ * ॥ प्रवरः प्रकृष्टम् ॥ * ॥ अपिधानः स्लगनम्^६
॥ * ॥ अर्मं चक्षुरोगविशेषः^७ । अर्मन्निति दुर्गः^८ ॥ * ॥ मुहूर्तो द्वा-
दश क्षणाः ॥ * ॥ धनो वित्तम् ॥ * ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च ।
तत्र तटे ।

वप्रेण पर्यन्तचरोऽडुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि^९ ॥

तथा । अर्कोपलोऽसितवज्जिभिरज्जि दीप्तास्

तीव्रं महाव्रतमिवास्त्र चरन्ति वप्राः^{१०} ॥

१ दासुव्रता० A.; वास्तुव्रतेऽर्ध० B.
C.; ० प्रवराऽभिधानाः D.

२ अर्मा मुहूर्तश्च धनं वप्रं सौधं रेणु-
स्तलं विहायाः D.; अर्मा मुहूर्तौ० E.

३ साज्यतज्ञातं तव वेधसिपुंस्त्व० A.;
वेदाः शास्त्रं तत्रं ज्ञानं० F.; D. om.
from वेदाः (वेदः); cf. A. K. 3, 4, 117.

४ वेश्मभूगृहं च A. B. C.

५ C. only अर्धो समभागः ।

६ F. adds अभिधानो नाम शब्दश्चे-
त्यपि; D. has only अभिधानो नाम
शब्दश्च ।

७ अर्मा चक्षुरो० D.; अर्मो चक्षु० A.

८ घर्मन्निति० A.; om. D.

९ Śiṣup. 3, 37.

१० Śiṣup. 4, 58 (eds. अहि तप्तासं
इवात्र चरन्ति).

सौधः सुधाधवलितम् ॥ * ॥ रेणुधूलिः ॥ * ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ * ॥ लो-
मा तनूरुहम् ॥ * ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ विहायः । आकाशम् ॥ ७४ ॥

उटजचापनपुंसकपातका

भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ

भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥ ७५ ॥

उटजः पर्णशाला ॥ * ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य ।

विपचहृद्भङ्गता नितान्तं भूलेखया कुञ्चितयोत्तमन्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः^१ ॥

नपुंसकं शण्डः । स नपुंसकोऽभवदिति भाव्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥ * ॥

पातकः पापम् ॥ * ॥ भुवनो लोकः ॥ * ॥ कोटरं निष्कृतः ॥ * ॥ पल्लवं
किशलयम् । यथा ।

लोलौष्ठमौद्रकमुदग्रमुखं तरुणाम्

अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि^२ ॥

गोमयः करीषः ॥ * ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ * ॥ हरि-
चन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च^३
देववृक्षश्च ॥ * ॥ मूलकं शाकविशेषः ॥ * ॥ भवनो गृहम् ॥ * ॥ संक्रमः ।
दुर्गसंचरः सेत्वादिः ॥ * ॥ गाण्डिर्विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्संज्ञाया-
मित्यनेन^४ वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ पत्तनोऽधिष्ठानम्^५
॥ ७५ ॥

१ परंतपस्य वस्यान्वकारि° A.; D.
om. from यथा परिमलस्य ।

२ Sis. 5, 65; D. has the whole verse,
but corrupt.

३ शीतलश्च D.; °पीतशीतश्च A.
४ Pāp. v. 2, 110.

५ D. om. from मो दुर्गसंचरः से-
त्वादिः

कर्पूरकूर्पासकषष्ट्युशीरा^१

गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः^२ ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा^३

वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम्^४ ॥ ७६ ॥

कर्पूरं घनसारः ॥ * ॥ कूर्परेऽस्यते । कूर्पासकः^५ । स्त्रीणां कञ्चु-
किकाख्यः^६ ॥ * ॥ षष्टिः संख्यावाची^७ । अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ * ॥
उशीरो वालकम् ॥ * ॥ गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्संज्ञायामि-
त्यनेन^८ वप्रत्यये । गाण्डीवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ निष्ठेवो निष्ठिवनम्^९ ॥ * ॥
सुपर्णं गरुडः^{१०} ॥ * ॥ भस्त्रम् ॥ * ॥ पिण्याकः । सुगन्धिसत्त्वकीप्रभव-
धूपस्त्रिलकत्वं च ॥ * ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ * ॥ नखरं नखः ॥ * ॥ इषु
शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ * ॥ षण्डः^{११} पद्मादीनां समुदायः ॥ * ॥
वोढुपरंपरया बाह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं^{१२} यानम् ॥ * ॥
द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ * ॥ आरकूटं पित्तलम्^{१३} ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतराडमेढ्राः^{१४}

संसारचूर्णवटवासरजनुसत्त्वाः ।

१ कर्पूरकूर्पासकं E.; D. om. śloka
76 with comment.

२ निष्ठिव C., om. A.; सवर्णं A.E.;
सुवर्णं B. C.

३ पिनाकपुस्तौ F.; पण्याकं नखे-
षुषण्डा A.; खंडा B. C. E. F.

४ वैनीतिकं A. B. C. E. (D. n. १).

५ कूर्परे कूर्पासकः F.

६ Thus MSS. (कंत्रकिं A.); Kshir.

A. K. 2, 6, 3, 19: कूर्परेऽस्यते कूर्पास
स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ॥

७ षष्टि सखावाची C.; षष्टिः F.

८ Pāp. v. 2, 110.

९ निष्ठिवो निष्ठिवनं C.

१० सुवर्णं B. C.; गरुडं B. C. F.; cf.
Hem. Anek.; सवर्णं । अर्थस्तु यमयूह्यः ।
A.; for D. see note १.

११ खंडः B. C. F.

१२ वैनीतिकं MSS.; D. see note १.

१३ पित्तला A. B.; पित्तलाः C.; for
D. see note १.

१४ शिफाणुं B. C.; A. D. E. om.
this śloka and comment.

कोलाहलः ककुभजानुभगाच्छवेषा

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥ ७७ ॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ * ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ * ॥ शफ^१ खुरः ॥ * ॥
अणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेषोऽन्नविशेषश्च ॥ * ॥ तरण्डं स्रवः ॥ * ॥ मेढ्रं
मेहनम् । यथा । द्वयं वृत्तं मृदु स्थूलं मेढ्रं शस्तं^२ महामुखं ॥ * ॥
संसारं जगत् ॥ * ॥ चूर्णं चोदः ॥ * ॥ वटं तुल्यता गोलश्च^३ ॥ * ॥
वासरं दिनम् । यथा ।

वासरानि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया^४ ॥
जन्तुसत्तेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुनपुंसकं भवति । यथा ।
वन्यान्विनेत्यन्निव दुष्टसत्त्वान्^५ ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति-
गुणश्च ॥ * ॥ कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ * ॥ ककुभो वीणावा-
दनम् ॥ * ॥ जानु । अष्टीवान् । यथा । जानुमस्य गृह्णीयात्^६ ॥ * ॥
भगं योनिः ॥ * ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ * ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥ * ॥ वित्ते खम् ।
वित्ते वाच्ये स्वं पुनपुंसकम् । खाः । खानि ॥ * ॥ भृजो वृक्षविशेषः ॥ * ॥
लशूनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशूनः कटुको गुरुः ॥ * ॥
शललं सल्लकसूची^७ ॥ * ॥ गेहं वेश्म ॥ * ॥ अरुणदन्ताभिप्रायेणैते
दर्शिताः ॥ ७७ ॥ इत्यर्थार्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्षपरःशताः ।

नृवरोऽयेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः^८ ॥ ७८ ॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति^९ । दन्तानां राजा ।

१ शिफ B. C.

२ मेढ्रः शिश्नं F.; cf. Brihats. 63, 7-8.

३ गुलकश्च B. C.

४ Kum. S. 8, 13.

५ Raghuv. 2, 8.

६ मृन्नीयात् B.; मृन्नीयात् F.

७ सललं सल्लकपूर्वः C.

८ पक्षशरः^० नृवराय्यवणं^० A.

९ F. om. न भवति.

राजदन्तः । प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन^१ । यदा तु राजा
च दन्ताश्चेति समासान्तरं^२ तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुतम्^३ आता-
नवितानीकृतं पश्चादपितम् । अपितोतम् । यथा ।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते^४

द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन^५ ।

व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसंख्यं^६

विक्रिन्नपक्वफलिनीफलवच्च वभ्रे ॥^७

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्रिन्नम् आर्द्रम् । अवक्रिन्नपक्वम् ।^८ अनयोरेकादि-
सूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा ।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां प्रात इवारवं वितेने^९ ।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण^{१०} ॥ * ॥ ना चासौ
वरश्च । नृवरः । प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्याग्रे । अग्रेवणम् । अत एव
पाठात्सप्तम्या अलुक् । अभावस्याव्ययीभावत्वात् ।

वज्रधा भिन्नसर्माणो^{११} भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके^{१२} । निपातनालत्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥

पूर्वं लुञ्जितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुञ्जितम् । यथा ।

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 8.

२ यसा तु राजदन्ताश्चेति^० A.; ०स-
मासानन्तरं C.

३ पूर्वमुतं F.

४ दीधिनापितोते F.

५ हृतेऽरुणेन A. B. C.

६ संख्यं A. D. F.; सख्यविक्रिन्नं C.;
D. om. from the beginning of śloka 77
to व्योमोप्तगाढमिव.

७ ०फलवभ्रुपूर्वम्^० C.; पलिनीफल-
वच्च वभ्रु D.

८ A. D. add विक्रिन्नं.—For एका-
दिसूत्रेण cf. Pāṇ. ii. 1, 49.

९ Kirāt. 13, 26.

१० Cf. Pāṇ. ii. 1, 37-9.

११ भिन्नधर्माणो all MSS.; Bhāṭṭ. 9,
93.

१२ वणस्याग्रमग्रवणमित्येके F.

यद्बृष्टलुञ्चितशशेव शशाङ्कपात्री^१ ॥ * ॥

पूर्ववासितं भावितं पञ्चाक्षितं दिग्धं लिप्तवासितं । अनयोरेकादिसूत्रेण ।

यथा । यक्षिप्तवासितमिव द्युसदोऽज्जवातैः ॥ ७८ ॥

उपगढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ^२ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्व गढम् अवलोडितं पश्चादुप्तम् उपगढम् । अत्रैकादिसूत्रेण ।

यथा । व्योमोपगढमिव भानुमरीचिसंख्यम्^३ ॥ * ॥

कुरुश्यासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्व संमृष्टं पञ्चाक्षितम् । सिक्त-
संमृष्टम्^४ ॥ सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये^५ ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा ।

यत्सिक्तमृष्टमसृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः^६ ॥

अष्टण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ अष्टणेऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमी
श्रीण्डैरित्यनेन^७ ॥ * ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्य-
नेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम् । तेन

परोरजोभिः खगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति^८ ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्गृह्यम्^९ ॥ ७९ ॥

कुबेरकेशवौ अज्जातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु^{१०} ॥ ८० ॥

१ यक्षिप्तवासितमिव द्वित्यदोज्जवा-
तैर्यक्षिकमृष्टमसृष्टेव नभोगणश्रीः यद्बृ-
ष्टलुञ्चितशशेव शशाङ्कपात्री तत्प्रातरा-
सभके । दिवचालसूर्यः । D.

२ Thus D. E. ; सिक्तसंमृष्टसंयुतौ
A. B. C. F.

३ °शखं A. D. ; C. om. from पूर्व
गाढं to कुरुश्रेष्ठः.

४ पूर्व संमृष्टं सिक्तसंमृष्टं MSS.

५ °संमृष्टमित्यन्ये C. ; । संमृष्टं F.

६ नभोगणश्रीः A. ; ऽगणः श्रीः B.

७ Pān. ii. 1, 40.

८ Anarghar. (Calc. S. 1782) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F. ; cf. sl. 145-6.

१० °चित्रास्वाती° F. ; शिरोविजुः B.
C. F. ; शिरोविजुः A. ; शिरोविज्जः D.

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यद्वारेण ॥ * ॥ अद्भुतं च तपश्च ।
अद्भुततपसी । लघुद्वारेण ॥ * ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रा-
तृणामनुपूर्वमित्यनेन^१ ॥ * ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण
॥ * ॥ शिरश्च जानुश्च । शिरोजानु ॥ * ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रा-
स्वाती ॥ * ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।^२ विजुर्ग्रीवा स्तन्धो वा ।
असखियुद्द्वारेण^३ ॥ भोजस्तु शिरोविजु^४ इत्याह ॥ ८० ॥

जंपती दंपती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः^५ ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जंपती । दंपती । जायापती । इह पाठाज्जाया-
शब्दस्य जंदंभावश्च^६ ॥ * ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्-
द्वारेण ॥ * ॥ गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः^७ । स
धीयते यस्मिंस्तद् गौपालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा^८ ॥ पूलानस्य-
तीति पूलासः ॥ गौपालिधानं च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥
अल्पाज्द्वारेण^९ ॥ * ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च । विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्य-
द्द्वारेण^{१०} । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा परनिपातार्थः पाठः ।
अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34, Vs. 5, 6.

२ शिरोविजुः ।^{१०} A. B. C. F.; विजु
ग्रीवा^० A. B. C.; विज्जश्च । शिरो-
विज्ज । विज्ज ग्रीवा^० D.

३ युत् (MSS. mostly यु) prātip. in
इ and उ; cf. Pāṇ. ii. 2, 32.

४ शिरोविदू A.; शिरोविज D.

५ गौपालिधान^० A.

६ जाया च पतिश्च जायापती ॥ C.

७ गोपालिः A.

८ ग्रामो वा अवस्थानं वा A. D.;
ग्रामोऽव^० F.

९ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34.

१० A. and D. read this reference
generally अजाद्यद्द्वारेण; B. C. and F.
throughout अजाद्यद्द्वारेण; [D. here
अजाद्यदंतद्वा^०, and once अजाद्यतद्वा^०]
cf. P. ii. 2, 33.

वैकारिमतं तण्डुलकिण्वावन्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च मतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ शाकटायनस्तु वैकारेर्मतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः ।
वाजयतीति^१ वाजः । गाजस्य वाजः । गाजवाजः^२ । वैकारिमतश्च गा-
जवाजश्च । वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ * ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च ।
तण्डुलकिण्वम् ॥ * ॥ अवन्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम
जनपदः^३ । अवन्त्यश्माश्मकाश्च । अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥
दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥ केशाश्च श्मश्रु च^४ ।
केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु^५ इति भोजः ॥ असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ स्नातकः
समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥
पूर्वं मुषितः पञ्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा ।

द्यौरास नग्नमुषितेव हतेऽरुणेन^६ ।

एकादिस्त्रयेण ॥ ८२ ॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुराडगाजवाजानि^७ ।

आरट्वायनितान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि^८ ॥ ८३ ॥

दृषच्चोपलं च । दृषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ पुत्रश्च पशुश्च ।

१ वाजयतीति C.

२ गाजस्य वाजस्य गाजवाजं F.

३ अश्मकोवाजनाम जनपदः A.;
अश्मको नाम F.

४ श्मश्रुश्च B. C. F.

५ केशश्मश्रु A.; om. C.; B. om.
केशश्मश्रु.

६ नयमुषिते^० F.; हतेऽरु^० A. B. C. D.

७ पूलाशू B. C.

८ आरट्वायनितान्धनिसिञ्जा^० A.; आ-
रट्वायनि^० D.; आरट्वायनितान्धनि^० E.;
आरट्वायनि^० D. C. F.—Cf. § 1. 83 (अ-
रुश्च । आरट्वा^०?) and 231 (tikāḍi where
MSS. and Kāḍ. V. आरट्वायनि^०!).

पुत्रपशू । असखियुद्दारेण ॥ * ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकु-
 रण्डम्^१ ॥ शाकटायनस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं
 च पूलासश्च । कुरण्डस्थलपूलासमित्युवाच^२ ॥ * ॥ गाजश्च वाजश्च ।
 गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो गाजम् । वाजिनां समूहो
 वाजम् । गाजं च वाजं चेति गाजवाजम् । तत्प्रत्ययस्तु^३ गणपाठादेव
 न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव परनिपातः ॥ * ॥ आर-
 टतीति । आरट्टो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्टायनिः^४ । ति-
 कादित्वात् फिञ्^५ ॥ चर्मं भक्ष्यं धनमस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः^६ ॥
 आरट्टायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्टायनिचान्धनिः^७ । अल्पाज्दारेण ॥
 कश्चिद् आरट्टायनिबन्धनीत्याह^८ । पाणिनिस्तु । आरट्टायनिबन्धकी-
 त्याह^९ ॥ * ॥ सिञ्चनं सिञ्चा । आस्थानम् आस्था । सिञ्चा चास्था च ।
 सिञ्चास्थम् । अचानियमे प्राप्ते नियमः ॥ * ॥ उशीरं च बीजं च ।
 उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु । उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो
 नाम पर्वतः । सिञ्चायां तिष्ठतीति सिञ्चास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च
 सिञ्चास्थश्च । उशीरबीजसिञ्चास्थम्^{१०} ॥ अल्पाज्दारेण ॥ ८३ ॥

१ °कुण्डं A.; पूलाश° twice B. C.

२ A. thrice कुण्डं (om. कुरण्डानां स्थलं); B. C. twice पूलाश°.

३ तत्प्रापयस्तु A.; तत्प्रायोजनस्तु C.; ततः प्रत्ययस्तु D.; A. om. from गाजं च to गाजवाहम्.

४ आरट्टो °आरट्टायनिः A.; D. corr. आरट्टा° आरट्टायनिः (orig. ट्ट); आरट्टो° आरट्टायनिः B. C. F.; cf. p. १२३, note ८.

५ पिञ् A. B. (tikāddi śl. 231).

६ चर्मं भक्ष्यं °चाधनिः A.; चं भक्ष्यं F.; चर्म्यं लक्ष्यं C.; वर्म्यं °वंधनीत्याह D.

७ आरट्टायनि° twice B. C. F.; आरट्टायनिश्च रांधनिश्च आरट्टायनिचांधनि A.

८ ? आरट्टायनचांधनीत्याह A.; D. om. from आरट्टायनिश्च, but see note ६.

९ आरट्टा° B. C. F.; A. D. om. from पाणिनिस्तु [gāṇa Pāṇ. ii. 2, 31, आरट्टायनिबन्धकी; id. Kāṣ. V. ed.; MS. I. O. 2440 आट्टजनवंधकी; MS. Beng. As. Soc. आरट्टापनिवंधकी].

१० उशीरबीजश्च °उशीर° D.

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः^१ ॥ ८४ ॥

विषयाश्वेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥
अधरश्चौष्ठश्च । अधरौष्ठम्^२ । अन्याज्दारेण ॥ * ॥ स्थलं च पूला-
सश्च^३ । स्थलपूलासम् ॥ * ॥ दारयति हृदयमिति दारः । जरयती-
ति^४ जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ । अचानियमप्रसङ्गे दारशब्द
एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यं कुर्वीत
॥ * ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असखियुद्दारेण ॥ * ॥ उलूयन्त
इत्युल्बो धान्यानि । आये क्तिप् । उल्बः^५ खल्यन्ते संचोचन्ते प्रचिष्यन्त
इति । उलूखलम् । तच्च मुसलं च । उलूखलमुसलम्^६ ॥ * ॥ अचिणी
च भ्रुवौ च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्ममासान्तः ॥ अनयोरल्पा-
ज्दारेण ॥ * ॥ गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ * ॥ शूद्रश्चार्थश्च । शूद्रार्यौ ॥
अनयोरजाद्यद्दारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपालधुतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्रथवाल्हीकौ ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ * ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी ।
अनयोरर्च्यलघुदारेण^७ ॥ * ॥ दाराश्चार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्दा-

१ °उलूखल° A. B. D.; मुशला°
A. B. C. F.

२ अधरश्च औष्ठं च °D.; अधरौष्ठं
B. C. F.

३ पूलासं च C.; °श° D.

४ जारयतीति A. D.; thus also MS.
Kshir. on A. K. 2, 6, 1, 35.

५ उलूयन्त इति° D.; इति उल्बा°
उल्बः C.; इति उल्बो° उल्बः F.

६ °उलूखल° A. B. D. F.; °मुशल°
A. B. C. F. throughout.

७ अनयोरर्च्यलघु° A. perhaps right;
°अनयोरपालधुददारेण D.; cf. P. ii.
2, 34 Vs. 3 and 4.

रेण ॥ * ॥ पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन ॥ * ॥ नरश्च नारायणश्च । नरनारायणौ ॥ * ॥ दीक्षा च
तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारेण^१ ॥ * ॥ चित्ररथश्च बा-
ल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण । पाणिनिवा-
मनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्हीऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हीव बल्हिकः^२ ।
संज्ञाप्रतिष्ठत्योरित्यनेन^३ के । चित्ररथबल्हिकम्^४ ॥ भोजस्तु चित्रर-
थबल्हिकावस्मिन्गणे^५ पपाठ । उणादिमध्ये तु मृदीकातिन्तिडीकबा-
ल्हीकबल्हीककल्हीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीक
पर्परीकादय^६ इत्यस्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत्^७ ॥ एतेषामेतैः
सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामाद्

इन्द्राकान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहोश्^८

चन्द्रो यीष्मो वा वसन्ताद्विभाव्यः ॥ ८६ ॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥

१ अर्च्यलघु^० D.

२ ? Thus A. (व^०); बाल्हो^० बाल्ही^० ।
बाल्होव बाल्हिकः B. C. D.; बाल्हो
० बाल्ही । स एव बाल्हिकः F.

३ संज्ञाप्रकृत्योरु A.; cf. Pāṇ. v. 3,
96-7.

४ Thus A. D. F.; चित्ररथबाल्हिकं
B. C.

५ चित्ररथबाल्हीकाव^० F.

६ तृदीका D.; तित्तिडीक A. D.;
बाल्हिक C.; B. C. F. om. कल्हीक;
B. om. चञ्चरीक; ववरीक C.; C. om.
प्रतीक; A. om. पूतीक; cf. Uṇ. S. 4,
16-25.

७ प्रदर्शयति C.; प्रदर्शयत B.; प्रा-
दर्शयत D.; प्रदर्शयत F.

८ भीष्मादित्यौ^० E.; भीष्मादित्य-
द्रोण^० C. F.; ० द्रोणचन्द्रान्वरोहोश् A.

अर्थशब्दौ । शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ । कामार्थौ ॥ * ॥ न केवलम् अग्नि-
चन्द्रादयः पूर्वं भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी
॥ * ॥ चन्द्रार्कौ । अर्कचन्द्रौ ॥ * ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ * ॥ भोगद्रो-
णौ । द्रोणभीष्मौ ॥ * ॥ चन्द्रादित्यौ । आदित्यचन्द्रौ ॥ * ॥ राज्ञचन्द्रौ ।
चन्द्रराज्ञ ॥ * ॥ योषवसन्तौ । वसन्तयोषौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणश्लिक्शकाशः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकृन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भव-
न्ति ॥ शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ * ॥ करभरासभौ ।
रासभकरभौ ॥ * ॥ गुणवृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ * ॥ समीरणाग्नी । अग्नि-
समीरणौ ॥ * ॥ कुशकाशम् । काशकुशम् ॥ * ॥ सर्पिर्मधुनी । मधुस-
र्पिणी ॥ * ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ * ॥ सतपःश्रुतेति । सह तपःश्रुता-
भ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौढीयाश्च ॥
तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ * ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः^१
॥ ८७ ॥

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकृन्मूत्रं कृतञ्च^२ व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ * ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थक-
पित्थौ ॥ * ॥ शकृन्मूत्रम् । मूत्रशकृत् ॥ * ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण
नियमे प्राप्ते गणपाठादिकल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम्^३ । तेन

१ C. has throughout रौढीय.

२ शकृन्मूत्रं^० A.; शकृन्मूत्रपर्यन्ता F.

३ सतां मतः । मतांसतः । सतां मतां

सत्य इति साभिप्रायं C.; F. adds वचनं.

जित्वाविपूयविनीयाः । विपूयविनीयजित्वाः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-
देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्डो वृकः खञ्जो वठरो गडुलस्तथा^१ ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निप-
तन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः^२ ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः ।
माण्डव्यपिङ्गलः^३ ॥ * ॥ गौरगोतमः । गोतमगौरः^४ ॥ * ॥ भिक्षुक-
दाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपाचणः । खारपाचणख-
लतिः ॥ * ॥ तनुहणबिन्दुः । हणबिन्दुतनुः । तनुशब्दः कृशवाची^५ ॥ * ॥
शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः^६ ॥ * ॥ कुण्डमाण्डिः । माण्डिकुण्डः^७ ॥ * ॥
वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्यः । वात्स्यखञ्जः^८ ॥ * ॥
वठरच्छान्दसः । छान्दसवठरः^९ ॥ * ॥ गडुलगालवः । गालवग-
डुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तिती ।

आहिताभिगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥
काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

१ खंडो वठरो^० C.; वठरोडुलस्त-
था A.; वंठरो^० F.

२ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः (जै-
मनिः क^० A.) A. B. D.

३ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः F.

४ गौरगोतमः । गोतमगौरः D. F.

५ कृशार्थवाची F.

६ लिगुशौण्डः D.; शौण्डलिगुः । लि-
गुशौण्डः F.

७ कुण्डमाण्डिः । माण्डिकुण्डः A.

८ खंडवात्स्यः । *खंडः । C.

९ वठरः छान्दसः^० A.; वंठर^० वं-
ठरः F.; ववर^० । *ववट । D.

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं
वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा वज्रव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो^१ वाहिताग्न्यादावि-
त्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः ।
अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रक्षे विजिगीषापरान्बुधे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे^२ ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिच्यैः^३ सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवैर्

ऊतमयमुपलोढे साधु सांनाय्यमग्निः^४ ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन ।
ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥
प्रियशब्दस्य केवलखेहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः ।
गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन चा-
हिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः^५ । तेनाहित-
वसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्थानं विकल्पः ॥ ६० ॥

जाताहन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गङ्गादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालमुखादितः ॥ ९१ ॥

१ सतो A. D.; संति C.; cf. P. ii. 2, 37.

२ Bhattach. 9, 111; °नीतितीक्ष्णस्य° D.; नीतिनिष्णस्य ed. 1828; B. C. F. om. from भट्टिकाव्ये to यथा वा.

३ Śiṣup. 4, 41; °विरच्यैः A.; वि-
रिच्यैः D.

४ B. C. F. om. from कृतगुरु°.

५ एतेन वाहि° B. C.; नाधिकाप्र-
योगाः C.

जाता दन्ता अस्व । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ * ॥ पुत्रो जातोऽस्य ।
पुत्रजातः । जातपुत्रः ॥ * ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ * ॥
मद्यं पीतं येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ * ॥ गङ्गादेः सप्तमीति गङ्गा-
दिभ्यः सप्तम्यन्तो^१ वज्रव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य ।
गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः^२ ॥ गडुशिराः । शिरसिगडुः^३ ॥ गुरुमध्यः ।
मध्येगुरुः^४ ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः^५ ॥ इन्दुमौलौ यस्य । इन्दुमौलिः ।
मौलीन्दुः । यथा च ।

मौलीन्दोर्मौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः

प्राचीदिङ्गायिकायाः^६ कनकविरचितप्रौढताडङ्ककान्तिः^७ ।

पीयूषासारवर्षीं त्रिभुवननयनानन्ददृष्टैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्दादिभ्य^८ इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते^९ ॥ समर्था-
धिकाराद् वहेगडुरित्येव^{१०} भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः ।
ऊर्णनाभः । शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ * ॥
क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलाण्डुभक्षितो ।
भक्षितपलाण्डुः ॥ सारङ्गजग्धी । जग्धसारङ्गः^{११} ॥ पाणिगृहीतो । गृही-
तपाणिः ॥ * ॥ कालात् ॥ मांसजाता । जातमासा ॥ संवत्सरजाता ।
जातसंवत्सरा ॥ * ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसुखा ॥ जातदुःखा ।

१ सप्तम्यन्तं A. D.; cf. P. ii. 2, 35 V. 3.

२ कंठगडुः A. B. C. F.

३ F. adds शिरोगडुरित्यपि.

४ मध्यगुरुः C. and om. शिरसिगडुः.

५ अंतगुरुः F.

६ दिग्भायिकायाः A. F.

७ *प्रौढताडककान्तिः A.; *ताटंक-
कान्तिः F

८ गंडूादिभ्य C.

९ इति न मन्यते F.

१० कंठेगडुः C.; cf. Kās. V. ii. 2, 35.

११ Thus D. F.; सांगरजग्धी जग्ध-
सांगरा । A.; सांगरजग्धी जग्धसांगरः
B. C. [सारङ्गजग्धः Kās. V. vi. 2, 170;
शार्ङ्गजग्धी ii. 2, 36, ed.; MSS. सारङ्गः].

दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता^१ ॥ न्यासकृता सुखादयो गुण-
वचना इत्युक्तम् । भोजसु सुखादयो दश क्वञ्विधौ^२ निरूपिता
इत्युक्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते
सा जातिः । तेनेह न भवति । आकृतब्राह्मणः । सेवितचचिचः । तर्पि-
तदाचिः । प्रीणितकट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न
व्यक्तिपरत्व इत्येके^३ ॥ ८१ ॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः४ सप्तम्यपि संमता विटुषाम् ॥ ८२ ॥

जातं श्मश्रु यस्व । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ * ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ * ॥ क्षिन्नं शीर्षं यस्व । शीर्षच्छिन्नः । क्षिन्न-
शीर्षः ॥ * ॥ पीतं विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ * ॥ क्त इति ।
प्रहरणं धनुःखड्गाद्यर्थो येषां तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति^५ ।
उद्यत उक्तातोऽसिर्धेन स उद्यतासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः ।
प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ दण्डपाणिः । पाणिदण्डः ।
विश्रान्तन्यासकृत्वसमर्थत्वाद्^६ दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥ वज्रपाणिः ।
पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावयवसमर्थत्वात्^७ । शूूलपाणिः । शार्ङ्गपा-
णिः । धनुषपाणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो
ऽयम् ॥ ८२ ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

१ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता C.D. [Kās.
V. iii. 1, 18 MSS. तृप्तः; ed. तृप्त (var. I.
तीव्र); but cf. vi. 2, 170, ed. तृप्त].

२ क्वचविधौ C.; क्वञ्विधौ D. F.;
क्वद्विधौ A.; क्वद्विधौ B.; cf. P. iii.
1, 18.

३ पराले° C.; परले पील्येके D.

४ क्तप्रहरण° A.; क्तः प्रेरण° E.

५ प्रहरणधनुः । खड्गाद्यर्थो येषां° A.;
प्रहरणां धनुः खड्गाद्यर्थो येषां° B.; °ख-
ड्गादि । यथा एषां तेभ्यः क्तान्तसप्त° C.

६ °न्यासक्रतुरसमर्थत्वात् F.

७ अविशेषात्तावपि असम° F.

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समंभूमि च
 प्राह्णं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समंपदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुशम् १॥९३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभा-
 वसंज्ञा निपात्यन्ते^२ । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ * ॥
 तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्ध-
 घटी । प्रावृट्काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथमयं भट्टिकाव्ये
 प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपचंभ्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्^३ ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं^४ विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम्^५ । अभिधानप्रमाणस्य समासः
 ॥ * ॥ प्रगतत्वं रथस्य^६ । प्रगताः प्रभूता वा रथा अस्मिन्दे^७ । प्र-
 थम् ॥ * ॥ खले बुसानि यत्र काले स कालः खलेबुसम्^८ ॥ * ॥ नाभेरधो-
 ऽधोनाभं प्रहृतवान्^९ । गणपाठादकारः समासान्तः ॥ * ॥ समत्वं भूमेः ।
 समंभूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शकटायनस्तु समभूमौत्यप्याह ।

१ खलतौ° A. E.; बुसं (बुसं) A. B. C. E. F.; D. has बुश both here and in the first pāda. Cf. note ११, p. १३३.

२ तिष्ठद्गु इत्येव समासस्ति° C.; °तिष्ठद्वादिरयमित्य° A.; °दिरयमित्य-
 नेन° D.

३ Bhaṭṭik. 4, 14.

४ भाष्योदाहरणाभावादयं C.

५ °मात्रेण भवितव्य° D.

६ प्रगतं रथं यस्य C.

७ °प्रहृता वा रथा अस्मिन् वा देशे A. D.; C. om. प्रभूता.

८ बुशानि° खलेबुशं D.; cf. next page, note ११.

९ अधोभागं नाभं° B.; प्रहृतवान् B. C.

अन्यार्थत्वे तु^१। समभूमयो वीथय इत्येवं यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः। अन्यार्थत्वेऽपि समभूमिर्वा^२ केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमङ्गां प्रगतमह इति वा। प्राक्तम्। निपातनाद् अङ्गादेशः ॥ * ॥ पुण्यत्वं समायाः पुण्या समेति वा। पुण्यसमम्। पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित्^३ ॥ * ॥ वहन्ति गावो यस्मिन्काले स कालो वहद्गु। शरत्काल^४ इत्यन्ये ॥ * ॥ विगतं समं विगतत्वं समस्य वा। विषमम् ॥ समादिप्रकृष्टो हीनो वा देश इति केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा। प्रान्तम् ॥ * ॥ निर्गतं समं निर्गतत्वं समस्येति वा। निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति केचित् ॥ * ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ * ॥ समत्वं पदातेः। समंपदाति। निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि^५ शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु। समपदातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः^६ ॥ * ॥ शोभनाः समा यत्र स कालः सुषमम्। शोभनत्वं समस्येति वा ॥ * ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समानत्वमिति वा। समानतीर्थम् ॥ * ॥ पूताः पूयमानाश्च यत्र यत्र काले स पूतयवम्। पूनयवमिति भोजः^७ ॥ पूयमानयवं कालः ॥ * ॥ खलं^८ रणाजिरं धान्यावपनस्थानं च। खलन्ति संचीयन्ते^९ यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत् खलम्। खले^{१०} यवा बुशानि च^{११} यस्मिन्काले

१ अन्यार्थे तु A.; अन्यार्थं तु orig. D.;

B. C. om. तु.

२ समभूमिरिति D.

३ B. om. समं तृतीया; C. om. पुण्येन समं.

४ शरत्काल A. D.

५ समपदाती। अपि A.; समपदात्यपि C.; समंपदातीति D.

६ B. C. F. om. लक्षणस्य.

७ F. om. from पूनयव.

८ ॥ खले यवा बुशानि च खलं F.

९ खलति^० C.; संचीयन्ते B.

१० A. om. from स पूतयवम्.

११ यवा बुशानि च A.; D. om. from

च। खलन्ति; A. B. C. F. read बुस throughout. The distinction between बुस and बुश was probably not intended here by the author. Cf. p. १३२, n. १.

स^१ खलेयवम् । खलेबुशम् ॥ * ॥ लूना यवा यस्मिन्काले स लूनय-
वम् ॥ * ॥ वा बुशमिति वाशब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ८३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च संप्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥ ८४ ॥

समत्वं पचस्य समः पचोऽस्मिन्निति वा । समपचं देशः ॥ * ॥ पापाः
समा यस्मिन्पुगे काले वा । पापसमम् ॥ * ॥ समानं तीरं समानत्वं ती-
रस्मेति वा । समानतीरम् ॥ * ॥ प्रसृत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षि-
णम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं वाममित्याह^२ ॥ प्रकृत्यत्वं दक्षिणाया वा ।
प्रदक्षिणम् ॥ * ॥ प्रगता मृगा यत्र काले यतो वाऽरण्यादेस्तत् प्रमृ-
गम्^३ ॥ * ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तद् अपदक्षिणम्^४ ॥ * ॥ संप्रतीति
प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नञ्संपर्काद् असंप्रति ॥ * ॥ लूय-
माना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ८४ ॥

संहतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःषममिच्छप्रत्ययोऽपि गणे ॥ ८५ ॥

संहतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यवाश्च यत्र काले स कालः
संहतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहतयवम्^५ । संह्रियमाणयवम् ॥ * ॥
दोहार्थं जलपानार्थं निवासार्थं^६ वायत्यो गावो यत्र काले स आय-

१ निवापनं यस्मिन्° D. ; F. om.
from खलम् । खले.

२ भोजस्तु प्रदक्षिणवाममि° प्रकृत्यत्वं
A. ; भोजस्तु प्रदक्षिणत्वमित्याह D.

३ D. om. यतो ; F. om. वा ; काले
याता वारण्यदेशे प्रमृगं C.

४ अपगता दक्षिणं अपदक्षिणं C.

५ C. D. F. om. संह्रियमाणबुसं ।

संहतयवं (supplying यथाक्रमं?).

६ A. om. निवासार्थं.

तीगवम् । यथा । आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥ * ॥ न वि-
षमम् । अविषमम् ॥ * ॥ अपरा आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपर-
समम् । अवरसममिति भोजः^१ ॥ आयतीसमम् ॥ * ॥ दुष्टत्वं समाया
दुष्टाः समा वा यत्र तद् दुःषमम् । गणपाठसामर्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः^२
॥ * ॥ इत्प्रत्ययोऽपीति । इज् युद्ध इत्यनेन^३ य इज् विहितस्तदन्तः
शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्वायतीगवं लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः^४ खल्लेसंहत-
संह्रियमाणयववुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः^५ ॥ अन्ये
तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण वज्रग्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति
गावो यत्र स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा
वहद्गुर्हलपङ्क्तिः । वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥
लूनयवेषु लेत्रेषु वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव
प्रयोक्तव्याः । तेन द्वितीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदाति-
भ्यामन्यपदार्थे^६ प्राऽऽक्षरयमृगदक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां^७ का-
लभावयोरेवान्यपदार्थ इव्यते । तेन समा भूमिरस्मिन्ग्रामे । समभू-
मिर्ग्रामः । प्रगता मृगा अस्मात् । प्रमृगो देशः । प्राक्तः । प्ररथः ।
प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थ एव^८ । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ^९ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यत्प्रमृति

१ अपरसमं । अपरसममिति° A. ;
D. om. from अवर°.

२ स्त्रीत्वान्निवृत्तिः A. D.

३ Cf. Pāṇ. ii. 2, 37.

४ आयतीयवलून° A. B. ; आयत-
गवलू° C. ; लूनगवं लूयमान° D.

५ वाचन एव° A. ; F. om. गणे.

६ समंभूमिसमपदातिभ्याम° B. C. F.

७ A. C. D. om. सूत्राभ्यां.

८ अन्यपदार्थश्च D.

९ इत्यादि । A.

तत्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या
॥ ६५ ॥ इति तिष्ठद्वादिः ॥

जरीभंशकलोररीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजूर-१

धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविह्वीफलीमससाः ।

ताली संशकला फलू च शकला^२ स्वाहा वषट्श्रीषटौ
वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः^३ ॥ ६६ ॥

उस्युक्तेत्यादिना^४ सूत्रेणोर्यादयः सुबन्ता भ्यादिना सह सम-
स्यन्ते । स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ जरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च ।
जरीकृत्य । अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तार-
रघोरिति पठन्ति । अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु^५ । यथा ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्यत्यं प्रतायते^६ ॥ * ॥

भंशकलेति हिंसायाम् । भंशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ उररी ।
जरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य^७ । पीडयित्वे-
त्यर्थः । क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये^८ ॥ * ॥ धूसीति विस्तारे ।
धूसीकृत्य । विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे
धूसी काङ्गायाम्^९ । धूसीकृत्य । काङ्गां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्र-
दाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमग्न्यादिकर्म^{१०} कृत्वा गत इत्यर्थः ॥

१ जरीभंसं A.; गुलुगुधा° F.

२ ताली संशकला A. B. C. E. F.;
°शंसकला° D.; °सकला MSS.

३ °आवालीविताली° B. C. F.; °आ-
तालीविवाली° A.; °अदः A. D. E. F.

४ ? उक्त्ये° A.; दस्युक्तेत्यादिना D.;
उर्यादिना C.

५ भृशार्थशब्द° B.; भृशाशब्द°
C.; भृशार्थप्रशंसासु D.

६ Sis. 2, 30; वितायते A.; विधो-
यते D.; D. has the whole stanza.

७ गुलुगुधेति° गुलुगुधाकृत्य । F.

८ ? Thus B.; गुलुगुधेत्यन्यः A.; गुलु-
गुधेत्यन्ये C.; om. D. F.

९ B. C. om. धूसी काङ्गायां.

१० स्वधादिशब्दो° A.; °आग्न्या-
दि° C.

दत्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ * ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः ।
वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥ * ॥
आविस् । इति प्राकाशे । यथा ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिच्छानमुखश्रियाम्^१ ।

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्तेह पाठात्सूक्तले^२ धा-
तोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः^३ ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्लक्ष्णोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । तथा । पृथुदर्विष्टतस्ततः फणीन्द्रा

विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः^४ ॥

इति च सप्रमादज एव नास्त्यभ्युद्धारः^५ । आविरभवद्वागः । आविर-
भवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ * ॥ सजूरिति सहार्थे ।
सजूःकृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं
कृत्वस्तिभिर्युज्यते । आविःशब्दश्च^६ प्राकाशार्थत्वात् ॥ * ॥ धूलीति वि-
दूरत्याकुलीभावे^७ । धूलीकृत्य । विदूराकुलतां^८ कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥
ध्वंसकला । भ्रंशकलावत् ॥ * ॥ उररी । ऊरीवत्^९ ॥ * ॥ मसमसेति
ध्वंसकलावत् ॥ * ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसायामिति वा-
मनः । विकारार्थत्वात् कृत्वस्तिभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपर आक्ली
विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः^९ ॥ फलीकृत्य ॥ * ॥ मसमसे-
ति मसमसावत् । अपरे तु मसमसा मसमसेति द्वौ संचूर्णने संवरणे

१ Kum. S. 2, 2.

२ सङ्कले B.; सत्वं C.; सूचले corr. D.

३ एवंविधो यं D.; Śiṣup. 10, 19.

४ Śiṣ. 20, 42; A. C. D. om. the first half.

५ इति च प्रमाद° D.; नास्त्युद्धारः C.

६ आविःशब्दस्य B. C. F.

७ विद्वर° A. B.; विज्वर° C.

८ उररीवत् B. C. F.

९ D. om. from अपरे.

चेत्याहुः^१ ॥ * ॥ ताली विदूराकुलीभावे^२ । तालीकृत्य ॥ ताली
 आताली वर्षे शाकटायनः ॥ अपरे तूत्तमार्थे । तालीकृत्य । उत्तमं
 कृतेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ संशकलेति मसमसावत्^३ । अ-
 सङ्कलेति^४ भोजः ॥ * ॥ फलू^५ विक्रीवत् । फलू फलीति^६ क्रियासंपत्तौ ।
 फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां संपाद्येत्यर्थः ॥ * ॥ शकला । मसमसा-
 वत्^७ ॥ अपरे शकला संशकला^८ ध्वंसकला भ्रंशकलेति चत्वारः परि-
 भवे । शकलाकृत्य^९ । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ * ॥ वेतालीति तालीवत् ।
 विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा
 गत इत्यर्थः ॥ * ॥ पलीति विक्रीवत् ॥ * ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ * ॥
 आताली वितालीति^{१०} तालीवत् ॥ * ॥ अदिति शीघ्रार्थे । अत्कृत्य^{१०}
 गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु अदिति अद्धाने । अद्वाय ।
 अद्वां कृतेत्यर्थः^{११} । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत इत्याह ॥ ६६ ॥

प्रादुः पाम्यालखीपाम्यालीसङ्कलाश्च^{१२} केवाली ।

आलोष्टी केवासी सेवाल्याङ्गी च वार्दाली^{१३} ॥ ६७ ॥

१ मसमसमससा इति^०F.; मससेति
 मससाव यस्मिन् स वृजिनात् । अन्ये
 मससा मसमसेति^० A.; D. om. from
 अपरे तु; see note ७.

२ विदूर^० A. B.; विज्वर^० C.

३ संशकलेति A. B. C. F.; शंसक-
 लेति मसावत् D.; समसावत् A.

४ ? Thus A.; अशंकलेति B.; असं-
 कलेति C.; संशकलेति (corr. शं^०?) D.;
 अंसकलेति F.

५ फलू A.

६ विक्रीति B. C.

७ सकला^० A. D. F.; D. adds here

अपरे तु मसमसमससा इति संपूर्णेन
 संवरणे चेत्याहुः; see note १.

८ सकला^० D. F.; संसकला^० सक-
 लाकृत्य D.

९ आवाली वितालीति B. C. F.;
 आवाली विवालीति A.

१० ? Thus B. C. F.; अदिति^० अत्कृत्य
 D.; अदिति^० अत्कृत्य A.

११ अन्यस्तु अदिति अद्वायां । अद्वां^०
 D.

१२ प्रादुः पांथालवी^० E.; संकलाश्च
 D.

१३ शेवाल्याङ्गी^० A.; C. om. this sl.
 with comment.

प्रादुः प्राकाश्ये । यथा ममैव ।

निःसीमाश्चर्यधाम त्रिभुवनविदितं^१ पत्तनं यत्तदीयं

तन्मध्ये वृद्धिमीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतमुख्याः ।

नैतच्चित्रं विचित्रादिहितकृतयुगं तत्प्रभावात् क्षितीश^२

प्रादुःषन्ति प्रभृता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भादिनेति सामान्योक्तावपि कृत्वस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥ * ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलयेत्यर्थः ॥ * ॥

आलम्बीति प्राकाश्ये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ * ॥ पाम्पाली ।

सङ्कला^३ । केवाली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्ली^४ हिंसा-

याम् ॥ पाम्पालीकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थ^५ इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारे

ऽपि । आक्लीकृत्य ॥ * ॥ वार्दालीति प्राकाश्ये हिंसायां च । वार्दा-

लीकृत्य ॥ पार्दालीति^६ कश्चित् ॥ ६७ । इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना^७

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयभावमाः ।

अज्ञा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्थोऽष्टमः^८

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९६ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चर्यविषयाः करोतिना सह साक्षादा-

१ निःसीमाश्चर्यधामस्त्रिभु० A.

२ त्वत्प्रभाक क्षितीश । A. ; D. om.
from निःसीमाश्चर्य०.

३ संकली B.

४ शेवाल्पाक्ली A.

५ हिंसायां विस्तारे च वेतालीति

कश्चित् । पालीकृत्य । हिंसिकार्थ D.

६ वार्दालीति A. ; पार्दालीति D.

७ प्रहसने० E.

८ स्थो स्थमः C. F. ; स्थोत्क्रमः E.

द्याच्चिरित्यनेन^१ वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति । साक्षात्कृत्य । साक्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ बीजरूहेति रूहिक्रियार्थः । बीजरूहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ * ॥ नमस्कृत्य ॥ * ॥ प्रसहने । इत्युत्साहे सामर्थ्ये^२ च । प्रसहनेकृत्य ॥ * ॥ चिन्ता । इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥ चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ता कृत्वा । चित्ताकृत्य^३ । अव्ययत्वादसमासेऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येव्यपि ॥ * ॥ आविष्कृत्य ॥ * ॥ रोचना । इति^४ अद्भुतोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लोचनेति दीप्तौ कश्चिदाह ॥ * ॥ बीजर्या । इति जरणक्रियार्थः । बीजर्याकृत्य धनस्य^५ गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ लवणमिति रूच्यर्थे । लवणंकृत्य ॥ * ॥ सह । इति संवद्भ्यर्थः । सहकृत्य ॥ * ॥ प्रतपने । इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदथ चितीशः^६ ॥ वितपन इत्यपि वामनः^७ ॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु । अभद्राभद्राकरणपूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यदा । अर्थेकृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा क्विप्तपस्य^८ ।

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्^९

उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकदंमाकृदास्ते^{१०} ।

१ ? साक्षादाद्योच्चिरित्य^० A.; साक्षादाद्योच्चिरित्य^० B.; साक्षादाद्योच्चिरित्य^० C. F.; साक्षादाद्योच्चिरित्य^० D.; cf. P. i. 4, 74 V.

२ सामर्थ्ये A.; साहित्याद्यर्थे D.

३ स चाचित्ता कृत्वा चित्त्व । A.; स वा चित्ता कृत्वा^० C.; चित्ता कृत्वा चित्ताकृत्य D.

४ रोचते तु A.

५ वनस्य A.; वतस्य D.

६ मिथ्याकृतो^० A. D.; मिथ्याकृतो^० B. F.; मिथ्याकृतप्र^० C.; °कृतरर्थं corr. D.

७ इति वामनः D.

८ क्विप्तपस्य B.; cf. p. ८०, note ६.

९ साक्षात्कृत्वाथ^० D.

१० उष्णंकृतोर्विषयि वतीकदं D.; °विषयिविशेकदमा^० F.

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे-^१

कृत्य प्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नौकृतमथ ऊतैरुदकं कृदंशाव्

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम्^२ ॥

अग्नाविति तैत्तये शाकटायनः ॥ * ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोग-

सामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ * ॥ अर्द्धाकृत्य । यथा ।

शीतं कृदर्थिषि तटीमपराम्बुधेः सं-

सर्थाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिष्टङ्गम्^३ ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्

अर्द्धाकृतेव वियता सरसि खलक्ष्मीम्^४ ॥

प्राजरूहा । इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरूहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः^५ ॥

शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ उदकं कृत्य ॥ * ॥ विहसने । प्रसहनेवत् ॥ * ॥ मि-

थ्याकृत्य^६ ॥ * ॥ आर्द्रकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रै-

कृत्य ॥ * ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ * ॥ प्रा-

जर्था । इति बीजर्यावत्^७ ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः^८ ॥ * ॥

चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने^९ प्रकपने

१ आस्थाकृता कृत° A.; आविःकृ-
ताः कृत° D.

२ उदकैरुदंशाचार्यकृते A.; उदकं-
कृदंशावर्थकृते° C.; °कृदंशावार्दकृते
विहवने° D.; अर्थकृते वि° B.; कृदंशा-
वर्थकृते° F.

३ तटीमपरांबुधिः ससर्था विक-
र्षति° C.

४ मुहूर्तमद्वार्तमद्वार्तकृतेव° C.; मु-

हूर्तमद्वार्तकृतेव° A.; °कोकयुगेमुहूर्त-
मद्वार्तकृतेव वियता सरसि ख° F.

५ पर्जन्यो° B.; पर्याय्या° C.; °कृत्य
निवृत्त D.

६ उदकं कृत्या उत्साहनेवृत्त्य मिथ्या-
कृत्य D.

७ आजर्षति° C.

८ प्राजुरा° C.; D. om. अपि.

९ ? विकपने A. C. F.; C. F. om.

प्रकपने.

वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने^१ संताप इत्यन्ये । इत्याह ॥ * ॥
 विहसनेकृत्य ॥ * ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ * ॥
 वश । इत्यस्नातच्चे । वशंकृत्य ॥ * ॥ प्रादुष्कृत्य ॥ * ॥

विकपनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं^२ खवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठ-
 सामर्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च
 निपाताः ॥ चादित्वाभावे । आस्थानं कृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापय-
 तीत्यादि स्यात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनंवृत्तिसंस्पर्शाप्रभृतयो
 द्रष्टव्याः ॥ ६८ ॥ इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः

प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोमृपूजकाम्

तुर्यः परेश्वारकवेषकाविमौ^३ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुबन्तं पदम् अकथाजकादिभिरित्यनेन
 समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ * ॥ ब्राह्मणानां याजकः ।
 ब्राह्मणयाजकः । याजयिता ॥ * ॥ शरीरस्थोद्वर्तकः । शरीरोद्वर्तकः
 ॥ * ॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम्^४ ॥ * ॥ धर्मस्थ कारकः । धर्मकारकः ॥ * ॥
 तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः^५ ॥ * ॥ रिपूणामुत्सादकः । रिपू-
 त्सादकः ॥ हृद् अपवारण उत्पूर्वः । चित्रस्थोच्छादकः । चित्रो-
 च्छादक इति शाकटायनः ॥ * ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ * ॥ वर्तयतीति
 वर्तकः । भाष्यस्थ वर्तकः । भाष्यवर्तकः ॥ * ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्रा-

१ विकपने हिंसायां प्रकपने F.

२ विकपनेप्र० A. B. C.

३ D. corr. गोपपूज०; परीवारकवे-
 षकावसौ C.

४ Beginning of Trilochanadāsa's
 Kātantravṛttipañjikā; cf. Kāt. p. 466.

५ Śiṣup. 2, 71.

स्थापकः ॥ * ॥ स्थापयतीति स्थापकः । राज्ञः स्थापकः । राजस्थापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यदा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ६६ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता द्वि चि च तीयान्तं तुरीयोऽपि^१ सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तिनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चीरस्य होता । चीरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि^२ सूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे^३ प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः^४

स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

१ चतुर्थोऽपि F.

२ Pāṇ. ii. 2, 3.

३ निषेधे C. D.

४ पण्डितान्तःप्रवीणाः F.; *प्रवीणः C.

सव्यध्यानप्रवणविदिताः^१ सारगुर्वायसाः स्युः^२

सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ^३ ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं श्रौण्डादिभिः सह सप्तमी श्रौण्डैरित्यनेन वा समस्यते ।
स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अत्रेषु प्रसक्तः^४ श्रौण्डः । अत्रश्रौण्डः ॥
वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया^४ अन्तर्भावः श्रौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्री-
सागरचन्द्रस्य^५ ।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव^६ गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

तया पुनः पण्डितदानश्रौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधाधि^७ ॥

यद्यपि श्रौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते ।
दुर्यसनी वा ॥

पानश्रौण्डः अश्रयं नेता नात्यन्तीनलमुन्मनाः^८ ॥

इति मुख्यार्थोऽपि^९ समासभाक् ॥ * ॥ अस्त्रव्याडः ॥ * ॥ आचारनि-
पुणः ॥ * ॥ वाक्चपलः ॥ * ॥ रणपण्डितः ॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः
पिबन्तः^{१०} । न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात् ।
न ह्यण्वेऽन्तर अण्वस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमा-
सप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
टायनसु । अर्थप्रवीणः^{११} । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ * ॥ लोक-

१ भव्यध्यानं E.; भव्याधानं F.;
मध्यध्यानं C.; सुध्यध्यानं D.; °प्रण-
वविदिताः (1) MSS.

२ गुर्वायसाश्च E.; °यशास्त्र । D.

३ शुष्कपक्वौ B.

४ प्रशक्तं A. D.

५ Thus B. F.; पण्डितं । सागरचं-
द्रस्य A.; पण्डितस्य सागरं C.; पण्डित-
रामचन्द्रस्य (corr. from °सामचन्द्रस्य) D.

६ श्रीयुतसिंहदेव F.

७ °श्रौण्डो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधा-
धि D. and om. the first half śloka.

८ Bhāṭṭik. 5, 10; °श्रौण्डाश्रयं
MSS.; ? नात्यन्तीनां लसुं A. B. D. F.;
वेतान्यन्तीनां लसुं C.

९ मुख्योपि A.

१० Śiṣup. 3, 81; [नारिकेलान् eds.].

११ ? अर्थसवीणः A. B.

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः^१ ।
 अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्य-
 यान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम्^२ । अधिगत इनोऽनेनेति
 वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः^३ ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधा-
 नम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः^४ । कार्यविषयेऽनिपुण^५ इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः ।
 कर्मसु युक्त इत्यर्थः^६ ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः^७ ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥
 त्वचिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः । कायविषय^८ औदारिक
 इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यसिद्धः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥
 अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ कायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपक्वः ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय^९ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

अधुनात्पाचात्समितबहुलौ^{१०} गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

स्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः परिडतव्याडभूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तदप्त्रौ च धीरः

पिराडीभूरो व्रणकृमिरथो कूपमराडूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । चेपे गम्यमाने पा-

१ जितनवच^०A.; जन^०B.F.; गज^०C.
 २ इन इति C.; अधिगतमिनो D.
 ३ यतो लो^० A.; om. C.
 ४ ? कार्यसव्यं A.; कार्यं मध्यः B.;
 कार्यमध्यः C.; कार्यभव्यः D.; नव्यः F.
 ५ अनिपुण A., orig. D.; येनिपुण
 B. C. F.

६ ? कर्मध्यानः । ^० A.; कर्मयुक्तः C.;
 कर्मसु शक्तः D.; कर्मसु व्यक्त^० F.

७ Thus B. C. D. F.; पृथिवीप्रणीणः
 A.—Correct प्रणव for the conjectured
 प्रवण in sl. 101. [? Prof. Roth says:

'Might be a drum in the ground (cf.
 पणव) i.e. a hole covered over with
 boards to be beaten upon, cf. उपरव;'
 Prof. Weber: 'As it were a drum stand-
 ing on the ground (& hence not sound-
 ing), cf. Hāla Sapt. 256 in Zeitsch. D.
 M. Ges. 28, p. 412, l. 1.']

८ कार्यायसः^० A.F., om. D.; कार्यवि-
 षये A.D.F.; उदारिक^० C.; औदारिक^० B.

९ व्यवहारपटुतरातपरमणीय F.
 १० Rās. V. ii. 1, 48 ed. पात्रेसमितादिः
 MSS. both readings; here ag. metre.

त्रैसमितादयोऽयमित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ।
 ज्यन्तादिति यथासंभवं सर्वत्र संबध्यते ॥ * ॥ पात्रैसमिता । अपचित-
 चीरा धेनुर्या सा पात्रसंगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते ।
 तददन्योऽपि यः फलविकलव्यापाराडम्बरः स तदुपमानात्तथा वा-
 च्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्र इति ॥ * ॥ पात्रे बाहुल्येन संघटनात्^१
 चीरादिफलविकला । पात्रेवज्जला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥ अथवा । पात्र
 एव समिता मिलिताः^२ । पात्र एव बज्जलाः प्रचुराः । नान्यत्र कार्ये
 पात्रशब्देन साहचर्याङ्गोजनं लक्ष्यते ॥ * ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्र-
 गल्भः ॥ एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ * ॥ गेह एव च्छेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र
 भीरुः । गेहेच्छेडी ॥ गोष्ठेच्छेडी^३ ॥ * ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं^४ प्रकाश-
 यन् । गेहेनर्दी । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ * ॥ वि-
 जितमनेन । विजिती । यद्वा । विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव
 विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥ एवं गोष्ठेविजिती^५ ॥ * ॥ एवं गेहे-
 पटुः । गोष्ठेपटुः ॥ * ॥ गेहेपण्डितः । गोष्ठेपण्डितः ॥ * ॥ गेहेव्याडः ।
 गोष्ठेव्याडः ॥ * ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भा-
 न्निःसृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव सुहितो न तु बहिर्निःसृतः ।
 गर्भसुहितः ॥ * ॥ गर्भ एव तप्तः स्वभावाद्दतेनाहारेण ततो निःसृत्य
 न कदाचिदुदरपूरं कृतवानिति^६ । गर्भेतप्तो दरिद्रः ॥ * ॥ गर्भ एव
 दूतो मातुष्येष्टया मातुरायासनेन वा ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भे-

१ संघटनात् F.

२ A. om. मिलिताः.

३ गेह एव क्रीडति° गेहेक्रीडी ।
 गोष्ठेक्रीडी corr. D.; om. F.४ शौर्याडम्बरं A.; शौर्यडम्बरं C.;
 सामर्थ्याडम्बरं corr. D.५ गेहेविजिता° A.; B. C. om. from
 गेह एव विजयते.६ स्वभावाद्दतेना° and lacuna for
 कदाचिदुदर B.; स्वभावाद्दतेनाहा°
 उदरशूरं कृतवामिति A.; °उदरं भूत-
 वानिति F.

दृष्टः ॥ अथवा गर्भेसुहितादीनामयमर्थः । योऽलीकाभिमानित्वाद-
नुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ * ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्चपलः ।
गर्भेधीरः ॥ * ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि पूरः । कलहवर्धनादिकं
कृत्वा खादितव्यं खादत्यन्यत्र^१ कार्यान्तरे निर्विक्रमः स पिण्डीपूरः
॥ * ॥ व्रणमध्य एव कृमिः^२ । व्रणकृमिः । अन्यदृश्या ॥ कृमिशब्दः
संयोगादिः संयोगविकलोऽप्यस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरक-
मिः^३ । तस्माद्रसाद्विशिष्टं रसमन्यं न वेत्ति स एवमुच्यत इति कश्चि-
दाह ॥ * ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततोऽन्यज्जलस्थानं सरः
समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्वदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे वा शास्त्रे वा
प्रतिबद्धः ।^४ ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥ १०२ ॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेत्याखनिकवाकौ च^५ ।

गेहेवादी ननु नगरश्चा ज्ञेयः कर्णेटिरिटिरयासौ^६ ॥ १०३ ॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित्^७ ॥ * ॥ गृहे
कलविङ्क इव । गृहकलविङ्कः ॥ * ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य
आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमु-
च्यते^८ ॥ * ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं^९ तस्मिन् वक इव । आख-

१ वादत्यन्यत्र A.; खादितव्यं । खा-
दितव्यं खादत्य° C.; खादना[द् suppl.]
न्यत्र D.

२ F. throughout कृमि; C. कृमि;
A. B. D. now कृमि now कृमि.

३ संयोगादि संयोग° A.; C. om.
उदुम्बरे कृमिरिव; संयोगादिच्छदो
भंगभयाच्च दर्शितः अथ च वङ्गेषु पस-
केषु (lacuna of 3 syll.) ध्यो (lac. of 11 s.)
दुम्बरकृमिः । D.

४ पुरुषो न ग्रामे° B.; शास्त्रे वा
प्रसिद्धनिर्वचस्ततोऽन्यतोऽन्यन्न पश्यति°
D.

५ गेहेमेत्याखनिकवाकौ च A.

६ टिरिटिरयासौ E.

७ गेहेनर्तीत्यपि° B. C.; गेहेनर्ती
आवृत्त्या द्रष्टव्यं । D.

८ बहिर्निर्गच्छति° A.; C. om.
संरभते.

९ वातं A.; पुरीवात D.

निकवकः । यत्किञ्चिदात्मीय आखनिके लभते तद्गच्छति नान्यत्र
गच्छति तद्वदन्योऽपि^१ । य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति तद्गच्छति^२
नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपर आह । आखनिरिव । आख-
निकः । कुत्साद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिष्ठप्रदेशो^३ जलाधार उच्यते
तस्मिन् वकः । आखनिकवकः^४ । स हि जलाश्रयचुद्रजन्तुभक्षणानुसं-
धानेन संकुचितात्मा^५ बद्धलक्ष्यस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते ॥ * ॥ गेह एव
दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥ * ॥ नगरे श्वेव । नगरश्चा घृष्ट
उच्यते ॥ * ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥

मत्ता हृन्दः । ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥ १०२ ॥

कर्णेचुरचुरा^६ कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा^७ चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनु-
करणम् । चुरचुरिविति वाक्यानुकरणम्^८ । तत्करोतीति ण्यन्तादप्रत्ययो
निपातनसामर्थ्याद्वाऽनो न भवति^९ ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः^{१०}
कर्णेचुरचुररित्याह । अनयोश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जी-

१ यद्वदन्योऽपि A.; D. om. ऽपि.

२ B. om. य; D. om. अस्ति; F. om.

नान्यत्र गच्छति.

३ स्वल्पघातनिष्ठः A.; स्वल्पखात-
नियतप्रः D.; स्वल्पखातः नि० F.

४ C. om. from यत्किञ्चिदात्मीयः.

५ जलाश्रयः चुद्रः A.; ०जंतुलक्ष-
णानुसंधानेनासंकुः C.; ०भक्षणा [या
suppl.] कुञ्चितपक्षः तद्वदः D.

६ Thus B. C. E. F. & Kās. V. ii. 1,

48 ed. & MSS.; cf. Marāṭhi चुरचुरणे

"to smart, tingle;" कर्णेचुरचुरा D.;

कर्णेचुरचुरा A.

७ कर्णेचुरचुरा B. C. F.

८ गुर्विति C.; वाक्यानुकरणं D.

९ ०अल्पप्रत्ययो D.; ऽतो न० A.;

सामर्थ्याद्वातोर्न भवति F.

१० कर्णेरिटिरिः A.; कर्णेटिरि २ D.

वति । नास्य विक्रम इति चेपः^१ । टिरिटिरि चुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ २
तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ * ॥ कूपकच्छपावटकच्छपौ कूपमण्डूक-
वत् ॥ * ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ * ॥ गृह एव
सर्पः । गृहसर्पः^३ । दुष्ट इत्यर्थः ॥ * ॥ नगरे काक इव । नगरकाकः ॥
नगरे वायस इव । नगरवायसः ॥ स्वार्थनिष्ठः परवच्चनानिपुण^४
उच्यते ॥ अथवा । नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्र-
मति तद्वत्तत्रान्यत्र वाऽनवस्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

अमणा प्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनन्ति स एवमुच्यते । यद्वा । मा-
तरि पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमु-
च्यते ॥ पितरिशूर इत्यपि भोजः ॥ * ॥ उदुम्बरे मशक इव । उदुम्बर-
मशकः । अल्पदृष्ट्या^५ ॥ अथवा । उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च ।
तादृशो यः स उदुम्बरमशकः^६ ॥ * ॥ विचितमनेन । विचिती । गेह
एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः । गेहे स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्त-
मिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां^७ प्रकाशयति न सभामध्ये
कार्ये वा स एवमुच्यते ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवं गणपाठसामर्थ्यात् सप्त-

१ अनयोश्चाव्याख्या जीवितनास्य°
A.; इति शेषः D.; C. om. from टिरि-
टिरिः कर्णेचुरु°.

२ चुरुर्वित्य° A.

३ गृहसर्पः A.

४ परवचना° C.; परवचनान्निपु-
णपुण A.; D. corrupt.

५ अनन्यदृष्ट्या D. (and श्रीभोजः as
usual for भोजः); C. om. अल्पदृष्ट्या.

६ तादृशो यः° D.; B. C. om. from
अथवा; A. om. अथवा.

७ बुद्धिमतां B. C., and omit इद-
मयुक्तं.

म्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदपानमण्डूक इत्यादयो
ऽनुसर्तव्याः ॥ * ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥ * ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेषैः^१ सह समस्यते । समासस्तु कर्म-
धारयः ॥ आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमार-
अमणा^२ ॥ * ॥ कुमारप्रव्रजिता ॥ * ॥ कुमारकुलटा ॥ * ॥ कुमार-
श्चासौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ * ॥ कुमारमृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भित्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ * ॥ कुमारनिपुणा ॥ * ॥ कुमारदासी ॥ * ॥ कु-
मारगर्भिणी ॥ * ॥ कुमाराध्यापकः ॥ * ॥ कुमारकुशलः ॥ * ॥ कुमार-
पण्डितः ॥ * ॥ कुमारचपलः ॥ * ॥ कुमाराभिरूपकः ॥ * ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः
अमणादिभिः^३ स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्टादिभिस्त्रिभिधे-
यलिङ्गैस्त्रिभिः । तेन कुमारपट्टी । कुमारमृद्वी । इत्यादि सिद्धं भ-
वति ॥ १०६ ॥ इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च^४ किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः^५ किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसंज्ञायां विषये साधवो भवन्ति ॥ * ॥ किं-
शुकः । पलाशः ॥ * ॥ किंवदन्ती । जनश्रुतिः ॥ * ॥ किंकिरातः^६ ।

१ अवणादिभिः^० A. D.; विशेषैः F.

२ अवणा च^० A.; ० कुमारअवणा B.

३ अवणादिभिः A.

४ किंकिरातश्च A. B. C.

५ किंपुरुषो थ दासश्च D. E.

६ किंकिरात A. B. C.

कुरण्टकः ॥ * ॥ किंनरः । मयुः ॥ * ॥ किंपुरुषः । स एव ॥ * ॥ किंदासः ।
राजर्षिः ॥ * ॥ किंजल्कः । पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्ये^१ ऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रा-
येण ॥ १०७ ॥ इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः कुञ्जामहिषरुरवः^२ कुञ्जरेन्दू वराहः

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः^३ ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्त्वृक्षपद्मौ^४

हस्तिश्चानावृषितरुवृका विस्ममप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिदुपेन परार्थे प्रयुक्तैर्याघ्रादिभिः सह गौणैर्या-
घ्रैरित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति ॥ * ॥ व्याघ्र
इव । व्याघ्रः । पुरुषस्यासौ व्याघ्रश्च । पुरुषव्याघ्रः ॥ * ॥ स्त्रीकुञ्जा^५ ॥ * ॥
पुरुषमहिषः ॥ * ॥ पुरुषरुरः^६ ॥ * ॥ पुरुषकुञ्जरः ॥ * ॥ वदनेन्दुः^७ ॥ * ॥
पुरुषवराहः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ वाग्वज्रः ॥ * ॥ पुरुषवृषभः ॥ * ॥
कुचकलशौ ॥ * ॥ मुनिचन्दनः ॥ * ॥ मुखपुण्डरीकम्^८ ॥ * ॥ मुखचन्द्रः
॥ * ॥ स्तनकुम्भौ ॥ * ॥ पुरुषर्षभः^९ ॥ * ॥ करकिसलयम् ॥ * ॥ पाणि-
पल्लवः ॥ * ॥ पुरुषर्क्षः^{१०} ॥ * ॥ पाणिपद्मम् ॥ * ॥ पुरुषहस्ती ॥ * ॥

१ आदिशब्दाद् A. B. C. F.

२ व्याघ्रकुम्भा° A.; कुञ्चा° B. C. D.;

कुञ्चा° E.

३ कलसौ° A. E.; कलभौ° B.;

चन्दनः° F.

४ ? पल्लवस्तुङ्गपद्मौ A. B. C. E. (1);

पल्लवः कुम्भपद्मौ F.; पल्लास्तुङ्गपद्मौ D.

(? तुष or तुच्छ).

५ स्त्रीकुञ्चा B. C.; स्त्रीकुञ्चा A.

६ पुरुषभीरुः A.; पुरुषरुभः B.;

अत्यभीरुः D.

७ F. adds पुरुषेन्दुरित्यपि.

८ पुण्डरीकः B. C. F.

९ भरतच्छपभः A.; पुरुषच्छपभ B.

C. F.

१० ? पुरुषतुङ्गः C.; पुरुषरुङ्गः (i.e.

रुक्ष = चक्ष?) D.; पुरुषस्तुङ्गः A.; पुरु-

षजंढः B.; om. F.; see note ४.

वानरश्चा ॥ * ॥ राजान ऋषय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समू-
खत्वात् । वैरतरुः ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महदैरतरोः स्त्रियः^१ ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विस्त्रमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविस्त्रुम्बनचुञ्चुना^२ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृष इत्यादयोऽपि भवन्ति^३ ॥ १०८ ॥
इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो^४

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृपणविशिषौ निर्धनोऽकौ पटुर्वा

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः^५ कुन्दुमः स्याद्वदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते ।
समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणि-
कृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरसुभिरसुराशिः^६ ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः^७ शत्रवः ॥ * ॥ निपु-
णोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः
॥ * ॥ मुण्डसंभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥
क्षत्रियमताः^८ ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति शकटा-

१ §ig. 2, 38; A. C. D. om. the first
pāda.

२ §isup. 2, 14; रामौष्ठ° B. C. F.;
°चुवनचुवना A. B. D.; °चुचुना F.;
°चुवजचुवजा C.

३ A. om. ऽपि; इत्यादावपि भवति D.

४ पण्डितोर्थो D. E.; पण्डितोर्धौ F.

५ °श्रवणकुशलाः A.

६ §isup. 3, 38.

७ अनिधनरूपानिधनकृताः A. C. D.

८ क्षत्रियमिताः A.; om. D.

ङ्गजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवान्माताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥
 कृपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिपं गृहम् । अविशिपं विशिपं कृतम् । विशि-
 पकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्ध-
 नोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्चा इत्यपरे^१ । ऊका-
 वकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः^२
 ॥ * ॥ अमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति ।
 कुन्दुः । उन्दुरः ।^३ तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दु-
 मावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् ।
 तस्मिन्मिनोतीति^४ कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः^५ । कन्दुम-
 कृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः
 श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यामीना
 इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्ट-
 व्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्युपाकृताः ।
 अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन त्वल-
 कृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः^६ ॥ १०६ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः^७

॥ ११० ॥

१ कलिञ्जा इत्यपरे B. C.; ओको^०
 कलिञ्ज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः F.

२ सूतनिराकृताः C.; om. A.

३ कुन्दुः कुन्दुः F.; तं मिनोति^० D.;
 तं सीना हिनस्ति^० A.

४ कन्दु पा^० D.; कन्दू पा^० A.; तच्चि-
 नोतीति A. D.

५ कन्दूम^० thrice A.

६ तेन कृता इत्यादयो^० A.; तुल-
 कृताः गणकृता इत्यादयोऽपि भवन्ति ।
 अभूता भूता इति निराकृता इः ॥ D.

७ E. om. मतः ; C. om. the second
 half stanza ; D. om. from कृतादयस्तु.

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः^१ ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः^२ ॥ १११ ॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभय्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥ ११२ ॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः ॥ * ॥ नवराहः ॥ * ॥ पुं-
नागः ॥ * ॥ अश्वकुञ्जरः ॥ * ॥ मुनिपुङ्गवः ॥ * ॥ रघुवृषभः ॥ * ॥ नरव्याघ्रः
॥ * ॥ राजशार्दूलः ॥ * ॥ राजहंसः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ भरतर्षभः^३ ॥
आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्यादयो^४ऽपि भ-
वन्ति ॥ ११२ ॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः^५ ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः^६ ॥ ११३ ॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा ।

अभ्याजतोऽभ्यागतद्वर्णतर्णकां^७

निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुचतः ।

वर्गाङ्गवां ऊँहतिचारु निर्यतीम्

अरिर्मधोरैचत गोमतल्लिकाम् ॥

१ विहितोवकृताः स० E.; विहि-
तोऽप्राकृताः स० B.; °कृताः समा० A.
F. against metre.

२ अस्नातोदित० E.; आत्मनोदितः
दृष्टो दृष्टाचक्षानोदीरि० A.; °दीरि-
ताः ख्याताः B. E. F.; C. D. om. the
gana kṛitādi.—[ज्ञात, उच्चारित, अ-
पाकृत, and कल्पित, though instanced
in the comment on the greṇyādi, are not
included in these stanzas.]

३ भरतच्छषभः B. C. D.

४ Ṣiṣup. 6, 28.

५ मतल्लिकोद्ध० A. B. C. D.; °वि-
त्तयः A.

६ °पाशतराः E.; हस्तपादतटाः °A.

७ Ṣiṣ. 12, 41; °तूणतर्णिका A.;
°तूणतीर्णिका D.; B. C. F. omit the
whole stanza.

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः ॥ * ॥ पुरुषोद्वः^१ ॥ * ॥ आर्यमित्राः ॥ * ॥
 गोप्रकाण्डम् ॥ * ॥ वचःस्थलम् ॥ * ॥ अंसमिन्तिः^२ ॥ * ॥ केशहस्तः ॥ * ॥
 केशपाशः ॥ * ॥ स्ननतटम् ॥ * ॥ तातपादाः ॥ * ॥ कपोलपाली ॥ * ॥
 गोमचर्चिका ॥

एत आविष्टलिङ्गत्वान्तत्त्विकादयोऽन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे ख-
 लिङ्गोपादाना^३ एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं चैषां
 समास एवेति वाक्यं न भवति^४ ॥ आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरः-
 कवाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति^५ ॥ ११३ ॥ इति मतत्त्विकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौर-

मूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुष्टौ^६ ।

धूर्तो विटः स्याद्वतकश्च भीरुश्

चेलश्च जाल्मापसदौ च धृष्टः^७ ॥ ११४ ॥

कुत्सितवाचिपदभेदैः^८ खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च
 समासः ॥ * ॥ वैयाकरणस्यासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची । यः
 पदपदार्थनिर्णयं कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात्^९ खम् आकाशं
 सूचयति स एवमुच्यते ॥ शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खषू-

१ पुरुषोद्वः A. B. C. D.

२ अंसमिन्तिः A. D.

३ शब्देस्त्रिलिङ्गो C.; D. corr. अवि-
 सल्लिङ्गत्वान् शब्दवत्त्वान्नोपादाना; A.
 cf. note ५.

४ प्रशंसावचनत्वे चैषां F.; C. om.
 from प्रशंसा°.

५ कुकुमारी । मतत्त्विकादयो C.;
 A. om. from केशपाशः.

६ खसूचीखेटौ B. C. F. against
 metre; °खेडौ कितवो च° C.; मूर्खौ
 ध्रुवस्तस्कर° D.; दुर्दुष्टौ D. F.

७ मूर्खो विटः °च वृष्णः । D.; °अप-
 श्दौ° B. C.; °दृष्टः B. C.; °वृष्णः D.;
 A. om. this śloka and the comment.

८ कुत्सितपदभेदैः D. (orig. °भेदैः).

९ निष्प्रतिपन्नत्वात् C.; D. corr. °नि-
 र्णयभूमित्तर्यं पृष्टो निःप्रतिभः सन्.

च्याह^१ । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरित्याहुः^२ ॥ * ॥ मुनिखेटः ॥ * ॥
 याज्ञिककितवः ॥ * ॥ कविचौरः ॥ * ॥ पाठकमूर्खः ॥ * ॥ ब्राह्मणब्रुवः ।
 जातिमात्रोपजीवी^३ ॥ * ॥ रचकतस्करः ॥ * ॥ मीमांसकदुर्दुरुष्टः^४ ।
 मीमांसाध्ययनेन श्रौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य^५ वेदविज्ञावनम-
 द्यपानाद्यनुष्ठाननिरतो नास्तिको जात इत्यर्थः ॥ * ॥ मुनिधूर्तः ॥ * ॥
 मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनदण्डादिमुनिवेषधारणादेश्यागमनमद्य-
 पानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते^६ ॥ * ॥ राक्षसहृतकः ॥ * ॥ चञ्चि-
 भोरुः ॥ * ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ * ॥ ब्राह्मणजाल्मः ॥ * ॥ तापसापसदः ॥ * ॥
 याम्यष्टष्टः^७ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काण्डीरकाण्डसृष्टच्छान्दसवठर^८ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।
 अन्यवैद्याकरणमतेन सूत्राख्येतानि ॥ ११४ ॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूराच्छत्तश्रृङ्गात्ताड्यंसकः प्रेहिवाणिजा^९ ।

कक्षोजाद्यवनान्मृगोऽथ प्रेहिस्वागता तथा^{१०} ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकादयः समासा मयूरव्यंसकादयोऽयमित्यनेन^{११} कर्म-

१ D. om. from शाकटायन०; F. om. षत्वे.

२ ०तु सूचिरित्याहुः C.; खसूचि-
 रित्याहुः D.; cf. Kāś. V. on Pāp. ii. 1, 53.

३ ब्राह्मणध्रुवः० D.; ०जातिमात्रो-
 पजातिवी । C.

४ ०दुर्दुरुष्टः C.; दुर्दुरुष्टः F.; D.
 corr. दुर्दुरुष्टः च्युतः जैमिनीयनिध्यातो
 पि तत् फलमनवाप्य वेदविरुद्धमघपा-
 ना०.

५ फलमवाप्य० B. C.

६ शिरस्तुण्डनदण्डादिमुनिधारणात्
 B.; ०मद्यपानाद्युतागारप्रवृष्ट० D.

७ याम्यष्टष्टः B. C. D.

८ ०कादिसः वठर B.; कादिसं वठर
 C.; कांडीरकां सृष्टकादिसववर D.

९ मयूराच्छत्तश्रृङ्गा० B.; मयूरक्-
 चवक्का० E.; ०व्यंशका० D.; प्रेहिवा० C.

१० कक्षोजाद्यवनान्० C.; A. om. this
 sloka and the comment to प्रेहि आदरे-
 णागच्छे[त्यर्थः].

११ ०व्यंसकादयश्चेत्यनेन D.; C. om.
 from समासा to ऽयम्.

धारयसंज्ञा भवन्ति ॥ * ॥ विगता अंसा यस्त्व । व्यंसकः । रमणीयाका-
 रदेहनेपथ्योपेतत्वाद्^१ मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च
 बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः^२ कश्चिदेवं प्रतिचिष्यते ॥ यदा ।
 व्यंसयति च्छलयतीति^३ व्यंसकः । स चासौ स च यो लुब्धकानां
 मयूरो गृहीतशिखो^४ ऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स विप्रलम्भक
 उच्यते^५ ॥ * ॥ कृत्तवङ्ग्यंसकः । कृत्तव्यंसकः । कृत्तं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्थातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते ।
 एवमन्योऽपि यः सदा परावष्टम्भबलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ क्वात्तवङ्ग्यंसकः^६ । क्वात्तव्यंसकः । क्वात्तो हि यथा लब्धभि-
 चामाचवृत्तिः कृतसंतोषो निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तददन्योऽप्ये-
 वमुच्यते^७ ॥ क्वात्तरूपेण वञ्चको वा लोकस्व । क्वात्तव्यंसकः ॥ * ॥
 कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः ॥ यवन इव मुण्डः । यवनमुण्डः ॥
 दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भवन्ति । एवमिभौ
 वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः ॥ * ॥ प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति^८ यस्यां सा
 प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं दण् मरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्ये^९ त्वाहुः । प्रेहि ।
 आदरेणागच्छेत्यर्थः^९ । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ् निपातनादेवाकार इति
 केचित् ॥ * ॥ प्रेहि स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

१ °देहवेषान्निपुण्योपलभान् corr.] D.

२ बहुसाध्य° C. F.

३ बलयतीति B.; व्यंसयतीति बल-
 यति C.

४ D. corr. thus for orig. गृहीतशिखो
 (f. l. e. °शिखो).

५ विप्रलम्भ उच्यते D.

६ C. om. from कृत्तं हि.

७ °माचवृत्तिः कृतसंतोषो निर्व्या-
 पारतयार्थतो° D.

८ प्रेहियस्व वा° C.; प्रेहियस्व वा-
 णियेति B.; प्रेहि म्रियस्व° D.

९ आदरेणागच्छेत्यर्थः D.; आदरेण
 गच्छे° F.; A. see p. १५६, note १०.

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसा चापि प्रघसा प्रकसा तथा १ ॥ ११६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां त्रिथौ क्रियायां वा सा^२ । एहिवाणिजा ॥
केचिद् आयाति गच्छन्ति^३ वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादे-
हिभावः ॥ * ॥ अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा^४ । अपेहिवा-
णिजा ॥ * ॥ एवम् एहिस्वागता ॥ अपेहिस्वागता ॥ * ॥ एहिद्वितीया ॥
अपेहिद्वितीया ॥ * ॥ एहिविघसा ॥ अपेहिविघसा ॥ * ॥ एहिप्रघसा ॥
अपेहिप्रघसा^५ ॥ * ॥ एहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसं दूर-
मिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः^६ ॥ ११६ ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिंचननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्चेलावसनावनितास्तथा वितता ७ ॥ ११७ ॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः ॥ * ॥ पीत्वा स्थि-
रीभूतः । पीत्वास्थिरकः ॥ * ॥ न भवति किंचन क्वचित् किंचिदुपयुज्यत
इत्यकिंचनं निघ्नयोजनम्^८ । निपातनान्मुगागमः^९ । नाख वा किंच-
नास्तीति । अकिंचनम् । अकिंचनः^{१०} ।

अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदामकिंचना^{११} ॥

१ विघसा चापि प्रकसा विकसा त-
था । C.; °विघसो वापि° F.

२ एहि वाणिजेति अस्यां सा ॥ C.

३ आयाति गच्छति° B.

४ C. om. from एहिवाणिजा.

५ C. om. from एहिप्रघसा.

६ अपेहिप्रकसा ॥ दूरमिति यस्यां
अपेहिविकसा इति° C.; D. F. om. तु.

७ पूर्वा सेला° A.; आहरवेलापूर्वा
वेला° C.; °पूर्वा चेला वसना वनिता
तथा° E.

८ °अकिंचननिघ्न° F.

९ निपातनान्मुगागमः D. (? B.).

१० Thus A.; B. C. D. om. अकिंचनः;
F. om. अकिंचनम्.

११ ? अकिंचनमकिंचनः° B. C.; see
next note.

न किंचनं नास्व वा किंचनमस्तीति^१ विग्रहेण किंचनशब्दोऽनव्ययो
 ऽप्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ * ॥ निपत्य भूमौ पतिता
 रोहिणी लोहिनी रक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी ॥ * ॥ आहर
 चेलमिति यस्यां सा । आहरचेल^२ ॥ * ॥ एवम् आहरवसना ॥ * ॥
 आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा । आहरवनिता^३ ॥ * ॥ आहर
 विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता^४ ॥ विततं जालमानाय
 इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च^५ ।

उदमचूडैहियवं भुक्तासुहितोद्धरावमृजे ॥ ११८ ॥

इडा स्त्री । यथा । महती इला । महेला ॥ एहि । आगच्छ । इडे
 स्तीति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडं विवाहादि कर्म । शास्त्राध्यायादिको
 वा ग्रन्थप्रविभागः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव ॥ * ॥ पच
 लवणमिति यस्यां क्रियायां सा पचलवणा ॥ * ॥ प्रोहापनय कपर्दं
 केशकलापं वराटकं वेति यस्यां सा प्रोहकपर्दा^६ ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ
 धावति । निकुच्यकर्णः^७ ॥ * ॥ उदमोत्क्षिप चूडामिति यस्यां सा ।

१ समंपदा अकिंचना । न किंचनं
 नास्व वा किंचनास्तीति D.; सस्यम्पदा ।
 अकिंचना । न० A.; अकिंचना अकिं-
 चनं नास्व वा० B.; संपदा । अकिंचनं
 न किंचनं० F.; C. om. from किंचन
 क्वचित् to न किंचनं नास्व वा.

२ आहार वेलमिति० आहारचेल
 A.; व for च C.

३ एवं आहरवसना आहर वनिच-
 मिति० आहारवनिता A.

४ आहार विततं० आहारवनिता A.

५ एहिडं० E.; प्रोहिकप० A. B. C.;
 मोहि० D.; *कर्णिकश्च A.; निकुच्य-
 र्णश्च C.; कर्णश्च E.

६ प्रोहापनय० B. C.; मोहापनय०
 D.; कपर्दं० A. C.; कपर्दः D.; केशक-
 ला० A.; केशकलापे D.; *प्रोहिकपर्दा
 B. C.; मोहकपर्दा D.

७ निकुच्यकर्णौ० A.; निकुच्यकर्णौ
 धावर्णौ धावति० C.

उदमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति
यस्मिन्कर्मणि तद् एहिधवम् ॥ अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी-
त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तप्तो भवति स एव-
मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्भान्यमन्यद्वा^१ । अवसृज देहीति यस्यां सा ।
उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-

निश्चप्रचाः कृन्धिविचक्षणा च^२ ।

विचप्रचा चाचपराचमुक्ता-

ऽकृतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्^३

उच्चावचरूपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये^४ ॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां
सा प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना^५ ॥ * ॥
उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ निश्चितं
च प्रचितं च । निश्चप्रचम्^६ । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा
निश्चप्रचा ॥ निष्कृषितं च निस्तृचं च । विश्ववचमिति केचित्^७ ॥ * ॥

१ उदकोष्ठाद्वा । B.; उद्धर कोष्ठान् ।
corr. D.; कोष्ठाद्भान्यद्वा C.

२ विचप्रचाचाच° F.; उच्चावच° A.;
°कटोच्चनीच° B.; कृद्भिवि° C.

३ Sis. 4, 46; इहेन्दोर् eds.

४ उचितं च अव° B. C. D.; उच्चा-
वचमि° A.

५ प्रोहणं वारणादिः° C.; प्रोहयणं
च पादेः कटादि° D.

६ B. om. from निश्चितं.

७ निस्तृचं च ।° A.; °निश्चप्रचमिति
B.; °च त्वचं च ।° C.; निष्कृषितं निश्चं
सूचमिति D.

कृती वेष्टने । कृन्धि विशिष्टं चक्षणेमिति यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा ॥
 शाकटायनसु । कृन्धि विचिणीहीति यस्यां सा कृन्धिविचिणा^१ । कर्पा-
 सविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वं चेत्याह ॥ * ॥
 विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचग्रचा ॥ * ॥ आचितं च परा-
 चितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्^२ ॥ * ॥
 नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते^३ ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्क-
 र्माणि तद् आचोपचमित्यने ॥ * ॥ कां दिशं ब्रजामीति । कांदिशकः ।
 गणपाठसामर्थ्याद्रीकणप्रत्ययः^४ ॥ ११६ ॥

उद्वपनिवपाथोद्वमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायहच्छोत्पचनिपचाः प्रोषपापीयान्^५ ॥ १२० ॥

उद्वप निवपेति यस्यां सा । उद्वपनिवपा ॥ * ॥ उद्वम विधमेति यस्यां
 सा । उद्वमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषि-
 का^६ । मनोज्ञादिवादकजि^७ ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा ।
 इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमी-
 त्यने ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्मार्थि-

१ विचिणीहीति० कृन्धिविचक्षणा A.;
 विकृणीहीति० कृन्धिविचक्षणा D.; कृन्धि
 विचिचिणीहीति० कृन्धिविचक्षणा F.—Bū.
 and Gaṇaratnāṇv. have कृन्धिविचक्षणा;
 also Kās. V. ed.; but MSS. I. O. 2440,
 Beng. As. Soc. कृन्धिविचक्षणा. [कृतं
 कृन्धि हे विचक्षणेति यस्यामभिधीयते
 सा कृतविचक्षणा । Gaṇaratnāṇv.]

२ Gaṇaratnāṇv. explains both ways.

३ अकुतोभयं । सं० C.; कुर्वते A. D.

४ ०सामर्थ्यादीकण० D.; कांदिशकः ।
 ०आकणप्र० C.; ०ध्यात् ढीकणप्रत्ययः F.

५ ०निपचा प्रोषपापीयान् A.; प्रो-
 षपापीन् C.

६ अहोपुरुषिका० A. B.; ऽहमित्य-
 स्यां क्रियायां corr. D.

७ मनोज्ञादिवादिदिति कश्चित् D.;
 not mentioned in the *manojñādi* 409-10.

को मत्वर्थीयो वा काट्^१॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वं प्रवर्त इति विगृह्य तद्भा-
वो^२ ऽहमहमिका । पृषोदरादिवाट्^३ ह्यभावादिरिति सुधाकरः^३ ॥ * ॥
या च्छा^४ ऽभिप्रायः^४ । यट्^५ च्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे वृत्तिः^५ ।
यथा । यट्^५ च्छयासूयति यस्तपस्यते^६ ॥ * ॥ उत्पच निपचेति यस्यां क्रि-
यायां सा । उत्पचनिपचा ॥ आख्यातमाख्यातेन सातत्य इति सातत्ये
समासः । असातत्यार्थ एव पाठः^७ ॥ अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोप-
सर्गसमुदायो नाख्यातग्रहणेन गृह्यते ॥ * ॥ पापं विद्यते यस्य स पापी ।^८
बहूनां पापिनां मध्ये ऽतिशयेन पापी । पापीयान् ॥ प्रोच्य विद्युक्तो
भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा ।

राघवः प्रोच्यपापीयाञ्चहीहि तमकिंचनम्^९ ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्ये ऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारं च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रि-
यापदस्यार्थे । अश्रीत पिबतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां अत्यज-
नाज्ञादानक्रियायां सा । अश्रीतपिबता । अत्रैषामाख्यातप्रतिरूप-

१ स्वार्थे को म० B. C.; मत्वर्थीयो
पाठः A.; स्वार्थको मत्वर्थीयो (corr. चे)
पाठः D.; वा पावापाठः B.; वा पाठः
C. F. [काट् (क + आट्) = काप् Vop.
4, 6]; cf. next page, n. ८.

२ ०पूर्वप्रवर्त्तते इति० तद्भागे A.;
०अहं पूर्वर्त्तते इति० B.

३ Thus corr. D.; सुधाकरः MSS.;
cf. p. ४१, note १७.

४ पाकच्छा अभिप्रायः० A.; याट्छा

अभि० C.; या च्छा अभिप्रायः यट्-
छा अभिप्रायः १० D.; याट्छा इच्छा
ऽभिप्रायः F.

५ ०इत्यर्थे वृत्तिः A.; इत्यर्थे वृत्तिः C.
६ Kirāt. 14, 21.

७ C. om. सातत्य इति; D. corr. इति
सातत्ये सिद्धे असातत्यार्थे इह पाठः ।

८ यस्यां सा पापी A.; यस्य सा
पापी । ०पापीनां C.

९ Bhaṭṭik. 5, 91.

काणामव्ययानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वाऽदन्ता^१ ॥
 एवं खादतमोदता । गणपाठसामर्थ्यादतङ्^२ ॥ खादाचामायां को
 नाम कस्य न सहायः^३ ॥ पचतभृज्जतेत्यादि ॥ * ॥ ह्यन्तं क्रियापदं
 कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन वज्रत्वं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । स च
 समासः कर्तारमाचष्टे ॥ जहि जोडं देवदत्त^४ यो वक्ताभीक्ष्णं सात-
 त्येन ब्रवीति स वक्ता जह्जिजोडः^५ । एवम् उज्जह्जिजोडमित्यादि^६ ॥
 पचौदनमिति वज्रलवचनान्न भवति ॥ १२१ ॥

एहिरेयाहिराभिन्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकदर्माथोद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा ।
 एहिरेयाहिरा । गणपाठादात्वम् ॥ * ॥ भिन्धि लवणमिति यस्यां सा
 भिन्धिलवणा ॥ * ॥ उत्पत्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति
 सा । उत्पत्यपाकला । अत्र परकालक्रियाया अभावे क्ताप्रत्ययोऽपि ।
 अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वव्यपि ॥ * ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वमिति यस्यां सा^७ ।
 अहंपूर्विका । काटौ^८ पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकया हि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम्^९ ॥

प्रोह्यापनय कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकदर्मा ॥ * ॥ उद्धर किमपि
 द्रव्यमुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

१ अर्शत्वादि० A.; अर्थादिवद्वा० D.

२ ० अतट् C.; अनङ् D.

३ खोदां वामायां० C.; खादावा-
 मायां का नाम० B.

४ जहि जोडं B. and orig. D.; देव-
 दत्तं । F. (? right); D. corr. देवदत्त
 इति.

५ जह्जिजोडः A. B. and orig. D.

६ उज्जह्जिजोडं A. B. and orig. D.

७ B. C. F. only once अहं पूर्व.

८ कटौ A. D. F.; कटौ B. C.; cf.

page १६२, note १.

९ चिदधतां A.; सिंहासनाध्यासनं
 D.

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा^१ ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता ॥ * ॥ निषण्णा सती श्यामा जाता । निषण्णश्यामा ॥ निषद्यश्यामेति^२ श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्वपदानियमः स्यात्^३ ॥ * ॥ उन्मृष्टि अवमृष्टीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव^४ साधुत्वम् ॥ * ॥ अहं प्रथमो यस्यां सा । अहंप्रथमिका ॥ * ॥ प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि^५ ॥ * ॥ इह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा । इहद्वितीया ॥ शाकटायनसु । अद्यपच्चमो । अद्यद्वितीयेत्याह । वामनप्रसूतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं^६ न भवतीत्युक्तम् ॥ भोजसु^७ न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्यत एवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामायच्छन्नभारविप्रसृतयो^८ वेदितव्याः ॥ १२३ ॥ इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने अङ्गामेधे ऋक्साम वाङ्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतरयोग एव भवति ॥ * ॥ दधिपयसी ॥ * ॥ मधुसर्पिषो ॥ * ॥ सर्पिर्म-

१ पूर्वोन्मृजावमृजा C.

२ श्यामामिति C.

३ विशेषणपूर्वपदानियमः स्यात्

A.; उपदो नि० C.

४ अनयोरिहैव C.; एतयोरिहैव F.

५ प्रोह्यपदी D.

६ समासान्तरं A.

७ श्रीभोजसु D.

८ घण्टामाघं A. (? B.); घण्टा-

घट्टं D.; विप्रतयो B.; भूतयो

पि A.

धुनी ॥ * ॥ रामलक्ष्मणौ ॥ * ॥ आद्यवसाने ॥ * ॥ अङ्गामेधे ॥ * ॥
चक्षामे ॥ * ॥ वाङ्मनसे । यथा ।

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्

अतश्चावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि^१ ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः^२ परम् ।

प्रवर्योग्पसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी ॥ * ॥ दीक्षातपसी ॥ * ॥ श्रुततपसी ॥ * ॥ अङ्गातपसी ॥ * ॥

अध्ययनतपसी ॥ * ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कक्षलाश्वतरौ ।

सौलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणेश ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्तते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च^४ । उलू-
खलमुसले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीषोमाविध्मावर्हिर्याज्यानुवाक्याद्याः^५ ॥ १२८ ॥

१ See the whole stanza, p. 4.

२ Thus F.; श्रुताच्छ्रद्धाध्ययनाभ्यां
तपः B. D. E.; श्रुताश्रद्धाध्ययनाभ्यां
A.; श्रुतश्रद्धा चनाभ्यां तपः C.

३ शालूखलमुसला° A.; सपरिजा-

कौ° E.; सपरज्या° B. C. F.; गणौ B.;
कौशिकाभ्यां च। C.

४ परज्या° B. F.; सपरिज्या° A.;
C. om. from सहोलूखल.

५ अग्निषोमा° C.; इध्मवर्हि° नुवा-
काद्याः F.

एषोऽपि स्पष्टः^१ । आद्यशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोक इतरेत-
रयोग^२ एव दन्द्दो दृश्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा चन्द्रार्का-
विति ॥ १२८ ॥ इति दधिपथआदिः ॥

गवाश्चाजाविकं कुञ्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम्^३ ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्चादीनां समाहार एव दन्द्दो भवति
॥ * ॥ गौश्च । अश्वश्च । गवाश्चम् ॥ * ॥ अजा च । अविकश्च । अजावि-
कम् ॥ अजश्च । अविका चेति वा^४ ॥ * ॥ कुञ्जश्च वामनश्च^५ । कुञ्जवा-
मनम् ॥ अन्ये तु कुञ्जाश्च स्त्रियो वामनाश्च स्त्रियः । अत एव वच-
नात्पुंभावे^६ कुञ्जवामनमित्याहुः ॥ * ॥ गौश्च । अविकश्च । गवाविकम्
॥ * ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ * ॥ श्वा च चण्डालश्च । श्वचण्डा-
लम्^७ । शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिवृहीतानामेव
शुना सहैकत्रावस्थानम्^८ ॥ * ॥ स्त्रियश्च कुमारश्च । स्त्रीकुमारम् ॥
अन्ये तु स्त्रियश्च कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यात एव निपातनाद् ईकार-
निवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ॥ * ॥ तृणानि च । उलपाश्च । तृणो-
लपम् ॥ १२९ ॥

१ एषो विस्पष्टः B. C.

२ A. om. from रैतरयोग to śloka
130; but (probably from a confusion
of leaves) inserts here a passage from
kacchhādi: आतरीपः । आजपादः (!) ।
द्वयं cf. śl. 328 com.

३ दर्भशरं श्वचं C.; श्वचण्डालं
तृणोलुपं F.; A. om. this śloka and
comment.

४ अजाश्चाविकाश्चेति वा D.

५ वामनं च D.

६ पुंस्त्वभावे D. F.

७ चाण्डालश्च श्वचाण्डालं F.; ॥ श्वा च
चाण्डालं C.—Gaṇaratnāṅg. has श्वचाण्डालं;
Bū., Kās. V. श्वचण्डालं.

८ चाण्डालपरिं F.; शुनां सहै B.;
शूनां C.

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुचपौत्राणि ।

कुञ्जकिरातोष्ट्रखरे मूचपुरीषं यकृन्मेदः^१ ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ * ॥ अजश्च । अजा च वा ।

एडकश्च । अजैडकम् ॥ * ॥ दासश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारश्च च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः^२ ॥

स्वार्थिकश्च कः ॥ अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति^३ ॥ * ॥ पुत्रश्च पौ-
त्रश्च । पुत्रपौत्रम् ॥ * ॥ कुञ्जश्च किरातश्च । कुञ्जकिरातम् ॥ कुञ्जाश्च
कैरातकाश्च । कुञ्जकैरातकम् । किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरा-
तका इति शाकटायनः ॥ विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो स्नेच्छ
इत्याह ॥ * ॥ उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥ * ॥ मूचं च पुरीषं च । मूच-
पुरीषम् ॥ * ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम्^४ उष्ट्रशशमूचशकृती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति^५ शाकटा-
यनः ॥ * ॥ शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम्^६ ॥ शाटीप्रच्छद-

१ A. om. this śloka and comment.

२ Kārikā to Pān. iv. 1, 161.

३ दासीमाणवकमित्येव D.

४ Thus D. E. (D. orig. °पट्टिकं); °पट्टिकं B.; पट्टिकं C.; पत्तिकं F.; A. om. text and comm. to मूचं च शकृच्च.

५ ? अर्जुन B. C. F.; अर्जुनपुरुष-
मिति D.; अर्जुनश्रीरीषं Kāṣ. V. ii. 4,
11; °श्रीरीषं । °पुरुषं Bō.; अर्जुनश्च
श्रीरीषं चार्जुनश्रीरीषम् । द्वावपि वृत्त-
विशेषवाचिनी ॥ अर्जुनः प्रार्थः पुरुषो

वासुदेवः अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः
सप्तच्छदः पुरुषः पुत्रागः । Gaṇaratnāv.

६ Thus D. corr. from orig. पट्टिका°
पट्टिकं; पट्टिका च शाटीपट्टिकं B.
and (छ) C.; पत्तिका च शाटीपत्तिकं
F.; शाटीपट्टिकं Kāṣ. V. ii. 4, 11 ed.
(°पट्टिकं MS. I. O. 2440; °प्रापच्छदं (!)
MS. Beng. As. Soc.); शाटीपटीरं ।
शाटीप्रच्छदं । शाटीपट्टिकं Bō.; Gaṇa-
ratnāv. has शाटीपट्टिकं & °प्रच्छदं.

मिति भोजः^१ ॥ * ॥ उद्रश्च शश्च । उद्रश्चश्च ॥ * ॥ मूचं च शकृच्च ।
मूचश्चकृत् ॥ * ॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इयं वा । भागवती ॥
भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ * ॥ तणं च काष्ठं च ।
तणकाष्ठम् ॥ * ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्^२ ॥ कश्चित् कुडी बाला ।
कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह^३ ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुद्धैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्^४ ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ * ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भ-
पूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह^५ ॥ * ॥ बालश्च वृद्धश्च । बा-
लवृद्धम् ॥ * ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ * ॥

गवाश्चप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ^६ ।
गोऽश्वम्^६ ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्चादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं

कटोलगरडोलकटोलकाश्च^७ ।

गरडोलकाजौ च कपोतगरडौ

करडोलकरडोलकजालयुक्तौ^८ ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्यादेर्लुगित्यनेन हस्यादेर्वर्जितत्वात्तुक् समासान्तो न

१ श्रीभोजः D.

२ कुटीकुटी A. — कुटी कुंभदासी
कुटः कुंभः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो
गृहम् । Gaṇaratnāv.

३ कुडो बलः । कुडा च कुडश्च कुड-
मित्याह । C.

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयम् A.

५ दर्भश्च पूतीकं च दर्भपूलीकम् ।

वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । D. F. —
पूतिकं (पूतिका वनौषधिविशेषो या
सोमवल्ली प्रतिनिधित्वेनोपादीयते) Ga-
ṇaratnāv.

६ गौश्चाश्वश्च गोश्च C.; गौश्चौ F.

७ कुशूलं A. B. C.; कुशूलकटो F.;

कटोलकंडोलकटो A.

८ च for च० कंडोलककंडयुक्तौ C.;

कन्दोलकण्डोलक D.

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्थ । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेला-
पादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः^१ ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥
गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अज-
पादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्त्रेव पादावस्थ । गण्डपादः ॥ * ॥
कण्डोलमिव पादावस्थ । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादा-
वस्थ । कण्डोलकपादः^२ ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः^३ ॥ * ॥
जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-४

द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनज्वेः^५ ।

सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरद्वेः षषश्च^६

द्व्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्थाः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणापदी ॥ * ॥ शतं
पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः^७ ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः ।
विपदी ॥ * ॥ कलशीव^८ पादावस्थाः । कलशीपदी^९ ॥ * ॥ विष्णोरिव
पादावस्थाः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः ।
एकपदी ॥ केचिन् पठन्ति ।^{१०} एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

१ कुसूलपादः A. B. C. F.

२ कण्डोलकमिव F.; om. D.

३ गण्डोलगण्डोलकः । शब्दाव° A.;
गण्डोलगण्डोलशब्दाव° B.— ? एव for
अपि; Kās. V. ed. has गण्डोल । गण्डो-
लक । [and कटोल for which MS. I. O.
2440 कुट्टाल (as Gaṇaratnāv.), MS.
Beng. As. Soc. पटोल]. Besides the
above three couples of words (also Bō.),
Gaṇaratnāv. has कटोल, कटोलक.

४ कलसी° A. B. C.

५ सङ्कत for शङ्कत A. C. F.

६ शूकर° A. B. C.; शूकराद्वेः° F.

७ ? तनुः or तन्तुः A.; °तरुः B. C.;

कर्जूरकतनुः F.; खरकतनुः D.—शत-
पदी ओषधिविशेषो जंतुविशेषो वा ।
Gaṇaratnāv.

८ कलसीव MSS.

९ कलसी twice B. C. D.; once A. F.

१० D. corr. केचित् पठन्ति एकपदा
इत्यपीह° D.

तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्चब्दे^१ विकल्पं वर्णयन्ति ॥ * ॥ दासी-
पदी ॥ * ॥ द्रोणीपदी ॥ * ॥ सूचीपदी^२ ॥ * ॥ मुनिपदी ॥ * ॥ शुची-
पवित्री पादौ यस्याः । शुचिपदी^३ ॥ * ॥ शकृत्पादौ यस्याः । शकृत्प-
दी^४ ॥ * ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ * ॥ जालमिव पादौ
यस्याः । जालपदी ॥ * ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ * ॥ अवि-
द्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ * ॥ त्रिपदी । यथा । त्रिपदीच्छेदि-
नामपि^५ ॥ * ॥ सूत्रमिव पादावस्थाः । सूत्रपदी ॥ * ॥ अष्टौ पादा-
वस्थाः । अष्टापदी^६ । संज्ञायामष्टन इत्याले^७ ॥ * ॥ कुणी^८ पादा-
वस्थाः । कुणिपदी ॥ * ॥ गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्थाः । गुणपदी ॥ * ॥
निर्गतौ पादावस्थाः । निष्पदी ॥ * ॥ सूकरखेव पादावस्थाः । सूकर-
पदी^९ ॥ * ॥ द्वौ पादावस्थाः । द्विपदी । कन्दोविशेषजातिः ॥ * ॥ षट्
पादा यस्याः । षट्पदी ॥ * ॥ अन्त इति पाद इत्यनेन ङीप्रत्ययान्तं
सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते^{१०} ग्यसुट्-
शिणिक्वे^{११} ऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमि-
ति^{१२} । उपमानसंख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्यञ्चार्थः^{१३} ॥ कुम्भपद्यादि-
शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि रूढितः शतपुण्यादिशब्दवत्स्वाभि-

१ व्यवस्थितवानु० A.; व्यवस्थितवि-
भाषानुवृत्तेरिह C.; व्यवस्थितस्थानु० D.

२ शुचीपदी A. D.; B. C. om. सु-
निपदी.

३ शुचिः (word obliterated) पादौ
D.; शुचीपदी A.

४ ? Thus also Bō. and Kās. V. ed.;
सकृत्पादौ B. C. F.; सकृत्पदी A. B.
C. F., Gaṇaratnāv., MSS. Kās. V.

५ Raghuv. 4, 48.

६ अष्टपदी अष्टापदी० F.

७ संज्ञायामष्टः B. F.; अष्ट इत्य०
D.; अष्टनः संज्ञायां C. as P. vi. 3, 125.

८ कुणीव C. D.

९ सूकर० twice A. F.; अचर० D.

१० सुविहितं पदा० C.; पादादेशे
कृते A. D.

११ ? यसुट् F.; °सिणिक्वे० A.; D.
corrupt.

१२ पादादेशो० A.; यस्तेतमिति C.

१३ नित्यं चार्थः C.; नित्यत्वार्थः D.

धेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या^१। यथा । त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । न हि तस्यापि त्रय एव पादाः किंतु पादचतुष्टयसङ्गावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन श्रितिपदी । अशीतिपदी । शाक्यपदी^२ । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो

यदृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।

दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदा ऽनडुज्

जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः^३ ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच्^४ समासान्तो भवति ॥ * ॥ शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ * ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम्^५ ॥ * ॥ हिमवत आ । आहिमवतम् ॥ * ॥ कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम्^६ ॥ * ॥ सदः सदः प्रति । प्रतिसदम्^७ ॥ * ॥ यं यं प्रति । प्रतिचदम् ॥ * ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥ * ॥ विदं विदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ * ॥ द्यौरित्यनेन दिवश्शब्दो द्योश्शब्दश्च संगृह्यतः । दिवं दिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ * ॥ विशं विशं प्रति । प्रतिविशम् ॥ * ॥ अनसः समीपम् । उपानसम् ॥ * ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥ * ॥ त्वं त्वं प्रति । प्रतित्व-

१ प्रवृत्तिनिवृत्ताभिवे० शब्दवत् स्व-भि० D.; शतपुष्पा हिं C.

२ ? सति आदिशब्दात् श्रितिपदी । आशीतिपदी आशाकपदी D.; सितिपदी B. C. F.; शाक्यदी ।^{१०} F.

३ A. om. from तिसंपरानुतः to विनीलवन्धनार on §l. 136, but has a passage from §l. 334-5 (q.v.); cf. p. १६६, n. २.

४ शरदादिभ्यष्टच् B.; ०भ्यश्च D.

५ समीप्यं C.; अपविपाशं D.

६ प्रतिकियंतं B. C. D.

७ ? प्रतिशरदं D.—सदृ Bū., Kās. V. MS. I. O. 2440 (om. ed., MS. Beng. As. Soc.); सदस् (सदसीत्यधिसदसम्) Gaṇaratnāv.

दम् ॥ * ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् । यथा । प्रतिदिशं क्रियते
 कलभैरवः^१ ॥ * ॥ पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् । अनुपथम् ॥
 चक्रपूरब्धः पथादित्यनेनैव^२ समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः
 प्रतिभाति परं वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः^३ ॥ * ॥ उपानहः
 समीपम् । उपोपानहम् ॥ * ॥ चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् ॥ * ॥
 उपतदम् ॥ * ॥ अनङ्गाहमनङ्गाहं प्रति । प्रत्यनुङ्गम्^४ ॥ * ॥ जरा
 जर इति^५ जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः । जरा-
 याः समीपम् । उपजरसम् ॥ * ॥ अक्ष्यक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् ॥ एवं
 समीपमक्षणः । समक्षम् ॥ परोक्षम् । भोजस्तु^६ परसमानार्थः परः-
 शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः^७ ।
 कथं प्रत्यक्षोऽर्थः^८ परोक्षः काल इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्वचनता
 ऽश्रआदित्वादतो भविष्यतीत्याह ॥^९ अन्वचम् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन हि^{१०} इत्यख्यानतिक्रमो यथाहिह-
 कमित्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥ शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानहधि शालिः पयः पुमान्^{११} ।

अनङ्गान्नीस्तथा लक्ष्मीर्नम्पूर्वान्नित्यमर्थतः^{१२} ॥ १३६ ॥

१ Śiṣup. 4, 60.

२ °पथामित्यनेनाच् समा० C.; cf. Pāṇ. v. 4, 74.

३ °मतानुरोधात् समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठे न पठितः C.

४ प्रत्यनुङ्गाहं C.; प्रत्यनुङ्गं B.

५ जरा जरमिति D.

६ श्रीभोजस्तु D.

७ अक्ष्णः परं परोक्षं । अव्ययेऽव्ययीभावः F.

८ परोक्षोर्थः D.

९ अश्रआदित्वादच् भविष्यतीत्याह F.; °त्वादच् (orig. °दताच्) भविष्यत् । अनूचं corr. D.

१० हिहगित्यनतिक्रम्य यथाहिहकम् Gaṇaratnāṅ.

११ शालि पयः० C. D. E.

१२ अनङ्गा नी० C.; A. om. this śloka and the comm. to विनीलबन्धना.

ऋत्नित्यादुरादिभ्य^१ इत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति
॥ * ॥ व्यूढोरस्कः ॥ * ॥ वज्रसर्पिष्कः ॥ * ॥ प्रियमधुकः । भारवेक्षु ।

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली

मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि^२ ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिवन्ति कटुभेषजम् ॥

इत्यादि च ॥ * ॥ अवमुक्तोपानत्कः ॥ * ॥ प्रियदधिकः ।

रचतु वः क्षिप्रकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य^३ ।

वामनवृत्तौ^४ प्रियदध्य इति चिन्त्यम् ॥ * ॥ संपन्नाः शालयो यस्य ।

संपन्नशालिकः ॥ * ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः ॥ प्रियपुंस्कः^५ ॥

प्रिधानडुत्कः ॥ प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पयश्चादीनामेकवचना-

न्तानां पाठादचनान्तरे विकल्पः । दे बह्वनि वा पयांसि यस्य स दिप-

याः । दिपयस्कः । वज्रपयाः । वज्रपयस्क इत्यादि । यथा ।

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले^६ ॥

समुद्रमध्ये गतनौः सवमाना इवाम्भसि^७ ।

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्वेतसा शंसितं सः^८ ।

अत्र बह्वो लक्ष्म्यः शोभा विवचिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्राति-
पदिकौ पठन्ति नित्याड इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम्^९ । सल-

१ Cf. P. v. 4, 153 (ऋत्-नित्याड);
ऋत्नित्यादुरादिभ्यः C.; ऋत्नित्यादुर°
F.; ऋत्नित्यादेरुरादिभ्य D.

२ Kirāt. 10, 26.

३ क्षिप्रकरक्षोभित° B. C. F.

४ वृत्तेः F.; °वृत्तिः B. C.; °दधि-
कस्य वृत्तौ D.

५ वरपुंस्कौ ग्रामः F.

६ Kirāt. 5, 43; °पयस्केपेमुषि° D.;
पयस्कपेयु° C.

७ °गता नौः° C.; गतनौल° A.;
गतनौल° D.

८ Kirāt. 5, 52.

९ कमर्थं A. C.; कथं । D.

क्षीको विनाशितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो वि-
नाशितः^१ । दर्था सह पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ चन्नि-
त्याडोऽयं विधिर्न भवति^२ । वज्रतन्त्री । वज्रतन्त्रीक इत्येके^३ ॥ * ॥
नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको । नीचव्यापारः स्त्रीको
वा ॥ नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः ॥ सनञ्पूर्वात्पणदुदीचा-
मिति^४ गणसूत्रमत्र वामनो मन्यते । सह चणेन वर्तते । सचणकः^५ ।
अविद्यमानः चणो यस्य सोऽचणकः^६ । प्राचां सचणः । अचणः^७ ॥ १३६ ॥
इत्युरादिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डसंहतपुच्छी द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी^८ च ।

आच्यपदिप्रोह्यपटी अन्तेवास्येकपदिसपटी^९ ॥ १३७ ॥

द्विदण्डाद्यादयः समुदाया इत्समासान्ता^{१०} निपात्यन्ते ॥ * ॥ द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ * ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्-
प्रणे^{११} । संहतपुच्छि धावति ॥ * ॥ द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि
प्रहरति^{१२} ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णी ॥ * ॥ आच्य

१ F. om. खातः; अत्रक्षीसहपुरुषा
(orig. षो) C.

२ छन्नित्यादिः । अयं विधिर्न^० D.;
छन्नित्याडोर्यविधिर्न^० A.; cf. p. १७३,
n. १.

३ B. D. om. वज्रतन्त्री; वज्रतन्त्री-
वदुत्तरमित्येके D.

४ सह नञ्पूर्वा^० F.; not K.V.v.4, 151.

५ सहचणिकः D.; सहचणकः B.;
सचणिकः D.

६ अचणिकः A. D.

७ प्राचां सचणकः । प्राचां सचणः ।

अचणः A.; प्राचां सचणकः । अचणकः
D.; प्रोवां सचणः । चण C.; प्रवा स-
चणकः । अचणः । F.

८ द्विदण्डिसहित^० D.; द्विमुसल^० B.;
द्विमुशल^० C.; विकुच्य^० E.

९ आच्यपदिप्रो^० B. C.; *समानप-
टी C.—Gaṇaratnāv. has the same śl.

१० इत्समा^० A. D. F.; इत्समा^० B. C.;
cf. P. v. 4, 127.

११ अस्मिन्प्रहरणे गोपुकादेः D.

१२ मुसले^० द्विमुशल^० C. D.; F. om.

प्रहरति.

पादौ शेते । आचपदि शेते ॥ अन्ये तु । आचौ पादावस्मिञ्चयने । अत
एव वचनाद् अचतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः ॥ * ॥ प्रोक्ष्य प्रेथं पादौ ।
प्रोक्ष्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बद्धेदित्यम्^१ ॥ * ॥ अन्ते
वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति ॥ अन्तेवासी गुरोरित्यन्य एव
शब्दः । अन्ते वसति तच्छील इति णिनन्तः^२ ॥ * ॥ एकः पादोऽस्मि-
न्गमने । एकपदि ॥ * ॥ समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि^३ ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः^४ ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः^५ ॥ * ॥
उभावाञ्जली^६ यच्च पाने । उभयाञ्जलि । उभाञ्जलि पिवति ॥ * ॥
उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभयादन्ति । उभादन्ति खादति ॥ * ॥
उभयापाणि । उभापाणि ॥ * ॥ उभयाकर्णि । उभाकर्णि शृणोति
॥ * ॥ उभयावाङ् । उभावाङ् प्रहरन्ति । अत्र निपातनादिज्वलोपः ।
प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनात्सिद्धम् ॥ * ॥ उभयाहस्ति । उभाहस्ति^७ ॥ उभौ हस्तिनौ
यत्रसंयामादिविधाने तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः ॥ * ॥ क्रिया-
विशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ दण्डावस्थां शालायाम् । द्विदण्डा ।

१ मतान्तरे० C.; प्राग्बद्धित्वं D.;
प्राग्बद्धित्वं A.

२ एव । स शब्दो B. C.; णिजन्तः
C.; cf. P. iii. 2, 78; iv. 3, 104 (णिनि).

३ हस्तिनश्चापि F.; cf. n. ७.

४ D. om. this śloka.

५ इन् वेदि० C.; शब्देभ्यः दभ्य[प]-
दौ वेदि० D.

६ उभयोभञ्जली A.

७ All MSS. om. उभयाहस्ति । उभा-
हस्ति । probably accidentally omitted
in the cod. archet.; for the way in
which F. reconciles his text and com-
ment, see note ३.—Gaṇaratnāṅg. reads
हस्तिन् [उभौ हस्तिनौ यत्र संयामवि-
धाने उभाहस्ति उभयाहस्ति वा संयामं
विधत्ते].

दिमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्संग्रामे । उभौ कर्णावस्य प्रासा-
दस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यचापन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्व-
द्विवचनं विनायुभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्^१ ॥ १३८ ॥ इति
द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः २ ।

सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः ३ ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ४ ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ५ ॥ १४० ॥

पुंस्त्यनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री^६ न भवति ॥ * ॥
कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ * ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ * ॥
भव्यामनोज्ञः ॥ * ॥ कल्याणीस्वः^७ ॥ * ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ * ॥ वारदे-
वताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति^८ नपुंसकमत्र पूर्वप-
दम् । भोजसु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्ति-
रित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि
भवतीत्याह^९ ॥ * ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ * ॥ प्रियासचिवः ॥ * ॥ प्रिया-

१ । सुसिद्धिवचनं विना^० F.; वि-
नार्जप उभ^० A.; D. om. from स्वद्वि-
वचनं.

२ मनोज्ञास्ता क^० A.

३ सचिव^० B.; कांता for क्षान्ता B.C.;
निचिताः समाः A.; विचिता^० C.

४ बाल्यावामथ^० A.; बाल्याधाम-
नातनयास्तथा E.; बाल्यावामना[तन-
या suppl.]स्तथा D.; बाल्यावामाथ त-
नया^० F.

५ कुक्कुडाटाण्ड^० B.; काकसाव्वाद-
यो^० A.; काकाशा^० C.

६ स्त्री B. C.; cf. P. vi. 3, 34.

७ कल्याणीमनोस्वः A.

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभ-
क्तिरस्येति D.

९ स्थिरभक्तिर्भवान्या इत्यादिना भ^०
A.; D. om. from भोजसु.—स्थिरभक्ति
occurs Vikramorv. v. 1; दृष्टभक्तिर्भवा-
न्या Megh. v. 36.

वामनः ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्^१ ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयसमः ॥ १३६ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितकः ॥ * ॥ कल्याणी वाल्या यस्य ।
कल्याणीवाल्यः ॥ भोजस्तु^२ कल्याणीवाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥
कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थ^३ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥
भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रचान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन^४ विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा
अण्डादिषूत्तरपदेषु^५ पुंवद्भा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटा-
ण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः ।
काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ॥ मयूराण्डम् ।
मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥
मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा ।
इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण^६ । शाक-
टाद्यनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः^७ ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

१ प्रियारचन्त° A.; क्वचित् B. C. F.

२ श्रीभोजस्तु D.

३ अन्वार्थ F.; अस्वार्थ C.

४ वेत्यनेन A. D.

५ °पदस्थेषु F.

६ D. om. from काकाण्डं to भोजदे.

७ गणे ख्याताः A.

संज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां^१ शब्दानामगदीर्घा भवति^२ ॥ * ॥ कोटराणां वनम् । कोटरावणम् ॥ * ॥ मिश्रकावणम् ॥ * ॥ सिश्रकावणम्^३ ॥ * ॥ सारिकावणम् ॥ * ॥ पुरगावणम् ॥ * ॥ इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः ॥ * ॥ भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः । भञ्जनागिरिः ॥ शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह^४ ॥ * ॥ किंशुकागिरिः^५ ॥ * ॥ लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः ॥ * ॥ खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः ॥ * ॥ नलस्य^६ गिरिः । नलागिरिः ॥ * ॥ शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च^७ । तेषां गिरिः । शाल्वागिरिः^८ ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः^९ शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेटः^{१०} ॥ १४२ ॥

किंशुलको^{११} राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिलापुष्पमिति केचित् ॥ * ॥ शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः ॥ * ॥ पिङ्गलागिरिः ॥ * ॥ कुगिति^{१२} शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुकुटाः^{१३} । तेषां गिरिः । कुकुटागिरिः ॥ * ॥ इत्यञ्जनादिः^{१४} ॥

१ अनेनैषां B. C. F.

२ शब्दानामं दीर्घो न भ० A.; शब्दानां मगदी० C.; D. corr. शब्दानामस्य दी०; cf. P. vi. 3, 117.

३ मिश्रिकावर्णं । सिध्रिकावर्णं A.

४ भाजनागिरिः० A.

५ किंसुकागिरिः B. C.

६ नल Yajñeṣvara (Gaṇaratnāvalī) and (var. l. नल) B.; om. Kāś. V.

७ राजा च C.; राजा वा Yajñeṣv.—Kāś. V. ed. MSS. सार्वक for शाल्व.

८ शाल्वागिरिकः D.

९ किंसुलक० E.; शङ्खव० C. (also com.).

१० पद्मश्च० C.; शुचि मृगो० B. C. E.

११ किंशुलक Bū., Yajñ.; किंशुलक Kāś. V. ed. (० सु० MS. α.; ० सु० MS. β.)

१२ कुगिरिः । कुगिति C.; कुक्कुटि-ति F.

१३ शब्दं नोऽटन्तीति० A.; शब्दं कुर्वन्-टन्तीति कुकुटः D.

१४ = Pāp. किंशुलकादि (किंशुल०).

शराद्यनजिरादिवक्त्रचो मतावित्यनेन^१. शरादीनामजिरादिव-
र्जितस्य वक्त्रचो मतौ संज्ञायां विषयेऽग्दीर्घो भवति ॥ * ॥ शरावती
नाम नदी ॥ * ॥ अहीवती ॥ * ॥ वंशावती ॥ * ॥ कुशावती ॥ * ॥ च्छधी-
वती ॥ * ॥ कपीवती ॥ * ॥ हनूमान् ॥ वसन्तकालो हनुमानिवागतः ।
इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि संज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् ॥ हनु-
हनूशब्दावित्यन्ये^२ ॥ * ॥ मुनीवती^३ ॥ * ॥ धूमावती ॥ * ॥ वार्द्धावान्नाम
पर्वतः^४ ॥ * ॥ पद्मावती ॥ * ॥ शुचीवती ॥ * ॥ मृगावती ॥ * ॥ वेटा-
वान् पर्वतः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भोगावती । वातावती-
त्यादि ॥ १४२ ॥ इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालंकारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती ॥ * ॥ स्थविरवती ॥ * ॥ खदिरवती ॥ * ॥ मलयवती
॥ * ॥ अलंकारवती ॥ * ॥ चक्रवाकवती ॥ * ॥ खानि पृणन्ति । खपुराः
पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ॥ * ॥ शशाङ्कवती ॥ * ॥ पुलिनवती
॥ * ॥ हिरण्यवती ॥ * ॥ कारण्डववती^५ ॥ * ॥ करीरवान् पर्वतः^६ ॥ * ॥

चातुर्थिको मतः^७ ॥ चत्वारोऽपि गणाः संज्ञायां वेदितव्याः ।
कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवती
तूणः ॥ १४३ ॥ इत्यजिरादिः ॥

१ Cf. Pāp. vi. 3, 119.

२ हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमे-
कार्थमित्यन्ये Yajñ.; D. om. fr. वसन्त-
कालो.

३ The other works give also मणि.

४ F. adds वार्द्धावती.

५ Bō., Yajñ. have हंस & कारण्डव;
Kās. V. ed., MSS. हंसकारण्डववती.

६ अजिरवती खदिरवती कारण्डव-
वती हंसवती पुलिनवती चक्रवाकवती
एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य
वा संज्ञा एव । वर्द्धमानस्तु आजिरस्थवि-
रौ इति पठित्वा etc. स्थविरवती etc.
प्रत्युदाहरन् काशिकाद्यपेक्षया अधिकं
सप्तकमुरीचकार ॥ Yajñ.
७ चातुर्थिको A. D.

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाश-

कपित्थदूणाशपिशाचदूढ्याः^१ ।

विडौजसोलूकमृगौ^२ गभस्ति-

बृहस्पतिद्वापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन^३ पृषोदरादयः शब्दा अवि-
हितलोपागमवर्णविकाराः^४ शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति ॥ * ॥
पृषत्^५ उदरम् । पृषोदरम् ॥ पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवतावि-
शेषः । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । ह्यमा-
नपृषद्धिधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभेदोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ * ॥
अथ द्वव तिष्ठति । अथत्यः । पिप्पलः ॥ * ॥ न खनतीति नखः ॥ * ॥
पलमश्नातीति^६ पलाशः ॥ * ॥ कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः । कपथ-
स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा । कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च^७ पततीति
कपित्थः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण नाशयते । निन्दितो वा नाश इति^८ दूणाशः । दुर
उलम् उत्तरपदे टुलं च^९ ॥ * ॥ पिशितमशिला चन्दतीति पिशाचः ॥ * ॥
दुष्टु ध्यायतीति दूढ्याः ॥ * ॥ वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य ।
विडौजाः । पाकशासनः^{१०} ॥ * ॥ ऊर्ध्वौ कर्णावस्थेति । उलूकः^{११} ॥ * ॥

१ पलाश° E.

२ °सौलूखलकमृगौ° C.; दिवौक-
सोलूकलुको गभस्ति° D.

३ P. vi. 3, 109.

४ अविहितवर्णागमलोपविकाराः
B. C. F.

५ पृषत् D.—पृषत् उदरं यस्य eds.
Pân., Kās. v.; पृषतो हरिणस्योदरं पृ-
षोदरम् । पृषत् उदरमिवोदरं यस्मैति
वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्या-
दिहविष्यवाची तदुदरे यस्य स पृषो-
दरो देवविशेष इति वर्धमानः । Yājñ.

६ मलयमश्नातीति A.

७ लवते यच्च A.; लंबतेयच्च B.;
लंबते यच्च C. F.; लंबतेऽध च न यत-
ती° D.

८ वा नाशयति B. C. F.; वा इति D.

९ उत्तरपदादेष्टुलं च F. (P. vi. 3,
109, v. 6); D. corr. उत्तरपदेषु णलं च.

१० पाकशासनः प्रयोगः D.

११ A. B. C. D. add खं लातीति उलू-
खलं (अदूरवालं D.); for उलूखल see
sl. 148.

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः ॥

गां बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः ॥ * ॥ दृहतां पतिः । दृहस्यतिः ।
तकारस्य सकारे ॥ * ॥ द्वाभ्यां कृतचेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्याव-
चेत्युभयकोटिस्यूक्तात्^१ । दापरं युगं संशयश्च ॥ * ॥ कां दिशं ब्रजा-
मीति कांदिशीकः^२ ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः^३ ।

परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्धानं^४ शुष्कम् । पृषोद्धानम् ॥ उत्पूर्वादातेष्टनप्रत्यये^५ ।
उद्धानमिति^६ शाकटायनः ॥ * ॥ बलं वर्धयतीति बलीवर्दः^७ ॥ * ॥
कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा दाभः । दूडाभः । उलं टुत्वमनुनासिक-
लोपश्च ॥ पाणिनिभोजौ तु दूडभ इत्याहृतः^८ ॥ * ॥ वनानामन्तरा-
णि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा देवाः ॥ * ॥
सहस्रात्यरे । परःसहस्राः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते । निन्दितो वा दाश
इति दूडाशः^९ ॥ * ॥ षड्भिः प्रकारैः । षोढा । उल्ले टुल्ले च^{१०} ॥ * ॥
तत्करोतीति तस्करः ॥ * ॥ षट् च दश च । षोडश । षष उल्ले दस्य
टुल्ले^{११} ॥ १४५ ॥

१ °स्यूक्ता A. B. C. D.; °मुख्यौ वा
चेत्यु° स्यूक् । वा दापरं° F.—From
Kshīrasvāmin on A. K. 3, 4, 164.

२ कां दिशं यातीति कांदिशीकी
भयद्रुतः Yājñ.

३ पृषोनब° वातमन्तराः C.; पृषो-
द्धानधवली° A.; पृषोद्धान° F.

४ Thus A. B. C. D.; पृषत उद्धानं
F.—पृषत उद्धानं (or पृषदु°) पृषोद्धानं
Kāś. V. ed. MSS.; पृषोत्थान Bō. and
(= हरिणस्योत्थानं) Yājñ.

५ D. corr. वार्तेर्यतृप्रत्यये.

६ उद्धानमिति B.; उद्धानं F.

७ वर्धयतीति° F.; बलीवर्दः C.

८ P. vi. 3, 109, V. 6; thus also Bō.,
Kāś. V., Yājñīṣy.

९ दास्यते° दास° A. D. F.; दा-
स्यते° दस° B.; दूडासः B. F.; C. om.
from उल्ले टुल्ले°.

१० ढल्ले च B. D.; उल्ले च । C.

११ उल्ले B. C. D.

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी

पुरुषमहिषावश्वत्यामा विडालवलाहकौ

भ्रमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती^१ ॥ १४६ ॥

अवागटन्यस्मिन्निति । अवटः ॥ * ॥ कुलान्यटतीति कुलटा ॥ * ॥

प्रायस् पापस् चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् आलो-
चनादि ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः ॥ भोजसु परशब्दसमानार्थं
परःशब्दमाह ॥ * ॥ धूर्गङ्गा जटास्वस्त्र^२ । धूर्जटिः । महेश्वरः ॥ * ॥
पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः^३ ॥ * ॥ मच्छां शेते । महिषः ॥ * ॥ अश्व
इव तिष्ठति । अश्वत्यामा द्रोणपुत्रः । यथा ।

अश्वत्यामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा^४ ॥

बिलं दारयतीति विडालः । ललोपो टुलं रस्त्र ललं च । यथा ।
बिभृर्विडालेक्षणभीषणाभ्यः^५ ॥ * ॥ वारिणो वाहकः । वलाहको मेघः ।
यथा ममैव ।

मतिमतां मधुरं कवितामृतं

ददति मन्त्रिललाम वलाहके^६ ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं^७

जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

भ्रमन् रीतीति भ्रमरः ॥ * ॥ अश्वस्याम्वा^८ । वडवा । अश्लोपे डक्-

१ चमरवडवा° A. C.; °सृगल° A. B. C. D.; °सृगल A. B. C. D. E.

२ जटा यस्त्र C. F.—धुरिव व्यायता जटा यस्यासौ° Yajñ.

३ पुरं शरीरं° पुरुषो जीवात्मा नरो वा Yajñ.

४ Thus MSS.—अश्वत्यामा हत इति

पृथासूनुना सष्टमुक्त्वा स्वीरं शेति गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा । Venis.

3, 10 (Grill. sl. 64).

५ Śiṣup. 3, 45.

६ दधति मन्त्रि° B.

७ निखिलार्थं वि° B. C.

८ अश्वस्त्र अश्व A.; अश्वस्त्र C.

नृनासिकलोपश्च^१ ॥ * ॥ सीम्बोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः ॥ * ॥
श्वानां शयनम्^२ । शशानम् ॥ * ॥ मनस दृष्टम् । मनीषितम् । यथा ।
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा^३ ॥ यथा वा ममैव ।

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अस्त्रिमिवेतरभृष्टन्निरुद्धगतयोऽपि कूलिन्यः^४ ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । णिनि मनसोऽन्याजादिलोपः । शकारस्य
षकारः ॥ स्रुत्यर्थद्वयोश्चामित्यनेन^५ षष्ठी । इति शाकटायनः ॥ * ॥
मुञ्जः खनं लातीति मुसलम्^६ ॥ * ॥ किं तवास्तीति कितवः ॥ * ॥
प्रायस्य चिन्तिः । प्रायश्चिन्तिः । अतिचारशोधनम् ॥ * ॥ असृज्या-
लीयते । असृग्गलति^७ । असृगालेढीति वा । सृगालः ॥ * ॥ वनस्य
पतिः । वनस्पतिः । अपुष्पो वृक्षो न्ययोधादिः । सर्वोऽपि हरितकायो^८
वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्वानिर्लूयनीस्वराः^९ ।

हेरन्धारग्वधावाढ्यषोडश्वानिर्लूयनीमन्मथाः^{१०} ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति । आशीविषः । आशुविषयोर्बज्जत्रीहाव् आशु-
शब्दस्य आशीभावः^{११} ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च
शाश्वतकोशे । दंष्ट्राशीरनिर्लूयनीनाम् ॥ अजयेऽपि ।

१ असलोपे० A. D.; आलोपे० B. C.

२ श्वीनां शयनं C.—मृताः स्य शेरते
ऽस्त्रिन्निति सशानं पितृवनम् Yajñ.

३ Raghuv. 5, 33.

४ रिपुलक्ष्यो मनीषितं साचगाः ॥
अस्त्रिमिवेतरभूवृत्तिरुद्धं नलिन्यः C.;
यं अयन्ति सावेगाः A. (F. B. F.); अयमि-
वेतरं A.; D. om. fr. यथा वा ममैव.

५ °द्वयोश्चामि F.; cf. P. ii. 3, 52.

६ खनं A. B. C. D.; मुसलं C. D.

७ असृगालाति F.

८ ? Thus MSS.; Prof. Roth sug-
gests सर्वेऽपि हरीतक्यादयो, since with
haritaki begins the enumeration of the
mahādharma, as in the Madanavinoda.

९ °निर्लूयनी C.; निर्लूयनी B.;
°षड्वानिर्लूयनीश्चराः D.

१० °वाढ्यषोडश्वानि A.; वधाव-
षोडश्वानि C.

११ A. B. om. from आशुविषः; C.
from आश्वस्य.

आशीरिष्टस्याशंखायां दंष्ट्रायामनिशाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति^१ ॥

तस्यां विषमस्य^२ । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दास्यत^३ इति
पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्^४ ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्भा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते
सरीसृपैरिति^५ निर्ल्यनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्त इति
स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते^६ । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद्
रोगान् हन्तीति । आरम्बधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्मिति । आढ्यः ।
घणर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वा-
दस्यापत्यम् । अत इजि । वाङ्मलिः^७ ॥ * ॥ यूनां मनो मघ्नातीति
मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्

मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृत्स्यो

महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम्^८ । यत्र
त्रीच्चादयः कुच्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं खं लातीति वा^९ । उदूखलम् ॥ * ॥ कौ

१ आशी तालु° A. D.; तालुगता° C.

२ यस्यां C.; विषस्य A.

३ दास्यत A. B. C. F.; दास्यति D.

४ Śisup. 2, 106.

५ शरीरसृपैरिति A.; स्वयैरिति D.;

क्रियते सपैरिति F.; °निर्ल्यनी C.

६ रवते B. C. F.—प्रत्यूहे रम्बते श-

ब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः Kshir.

A. K. 1, 1, 1, 34.

७ वाङ्मलिः F.—वाङ्मलि wrongly

Kāś. V. ed. (not MSS.).

८ ऊर्ध्वं खं लाति आदत्ते इत्युलूख-

लम् । उत् ऊर्ध्वं खलति संचलतीति वा

उलूखलम् । Yajñesv. (om. उदूखल).

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम
लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्^१ ॥ * ॥ मृदमासीयते । मृ-
णालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मृतः पुटबन्धः^२ । जीमूतः ॥ * ॥ मध्यां
रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्थान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥
कर्कस्थान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्यः ॥ * ॥
ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति^३ । वृषी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मध्यां तिष्ठ-
तीति महित्यः ॥ * ॥ पारे^४ पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य^५
माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्^६ ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।^७
दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव्
च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः
॥ * ॥ उकारोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्यूद्यानवायां वज्रलतमतमः पङ्कपूरं विदार्थं^८ ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपच-
यम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्^९ । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदे
ऽन्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

१ Kātantra iv. I, 4.

२ जीवनस्य मृतः^० Kāṣ. V.; जीवनं
मुंचतीति जीवनस्य जलस्य मृतः पुट-
बन्ध इति वा Yajñ.

३ Thus also Kāṣ. V.; बृहंतोऽस्यां
सीदंत्युपविशंतीति वृषी ऋषीणामासनं
Yajñ.

४ पारं C.

५ ०खलस्य A.; शिन्नस्य F.; om. C.

६ च लुक् । A. B.; C. om. this śloka.

७ D. adds दिवेहः, A. विदेहः.

८ Mayūra's Sūryasataka 79 ed.
Vidyān.; ०वज्रलतमतमः^० ed. Haebert.

९ च लुक् A. B. C.; ललुक् D.

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्^१ ॥

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुख इत्यर्थः ॥

आदिग्रहणात् । कलिं विन्दति । कलविद्धः ॥ कृतकेन श्लतीति
ककलाशः^२ ॥ ऊरु अश्रुते । नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी^३ ।

तथा च । ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री^४ ।

यथा । दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं

भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन

अत्रियाधिका तां प्रति मेनका च न^५ ॥

चीत्करोति खल्लं च भवति । चिखल्लः^६ ॥ द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
दारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अत्र च ।

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्वा तेषां स्थान्निरुक्तिः^७ ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्थान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्कास्योपागमविकारजम् ॥ २ ॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनमनेकधापि संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४६ ॥
इति पृषोदरादिः^८ ॥

१ Śākunt. śl. 7.

२ श्लतीति° D.; लसतीति° F.;
ककलाशः C.—ककं शिरोशीवं लासयति
ककलाशः । ककिलाश इत्यपि पाठः ।
Kshir. on A. K. 2, 5, 12. Prof. Aufrecht
suggests ककिल लसति. Prof. Kielhorn
has found the following note on कक-
लाशः—अत्र तकारलोपः शकारलका-
रयोस्तु विपर्ययः.

३ ऊरुमश्रुते° A.; °उर्वसी D.

४ Vikramorv. śl. 3.

५ Śiṣup. 9, 86.

६ तीत्करोति° B.; खिल्लं च° चि-
रल्लः D.; खल्लू च° खिल्लूः C.

७ प्रकल्पते B. C.; निरुक्तिः A. B. C. D.

८ Vardham. includes in this *gāṇa*
the शकन्धादि Pāṇ. vi. 1, 94 v. 2; and
the vārtts. to vi. 3, 109.

पारस्करो देशविशेषवर्ती

करस्करो^१ राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्या प्रमितौ तु किष्कुः

प्रतिष्कशः^२ प्रष्टसहायदूते ॥ १५० ॥

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नान्वीत्य-
नेन साधवो वेदितव्याः । देशविशेषादिव्यर्थेषु ॥ * ॥ पारं करोतीति
पारस्करो देशः । पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके ।
अन्यत्र पारकरः^३ ॥ * ॥ करं करोतीति करस्करः^४ । राजवृक्षो गि-
रिश्च ॥ * ॥ रथं पाति पिवतीति वा । रथस्या नाम नदी । रथपाऽन्या
॥ * ॥ किं करोतीति । करोतेर्दुप्रत्यये किमो मकारस्य षादेशे च ।
किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्त्रिर्वा^५ ॥ * ॥ प्रतिकशतीति प्रतिकशः^६ ।
अयेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तव्यर्थेऽपि कश्चिन्नन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः^७ ॥

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः^८ ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्चर्यमङ्गुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । च्छपिः ॥ * ॥ हरिश् चन्द्रोऽस्येति हरि-

१ कारस्करो A. B. C. F.

२ प्रतिष्कशः^० B. C.; प्रतियसः A.;
प्रतिष्कसः D.

३ आनर्तेषु^० A.; जनपदेषु^० F.; D.
om. from पारस्करं to नदी.

४ ? कारं कारस्करः B. C. F.—The
other works omit करस्कर. Yajñ. has

कारस्करो राजवृक्षो गिरिश्च. Cf. sl.
152.

५ वितस्त्रिर्वा C.; D. om. from हस्तो.

६ प्रतिकशतीति प्रतिष्कसः MSS.

७ प्रतिष्कसः A. D.; प्रतिष्कशः B.;
also quoted Kās. V. vi. 1, 152.

८ कसां प्रतिकसे श्वः A.; प्रतिका-
शाश्वः C.; कसां प्रतिकसः । D.

सुन्द्रो नाम च्छविः । कश्चिद् राजन्यप्याह^१ ॥ * ॥ आचर्यत इति ।
 आसुर्यम् अद्भुतम् ॥ अन्यत्र । आचर्यं व्रतम् ॥ * ॥ अवकीर्यत इति ।
 अवस्करः । वर्चस्कम् अन्नमलमित्यर्थः । अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि^२
 तत्संबन्धाद् अवस्करः ॥ अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते सोऽवकरः^३ ॥ * ॥
 अपकीर्यत इति । अपस्करो रथावयवः । अपकरो^४ऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धः^५ ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेणुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरम् । कास्तीरम् ॥ अजस्र तुन्दम् । अजस्तुन्दम्^६ ॥
 आहताः कथा अस्मिन्निति । आस्कथं नाम नगरम् ॥ अन्यत्र काती-
 रम् । अजतुन्दम् । आकथम्^७ ॥ * ॥ किं किं दधातीति किष्किन्धः
 पर्वतः^८ ॥ * ॥ माकरणशीलः । मस्करी परिव्राजकः । स ह्येवमाह ।
 मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति^९ ॥ * ॥ माक्रियते प्रतिषिध्यते
 ऽनेनेति मस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते स वेणुर्मस्कर
 इत्यन्ये^{१०} ॥ * ॥ कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात् कुस्तुबुरुषौषधे^{११} ॥ १५३ ॥

१ राजन्यमप्याह C. D.

२ तथा अन्नं D.; अवाप्तमलविस-
 र्जनदंडोऽपि B. C.; °देवशोऽपि A.

३ F. om. from वर्चस्कं and has in-
 stead रोमलः । अन्यत्राऽवकरः ।

४ अपरो A.; अवकरो B.; अपका-
 रो C.

५ कास्तीराजस्तुन्दावुक्तौ नगरे° E.;
 कास्तीराज[स्तुन्दावुक्तौ नगरे गिरौ तु
 suppl. a. m.]° D.

६ अजन्यभुदगजरि चट्टं D.

७ D. om. from आहताः cf. note ५;
 A. om. नगरं.

८ किष्किं दद्यतीति° D.

९ Kās. V. vi. 1, 154.

१० शमं नीयंते स° C.; समं नीयंते
 दस्यंते° A.; हस्तिना समनीयंते° मकर
 ह° D.

११ आयुकिष्कुभः° कुस्तुबुरु° A.;
 किष्कुरः° D. E.

पूजितं पदम् । आसदम् ॥ अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् ॥ * ॥ अपरे च परे च । अपरस्तराः सार्था व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः ॥ * ॥ कस्य कुरुः । किष्कुरुः^१ । आयुधम् ॥ * ॥ कुक्षितं तुम्बुरु^२ । कुसुम्बुरुः ।^३ धान्यकम् । यथा कथंचिद्विग्रहः । कुसुम्बुरोः फलानि कुसुम्बुरुणि^४ ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली^५ ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे^६ ॥ १५४ ॥

किं किं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च ॥ * ॥ शष्कुली । भक्ष्यविशेषः^७ ॥ * ॥ गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं दृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यसेयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति^८ ॥ आदिग्रहणात् सेवितसेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः^९ । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते^{१०} ॥ असेविते । अगोष्पदेष्वरणेषु विश्वासमुपजग्मिवान्^{११} ॥ * ॥ विकिरति चञ्चा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥ इति पारस्करादिः^{१२} ॥

१ किष्कुरु A.; D. corr. किष्कुरः.

२ तुम्बुरुः B. D.; तुम्बुरुः C.; तुम्बुरुः F.

३ कुसुम्बुरुः C.; कुसुम्बुरुः D.

४ कुसुम्बुरुणि A.; कुसुम्बुरो फ० D.; कुसुम्बुरोः *कुसुम्बुराणि B.; कुसुम्बुरः *कुसुम्बुराणि C.; cf. P. vi. I, 143.

५ कृतान्नमथ शष्कुली A.

६ गोःपदं B. C.; गोस्पदं D.

७ शष्कुली A.; लक्ष्यविशेषः C.; शष्कुली भक्षवि० D.

८ गोः पदम् B. C.; गोस्पदमित्यन्यत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयते तेन प्रमाणं D.; cf. Mbh. on Pāp. iii. 4, 32.

९ गोः पदो B. C.; गोस्पदो D.; cf. P. vi. I, 145.

१० *समीपादिदेशं A. B.

११ अगोपदेष्वा A.; अपास्पदेष्वा D.; *विष्किरमुप० C.

१२ For this *gāṇa* cf. P. vi. I, 143-157.

नभ्राणनागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा
 नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ।
 नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा
 नयो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ् प्रकृत्येत्यनेन^१ नञ् प्रकृत्या
 तिष्ठति ॥ * ॥ न भ्राजत इति नभ्राट् । क्तिवन्तः^२ ॥ * ॥ न अगः ।
 नागः ॥ * ॥ न पातीति नपात् । श्चन्तः ॥ * ॥ न मीयतेऽसाविति
 नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः^३ ॥ * ॥ नास्य कुलमस्तीति नकुलः
 ॥ * ॥ सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । न असत्याः । ना-
 सत्याः साधवः ॥ केचित्तु । न अस्त्यतः साधून्^४ । नासत्यावश्चिनीकुमा-
 रावित्याहुः ॥ * ॥ न क्रामति । नक्रः ॥ * ॥ न अरमञ्चति । नाराचः ।
 यथा ममैव क्रियागुप्तके ।

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविद्धा

स्वप्राणेशो वल्लभं त्वामदृष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी^५

तीरात्तीरे प्रातरिव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च ॥ * ॥ अनन्तरेण^६ भव-
 तीति नान्तरीयकम् ॥ * ॥ न क्षीयते न चरति वा । नक्षत्रम् । अन्य-
 त्वम् अन्यलोपो वा निपातनात् ॥ * ॥ नास्यस्मिन्नकं दुःखमिति

१ प्रकृत्य इत्य० A.; B. C. F. omit
 from नभ्राडादिषु नञ्.

२ न भ्राजत इति नभ्राज इति न-
 भ्राट् A.; क्तिवन्तः C.; क्तिवन्तः B. F.

३ Kumāras, I, 55.

४ Thus (असतः MS. I. O. 2776)
 Kshīr. on A. K. I, I, 47.—न असत्यः

साध्वन् A.; D. om. from न असत्यतः.

५ चक्रवाकीव वामा F.

६ न अनन्तरेण A. F.

नाकः ॥ न अविद्यमानो विरिञ्चो^१ यत्र वा ॥ * ॥ न अरं गच्छति स्वय-
मिति^२ नारङ्गः ॥ * ॥ न स्त्री न पुमान् । नपुंसकः । अत एव निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः ॥ * ॥ न न चिकेत्ति । नाचिकेतो नाम
राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कित ज्ञान^३ इत्यस्मात् प्रत्ययो
गुणश्च भवति ॥ * ॥ न विद्यन्ते ग्राः स्त्रियश्च^४ न्दांसि^४ वा यस्य । नग्नः ॥ * ॥
नास्तीति मतिरस्य^५ । नास्तिकः ॥ * ॥ न आप्यतेऽसाविति नापितः ॥ * ॥
न वभस्ति । नभः ॥ * ॥ न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य । नभागः ॥ पद्भ्यां न
गच्छति । पन्नगः ॥ न नन्दति वधूमिति ननान्दा ॥ तनुं न पातयति
देहधर्तत्वात् । तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अयं च गणश्चन्द्र-
दुर्गाद्यभिप्रायेण^६ ॥ १५५ ॥ इति नभाडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिराडो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥ १५६ ॥

समानस्य पचादिधित्यनेन समानस्य सभावो भवति^७ ॥ * ॥ पचस्य
समानः । समानः पचोऽस्येति वा । सपचः ॥ * ॥ सज्योतिः ॥ * ॥
सजनपदः ॥ * ॥ समानः पतिरस्याः । सपत्नी ॥ * ॥ सकरः ॥ * ॥ समानं
मानं यस्य । समानः ॥ * ॥ सबन्धुः ॥ * ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम्^८ ॥ * ॥

१ न न विद्य० A. B. C.; विरिचो D.;
विरितो A.; को विरिचिर् F.

२ Thus A. D.; स्त्रियमिति F.; स्त्रे-
यमिति B.; स्त्रेयीसति C.

३ A. B. C. om. कि; Dhāt. 25, 20.

४ न विद्यन्ते अयाश्रियश्च^४ न्दांसि D.;
न विद्यन्ते अयाश्रियश्च^४ न्दांसि A.; अश्रिय-
श्च^४ न्दांसि B. C. F.

५ नास्तीति अस्य स C.; नास्ति पर-
लोकमतिरस्य F.

६ गणो दुर्गचंद्राद्यभिः D.; गुणो
चंद्रगुप्ताद्यभिः A.; गणश्चन्द्रगुप्ताद्या-
भिः C.—For nabhrāḍādi cf. P. vi. 3, 75.

७ For this gāṇa cf. P. vi. 3, 84-5.

८ Śiṣup. 8, 48.

सदेशः ॥ * ॥ सरात्रिः ॥ * ॥ सपिण्डः ॥ * ॥ सनाभिः ।

भूयुग्मस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याञ्चलः^१ ॥ * ॥

सकुक्षिः ॥ * ॥ सवेणी ॥ * ॥ कश्चिह्नोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्य
न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्^२ ॥ १५६ ॥ इति पञ्चादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ * ॥

समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥ * ॥

एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥ * ॥ सनाम । सनामा ॥ * ॥ सस्थानम् ।

सस्थानः ॥ * ॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजा-

तीयः । समानजातीयः ॥ * ॥ सधर्मः । सधर्मा^३ । समानधर्मः । समा-

नधर्मा । उत्पत्त्यतेऽस्ति^४ मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ * ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ * ॥ सवयः । सवयाः

॥ * ॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ

तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो

दुःषंधिदुःषेधसुषेधसुष्टवः^५ ।

नौषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-

निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः^६ ॥ १५८ ॥

१ °चलं D.; °स्मितांस्त्रांचलः A.

२ तादर्थ्यशब्दसु° °भ्युपगत्वात् C.

३ A. C. D. om. समानजातीयः; A.

D. om. सधर्मा.

४ Mālatīm., ed. Bhand. I, 6.—B.

D. F. read तु for ऽस्ति; A. उत्पत्त्यते ।

तु or । स्त (these being alike in the MS.;

? copied from स्ति); C. omits the first pāda.

५ सुषामनिःषामनिषेध° B. C.

६ निषाम° A. B. C.; निषंधि° A.;

°अपष्टवः D. E.; सुषंधिपष्टतः C.

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन^१ सुषामादीनां सकारस्य षल्
भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टि-
काव्ये^२ । सुषाम्णीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् ॥ शोभनं सामाख्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः
सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम् ॥ दुष्टं सामाख्येति वा । दुःषामा
॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम्^३ । सुजसूसासुसुभ-
स्यासेनसेधतिसिचसञ्जस्वस्वामित्यनेनैव^४ दुष्टुशब्दस्य^५ षले सिद्ध इह
पाठः षत्वस्थानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् ।
यदा तु दुःशब्दो^६ निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः
संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरख्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः
सेधः । दुष्टः सेधोऽख्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनः
सेधोऽख्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका ।
नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्थी ॥ वामनसु । नावं स्थिति । नौ-
षा । नौषिकेत्याह^७ ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति^८ ॥ * ॥
षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं^९ दुन्दुभिषे-
चनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केवृ षेवृ^{१०} इत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् ।

१ A. C. om. from सुषामादीनां.

२ Bhatt. 9, 85 (सुषाम्नी, ०स्त्री MSS.).

३ दुष्टं दुष्टु A.

४ ०सेचतिसिचं ष्वजामि B.; सु-
जसूसासुचस्यासेनसंधं A.; सुजसूसा-
सुतस्यां F.; ०साशुभस्यां संजष्वजष्व-
जामि C.; MSS. om. सु; cf. P. viii. 3, 65.

५ यथा तु शब्दो A.

६ नौसा नौसैव (om. B. C.) नौषिके
A. B. C.; नौसौषौव नौषिके D.; नौ-

सा । नौषिकेत्याह B. C.—? Some con-
fusion; Kās. V. viii. 3, 98 has only नौ-
षेचनं (thus MS. α, with Bū., Yajñ.;
नौषेवनं! ed.); नावः सेचनं नौषेचनम् ।
वर्द्धमानसु नौषेचिकां पपाठ । अन्ये पु-
नर्नावं स्थतीति नौषिका जेपणीदंड
इत्याहुः । Yājñegv.

७ नौषेचनमिति A.; नौषेचनेति
F.; टन प्रसेचनं C.

८ दुन्दुभ्या सेचनं F.; om. B. C.

९ Cf. Pāṇ. Dh. 14, 30-9.

दुन्दुभेः सेवनं^१ दुन्दुभिषेवणमिति शाकटायनः ॥ * ॥ अन्तिके सीदति ।
अन्तिषत् ।^२ कादेर्वङ्गलमित्यनेन कलोपः ॥ * ॥ साम्नो निर्गतः । निर्गतं
सामाख्येति वा । निःषामा ॥ * ॥ निर्गतः संधिः । निर्गतः संधिरस्येति
वा । निःसंधिः ॥ * ॥ शोभनः संधिः । शोभनः संधिरस्येति वा । सुषं-
धिः । यथा चिभुवनमाणिक्यचरिते ।

सुष्ठुत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं^३ सुषंधिमूर्द्धयसर्गवन्धम् ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो हरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥
अपतिष्ठतीति । अपष्टुरङ्कुशः^४ प्रतिकूलं च ॥ १५८ ॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठाता मतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषत्प्रतिष्णिकागौरिषक्याश्च^५ ॥ १५९ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः ॥ * ॥ निर्गतः सेधः ।
निर्गतः सेधोऽस्येति वा । निःषेधः ॥ * ॥ सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्ये-
ष्ठाता । सारधिः ॥ * ॥ सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेशोणादिरू-
ढात्परेत्यनेन^६ चप्रत्ययः । कश्चिद् अकारान्तमपि दर्शयति ॥ * ॥
सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः ॥ * ॥ शोभना सीमा यस्य ।
सुषीमो नागः ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति । दिविषदो देवाः । हलतः^७

१ दुन्दुभिः सेचनं C.; om. A.—Kās. V. ed. has दुन्दुभिषेवनं (!), MS. α and Yajñ. ०षेचनं; Bō. ०षेवणं (var. l. ०षेचनं).

२ शीदति° A.; । षेच कादे° C.

३ ०उत्पलवर्णरूपं° D.; ०वर्णसुष-
सुषंधिमूर्द्ध° C.; A. oth. from रिते ।
सुवृत्त° to śloka 369.

४ ? अपष्टुरङ्कुः C. F.; ०रज्जुः or
रजुः B.; D. orig. अपमुरजि, corr.
अपमुरपष्ट; Prof. Aufrecht suggests
अपष्टुरनृजुः, Prof. Roth ०अङ्कुः, Prof.

Weber रज्जुः 'fishing-line,' cf. अपष्ट
to P. viii. 3, 97.

५ ०गौरिषक्ताश्च B.; गौरिषक्याश्च
C.; गौरिषक्यश्च F.; गौरिषक्याश्च E.;
A. om. text and comment.

६ ? प्रावादेशोणादि° B. C. F. and
orig. D.; ०रूढान्य इत्यनेन C.; ०रू-
हान्य इत्य° B. F.; ०रूढात्परेत्य° orig.
D. and corr. सव्यादेशोणादिः सव्यात्प-
रेत्यनेन छत्प्रत्ययः; ०चक्रप्रत्ययः B. C. F.

७ हलः B.; हलंतात् C.; P. vi. 3, 9.

सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् ॥ * ॥ प्रतिस्नान्यस्यामिति प्रतिष्णिका ।
द्रोणी^१ ॥ * ॥ गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः^२ । व्याट्त्वे च
ह्रस्वश्च^३ वज्रलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलाषाहम्^४ । भोरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५६ ॥ इति सुषामादिः ॥

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषोनाग्यणावपि^५ ॥ १६० ॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं^६
वा भवति ॥ * ॥ गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी ॥ * ॥ एवं गिरि-
णखः । गिरिनखः ॥ * ॥ गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गि-
रिनद्धः ॥ * ॥ गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः ॥ * ॥ वक्रनदी । वक्रणदी
॥ * ॥ वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा^७ ॥ * ॥ तूर्यस्य
मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः ॥ * ॥ माषेणोनः । मा-
षोणः । माषोनः ॥ * ॥ च्छचामयनम् । च्छगयनम् । च्छगयनस्य^८ वो-
द्धाऽध्येता वा । वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि । अथवा । च्छगयनस्य व्याख्यानं
तत्र भवो वा । च्छगयनेभ्योऽणित्यणि^९ । आर्गयणम् । आर्गयनम् ॥ * ॥
गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

१ द्रोणा D.

२ गौरिषक्थः B. C. F. [कस्यचिन्मुनेः
संज्ञिषा Yajñ.]

३ ? Cf. the same sūtra p. 61, l. 5; व्या-
दिह्रस्वश्च C.; व्यादेव ह्र° D.; व्याट्क च
ह्र° F.; व्याट्त्व ह्र° A.; cf. P. vi. 3, 63-4.

४ ? Thus the other works; जाला-
षाहं D.; जालाषोहं B.; जलोषाहं

F.; जालाहं C.—जलानि सहते इति
जलाषाहम् Yajñesv.

५ A. om. text and comment.

६ णीत्वं B. F. and orig. D.

७ Bō., Kās. V. read चक्रनदी । चक्र-
नितम्बा; Yajñ. om. this gāṇa.

८ च्छगयणं च्छगयनस्य B.; च्छगयनं
च्छगयणस्य D.

९ Cf. P. iv. 3, 73.

सुभ्रातृभू नन्दननर्तननृनमननिवासनृत्तानि^१ ।

नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ^२ ॥ १६१ ॥

सुभ्रादीनां शब्दानां नकारस्य न सुभ्रादेरित्यनेन एत्वं^३ न भवति
॥ * ॥ सुभ्राति । सुभ्रीतः । सुभ्रन्ति । सुभ्रन् । सुभ्रानः । सुभ्रता । यथा
भट्टिकाये ।

रोषभीममुखेनैवं सुभ्रतोक्ते स्रवंगमः^४ ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

सुभ्रता कलुषीभवतेत्यर्थः ॥ * ॥ तप्नोति । तप्नतः । तप्नुवन्ति ॥ तप्नु ।
इत्यत एव गणपाठाच्छुः ॥ * ॥ हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रो-
द्यानम् ॥ * ॥ परितो नर्तनम् । परिनर्तनम् । नृत्तप्रयोगः^५ ॥ * ॥
नृनमनम् । नृनमनम् । नृनमनो नाम कश्चिद्यस्य नार्नमनिः पुत्रः ।
स्वरूपपदमेतत् ॥ केचित्तु नृन्मयति । नृनम^६ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥
शराणां निवासः । शरनिवासो देशः ॥ * ॥ परितो नृत्तम् । परि-
नृत्तम्^७ ॥ * ॥ कुमारान्नन्दयतीत्येवंशीलः । कुमारनन्दी ॥ * ॥ शरा-
णां निवेशः । शरनिवेशः । तूणीरः^८ ॥ * ॥ हरिनगरम् ॥ * ॥ परितो
गहनम् । परिगहनम् ॥ * ॥ शवराणामग्निः । शवराग्निः ॥ हरिः
शक्रस्त्याग्निः । हर्षग्निः । विद्युत् ॥ * ॥ सर्वेषां नाम । सर्वनाम ॥ * ॥
सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः^९ ॥ परिनटो नाम कश्चिद्विप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।

स्वभानुर्नदनद्यौ च सुभ्रादौ स्यान्नुतेर्यङि^{१०} ॥ १६२ ॥

१ नन्दननर्तक^० D.; नृत्तानि F.

२ नाटौ C.; A. om. text and comm.

३ सुभ्रादित्यनेन^० B. C. F.; एत्वं B.

४ Bh. ix. 109; मुखेनैव A. B. C. D.

५ D. corr. twice नर्तकं; कृतप्रयोगः D.

६ नृनमन C. and corr. D.

७ परितो नृत्तं परिनृत्तं F.

८ तूणीरं B. F.; तूणं D.

९ Cf. p. 201, l. 1.

१० A. om. text and comment.

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः ॥ * ॥ अनूपान्नि-
 क्रान्तः । निरनूपः ॥ दर्भानूपं नाम स्थानम् ॥ * ॥ भेर्या नदनमिव
 नदनं शब्दनमस्य । भेरीनदनो नाम कश्चित् ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य ।
 नरवाहनः । वाहणं^१ वाह्यादित्यनेन नरस्यावाह्याणल्वं^२ नास्ति ॥ * ॥
 प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन^३ नप्राप्तिः । स्वर्भानुः । सैहिकेयः । प्यन-
 ग्यादेरित्यनेन एत्वप्राप्तिः^४ ॥ केचिद् अन्तःपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन
 एत्वमिच्छन्ति^५ ॥ * ॥ चारवो नदा यस्मिन्ग्रामे नगरे वा स चारुनदः
 ॥ * ॥ सुराणां नदी । सुरनदी ॥ * ॥ नृतेर्नकारस्य यङि परे एल्वं^६ न
 भवति । नरीनृत्यते । नर्नेर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति ॥
 यङीति किम् । हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्ती नाम कश्चित् ॥

अग्यादिचुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः सामान्येन विशेषाभावात् ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥
 इति चुभ्नादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्न-

महोदधिग्रन्थवृत्तौ संमासप्रक्रियानिर्णयो नाम

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः^७ ॥

१ वाहनं F.; P. viii. 4, 8 v. 2.

२ णील्वं B.; नरस्ववाह्यं C.

३ ? प्राक् प्वाद्यन्ते पूनामि° B.; प्राक्
 थाद्यन्ते यूनामि° C.; प्राक्स्थाद्यन्ते पूना-
 मि° D.; प्राप्ताद्यन्ते यूनामि° F.; अनुप्रा-
 प्तिः B. C. F.; मप्राप्तिः (orig. मु°) D.

४ णील्वप्राप्तिः B.

५ णील्व° B.; cf. P. viii. 4, 3.

६ णील्वं B.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; समा-
 सतत्प्रक्रियागणनिर्णयो° B. C. F.

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखशिडजाजलिनः^१।
सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च^२ ॥ १६३ ॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्याजादे-
र्लुग्भवति ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ब्रह्मण इदम् ।
ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । ब्राह्म्योषधिः ॥ शकटायनादयस्तु
जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्यन्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये^३। तेन
ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः ॥ * ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयानाः । का-
लापाः ॥ * ॥ तैत्तली । आचार्यः । तत्त्वतो ग्रन्थोऽपि तच्छब्देनोच्यते ।
तमधीयते तैत्तलाः^४ ॥ * ॥ एवं लाङ्गलाः ॥ * ॥ जाजलाः ॥ * ॥ शिला-
लिन इमे । शैलालाः ॥ * ॥ एवं शैखण्डाः^५ ॥ * ॥ सौकरसद्माः^६ ॥ * ॥
कौथुमाः^७ ॥ * ॥ सौपर्वाः ॥ * ॥ पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन साब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चा-
क्रम् । इत्यादयो भवन्ति ॥ १६३ ॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः

कुरुकतशतकुम्भागारवेणस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ^८ ॥ १६४ ॥

१ A. om. śloka and comment.

२ सूकरपद्मा E.; सूकरपद्मी D.; कु-
सुमी D. E.; सूकरसद्माकुथुमा C.; सूक-
रसद्माकुथुमी F.

३ जावभिधेयाया अणप्रत्यय एवाणि
अन्याजादेर्लुचमि D.; P. vi. 4, 171.

४ Thus MSS.; तैत्तलिन् । तैत्तल

P. vi. 4, 144 V. and Kāś. V.; cf. śl. 220

(तितिलस्व तैतिलस्व तैतिलायनः).

५ शैखंडाः B.; शैखंडा C.

६ सौकरसद्माः C.; सौकरसद्माः F.;

शौकरपद्माः D.

७ कौसुमाः D.

८ A. om. śloka and comment.

परस्य चानुश्रुतिकादीनामित्यनेनानुश्रुतिकादीनामेव शब्दानां प-
रपदस्य पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिणिति पर आरैज्
भवति ॥ * ॥ श्रतेन क्रीतः । श्रतिकः । अनुगतः श्रतिकेन । अनुश्र-
तिकः । तस्येदम् । आनुश्रुतिकम् ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या
अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः ॥ * ॥ सर्वलोके विदितः । सार्वलौकिकः^१ । यथा
भट्टिकाव्ये । भवन्तं कार्तावीर्यो यो ह्येनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्^२ ॥ * ॥

असिहत्यायां^३ भवम् । आसिहात्यम् ॥ * ॥ कुरुकतस्यापत्यम् । कौरु-
कात्यः ॥ * ॥ शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शतकौम्भं सुवर्णम् ॥
केचिच्चाट्टव्याकरणा लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शतकुम्भमित्याहुः ।
अत एव भोजः शतकुम्भस्य विकारः शतकौम्भमित्याह^४ ॥ * ॥ अगा-
रवेणूनामिदम् । आगारवैण्वम् ॥ वामनस्वङ्गारवेणोरपत्यम् आङ्गा-
रवैण्वमित्याह^५ ॥ अधेनुशब्दमपि केचित्पठन्ति^६ ॥ * ॥ अस्वहत्या-
शब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादिवाद्दणि । आस्वहात्यः ॥ भोजस्वस्वह-
त्यशब्दं^७ पठति । असिहत्य इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ अनुरहतो^९ऽपत्यम् ।

१ °विदितं °लौकिकं D.

२ Bhattik. v. 33.

३ Thus also Yajñ. Kāś., V. MS. β.;
असिहत्य Bū., Kāś. V. ed., MS. α.; cf.
note ८.

४ श्रीभोजः °शतकुम्भमित्याह D.;
शतकुम्भस्य° शतकौम्भमित्याह B. C. F.

५ Thus Kāś. V. ed., MS. β.; Bū. &
(अङ्गारवेणुर्वैण्वजातिविशेषः । आङ्गार-
वैण्वं पाचविशेषः) Yajñesv.; अगार°
Kāś. V. α.; °अगरवेणोर° आगरवै-
ण्व° D.; अगारधेनोर° आगारधेनव°
(°धेनव C.) B. C. F.

६ ? Thus B. C. F.; अधेणु° D.—के-
चित्तु अगारधेनुशब्दमचाधीयाना अ-
गारधेनोरपत्यमागारधेनवो बत्स इ-
त्याहुः । Yajñ., probably right. He does
not notice our author's reading.

७ श्रीभोज° D.; भोजस्वस्वहशब्द° F.
Yajñ. has both; Bū., Kāś. V. ed. α.
°हत्य, β. हत्या.

८ अभिहत्य° F.; om. D.; cf. n. ३.

९ Thus MSS. here and *bāhuddi* §l.
204. The other works read अनुरहत-
Cf. अनुराहति *taulvalyāddi*, §l. 173.

आनुराहतिः ॥ * ॥ अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौ-
डिकः ॥ * ॥ अस्थहेतिः प्रहरणमस्थ । आस्थहैतिकः । गणपाठसामर्थ्या-
त्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक्^१ ॥ अस्थहेलेति केचित्^२ ॥ * ॥
इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः^३ । इहलोकः । प्रथ-
मान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् व्यधिकरणसमासो वा^४ ॥ * ॥
अभिगममर्हति । आभिगामिकः^५ ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकि-
कम् ॥ * ॥ सर्वभूत्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे
भवं वा । प्रायौगिकम्^६ । वामनस्तु संयोगं प्रायौगिकमित्याह^७ ॥ १६४ ॥

मुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्^८ ।

मूचनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

मुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्^९ ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनु-
सांवत्सरिकम् ॥ कालात्कार्थं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाद्व-
जिति ठञ्^{१०} ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्^{११} । युष्टा-

१ ०पि न । विभ० D.; ०च लुक्० C.

२ ? Thus B. C. F.; D. om. from अस्थ-
हेले०. Not mentioned by Yajñ. either.

३ अवलोक D.

४ हप्रत्यये ०समासोऽभीष्टः । F.

५ ०अर्हति० काः D.; आभिगामिकं C.

६ प्रायौगिकं D. F.

७ ? सांयोगप्रायौगिक० B.; संयो-
गात्प्रायौगिक० D.; सांयोगप्रायौगिक०
F.—Kāś. V. has सर्वभूमेर्निमित्तं (सर्व-
भूमेः a.) संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः ।

प्रयोग । तत्र भवः प्रायौगिकः (प्रायो-
गिकः! ed.).

८ ०संवरणं E. F.; ०युताचसंवरणं
D.; ०वरणी C.; A. om. śl. & comment.

९ Raghuv. 10, 14.

१० कालाकार्थं कथाकालाद्वजिति
ठञ् D.; कथाकाला० F.; कथाकाला-
द्वजिति ठञ् B.

११ अनुसंवरणं दीयते आनुसांवरणं
C. D. (also var. r. with Bō.); not men-
tioned in the guṇa vyushtādi śl. 364.

दितादण् ॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः । सूत्रनडः । तस्यापत्यं सूत्रनाडिः ॥
 कश्चित् सूत्रनट^१ इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥
 कुरवस्य पञ्चालास्य तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । वज्रत्वं इत्यनेनाकञ्
 न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥
 देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ^२ पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

बध्योगस्य^३ चपेरपत्यं विदादितादणि । बाध्यौगः ॥ * ॥ उदक-
 शुद्धस्यापत्यम् । औदकशुद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्कर-
 सादिः ॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलास्यन्यकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रघो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः^४ ॥

यथा वाऽनर्घ्यराघवे ।^५ कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते
 ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म
 वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । अजातशात्रवी । यथा ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीम्^६ ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः
 कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

१ Thus D. F.; सूत्रनेट B. C.; cf. p. 196, l. 18.

२ शुद्धौ E.; A. om. ṣl. & comment.

३ उ शंभुं गच्छत्यभिधाति उगः क-
 दर्पः । बध्यो निग्राह्य उगो येन स
 बध्योगो नामर्षिः Yajñ.

४ Kām. Nīt. 5, 7; Bṛ. Spr. 2562

(°चम्पकसंक्षेपात्°); लसो नुमच° D.

५ D. omit from यथा. — Anargh.,

Calc. S. 1782, p. 36 (कश्चित्सां° ed.).

६ Sīs. 2, 114 (पुरीमाजात° ed.).

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहस्रयो

द्वारस्वःश्रोव्यल्कसस्वस्तयः स्वः ।

स्वयामश्वस्वादुमृदुद्वारपालाः

श्वादंष्ट्रा स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च^१ ॥ १६७ ॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा ण्यङन्ता एवात्र गणे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहस्र इति ण्यटा ण्येन च^२ सह वर्तत इत्यर्थः ॥ सर्ववेदा एव । सार्ववैद्यम् ॥ ण्य इति किम् । प्रातिभवम् । पारिमण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम्^३ ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलौक्यं^४ मानैषादिरित्यादयो भवन्ति^५ ॥ * ॥ इत्यनुश्रुतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः^६ स्थान आरैज् न भवति^७ । तयोस्तु व्योष्टैज् भवति^८ ॥ * ॥ द्वारे नियुक्तः । दौवारिकः ॥ * ॥ स्वर्भवः । सौवः ॥ * ॥ श्रो भवम् । शौवस्तिकम् ॥ * ॥ व्यल्कसेऽत्यन्ताधमभक्ष्ये^९ भवः । वैयल्कसो व्याधिः^{१०} । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो ग्रामादिर्वा^{११} ॥ * ॥ स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः ॥ * ॥ स्वसेदम् । सौवम् ॥ * ॥ स्वग्रामे भवः ।

१ A. om. text and comment.

२ ण्यजा ण्येन A. D.; D. corr. ण्येन वा; C. om. सर्ववेदशब्दो to सर्ववेदा एव and ण्य इति किं.

३ राजपुरुषायणिः D.; सार्ववैदिकं C. D.; सार्ववैदिकः F.

४ Thus C. F.; वैतुलौक्यं B.; वैतुलौक्यमाजिषादि^५ D. [वैतुलौक्यम् or वैतुलौक्यम्].

५ Cf. sl. 312 comm. where ऊर्ध्वदेह

and ऊर्ध्वदेह are mentioned as being referred to this *gana* by some.

६ यकारवकाराभ्यां B.; पकारवकारां C.; भ्यां मुखस्याचामादेरचः D.

७ आरैष्ठ भवति B.; स्थाने रैष्ठ भं C.; आरैष्ठ भवति D.; F. om. न.

८ व्योष्टैच् भं C.; स्वाष्टैन् भवति B.

९ अत्यन्ताधमभक्ष्ये F. अत्यन्ताधमभक्ष्ये B.; भक्ष्ये D.; लक्ष्ये C.

१० व्याधः F.

११ वैयल्कासो ग्रामादिश्च D.

सौव्यामिकः ॥ * ॥ शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः^१ संकोचः ॥ * ॥ खादुमृद इदम्^२ । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् ॥ खादौ चासौ मृच्च सास्मिन्देष्टेऽस्तीति । सौवादुमृदो देशः ॥ पाणि-
न्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ॥ * ॥ द्वारपालस्थापत्यम् । दौवा-
रपालिः ॥ केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीयाना दौवारपा-
लिक^३ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ श्रादंघ्रायां भवः । शौवादंघ्रो मणिः ।
शुनो दन्तादाविति^४ दीर्घत्वम् ॥ * ॥ स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्या-
यिकः ॥ * ॥ खरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः ॥ * ॥ द्वारपालादी-
नामुपादानं सुखार्थम् । यतो द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः^५ ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं तेन कृतः । स्फ्यैकतो नाम-
र्षिः । स्फ्यैकदित्यपि संगृहीतः^६ ॥ १६७ ॥ इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वर्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा^७ ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तव्योः स्वागतादेष्टैच् इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजा-
गमो न भवति^८ ॥ * ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः ॥ * ॥ शोभनो

१ शुन इदं शौवनम् । शुनो वि-
कारो मांसं सौवम् Kās. V.; शुन इदं
शौवनं पुच्छं शौवनः संकोचः । Yajñ.

२ खादुमुदु इदं C.; not in *kach-*
chhādi śl. 327-8.—The other works
have खादुमुदु; Yajñesv. also mentions
Vardhamāna's reading.

३ दौवारपालक B.

४ दन्तादाविति B. C. F.; cf. Kās.
V. vi. 3, 137.

५ तदादेश्च C.; परिग्रहात् D.

६ स्फ्यो स्फाकृतो स्फाकृद् B. C.;
स्फ्यकृतो नाम F.; D. om. from आ-
कृतिगणो.—Bā. has both readings;
Yajñ., Kās. V. only स्फ्यकृत.

७ स्वागतः स्वध्वरो व्यंग्यवहारौ
[रो C.] B. C. F.; A. om. text and comm.

८ स्वागतोदेष्टैच् C.; स्वागता-
देष्टैच् F.; स्वागतादेर्घष्टौर्जित्य D.

९ जागमो D.; शब्दानां मैजागता-
दिशब्दानां मैजागमो C.

ऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण चरति । स्वाध्वरिकः ॥ * ॥ व्यक्तान्यङ्गानि^१
 यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ॥ * ॥ व्यवहारेण चरति । व्या-
 वहारिकः ॥ * ॥ व्यडो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याडिः ॥ * ॥ व्यायामः
 प्रयोजनमस्य । व्यायामिकः ॥ * ॥ स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः ॥ * ॥
 स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः ॥ * ॥ स्वजनात्प्रयोजनमस्य^२ । स्वाजनिकः ॥ * ॥
 येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र द्रष्टव्याः^३ ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च

दैवस्थानी राणिराहसिती च ४ ।

औदभृज्जिः^४ सात्यकिश्चौदमेघिः

सात्यकामिः पैङ्गलोदायनिश्च^५ ॥ १६९ ॥

पैलाद्यविप्रतौल्लस्यादिरित्यनेन^७ पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य
 सुगभवति^८ ॥ * ॥ पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामण्डूकादेत्यण^९ । पैल-
 स्थापत्यमिति झचोऽण इति फिञ् तस्य झुक्^{१०} । पैलः पिता । पैलः
 पुत्रः ॥ * ॥ उदच्चो^{११}ऽपत्यम् । बाह्वादिवादिञ् । औदच्चिः पिता ।
 औदच्चिः पुत्रः^{१२} ॥ * ॥ राह्वोरपत्यम् । राह्विः पिता । राह्विः
 पुत्रः ॥ * ॥ रावणस्थापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ॥ * ॥

१ विगतान्यङ्गानि D.

२ स्वजनाः प्रयोजनं F.

३ येषां टैजागमो F.; D. om. from
 स्वपतौ साधुः.

४ पैलौदवी B. C.; वाह्वी D.

५ Note the metrical irregularity in
 the second syllable; ? औदभृज्जिः.

६ पैङ्गलोदायनिश्च B. C.; A. om.
 text and comment.

७ पैलाद्यचि F.; *तौल्लस्यादेरि-
 D.

८ *पत्यस्यानुगभवति D.

९ पीलामाण्डूका B. C. D.; cf. P. iv.
 1, 118-9.

१० पिञ् B. C.; झुक् D.; cf. P. iv.
 1, 156.

११ उदच्चो D.; उदवो C.; bāhvādi
 sl. 204.

१२ C. twice औदविः; औदकि D.

देवस्थानस्थापत्यम् । देवस्थानिः पिता । देवस्थानिः पुत्रः ॥ * ॥ रण-
स्थापत्यम् । राणिः पिता । राणिः पुत्रः ॥ * ॥ रहेण चितो^१ हिं-
सितो रहचितः । तस्थापत्यम् । राहचितिः पिता । राहचितिः पुत्रः
॥ * ॥ उदके भृञ्जतीति मूलविभुजादित्वात्के^२ । उदभृञ्जः । तस्था-
पत्यम् औदभृञ्जिः पिता । औदभृञ्जिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्य एव सत्यकः ।
तस्थापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमेघस्थापत्यम् ।
औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्ये कामोऽस्य । सत्यं-
कामः । अत एव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथप-
र्यायः^३ । तस्थापत्यं सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः ॥ * ॥ पिङ्ग-
लोदायनस्थापत्यं^४ पैङ्गलोदायनिः पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः^५ ॥
शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह^६ ॥ १६८ ॥

शालङ्क्यौदकपुङ्गी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः^७ ।

औज्ञाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात्^८ ॥ १७० ॥

शलङ्कोरपत्यम्^९ । शलङ्किः पिता । शलङ्किः पुत्रः ॥ * ॥ उद-
कशुद्धस्थापत्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः ॥ औद-
शुद्धिरिति भोजः^{१०} ॥ * ॥ भूलिङ्गस्थापत्यम्^{११} । भौलिङ्गिः पिता ।

१ रहचितो° B. C.; रहे चितो° F.

२ Not in that *gana*, śl. 460.

३ सयथपर्यायः D. and om. to सा-
त्यंकामिः पुत्रः.

४ पिंगलोदायिनस्था° B.; पिंगलो-
दायिः तस्याऽपत्यं F.; पिंगलोदायनः
तस्यापत्यं° D.; om. C.

५ पैंगलोदायिनिः twice B.

६ पैंगलोदायनि° C.; D. corr. पैंग-
लोदयोगिरि°; B6. reads पैङ्गलौदा-
यनि.

७ ताद्यौदन्यिः C.; तसौदन्यिः D.;
अथौदन्यिः F.

८ युक्तौ औद° B.; युतेदमज्जि°
corr. D.; अपि वोज्जिहानिः° E.; A.
om. text and comment.

९ शलङ्कोरपत्यं C.; शलङ्कोर° D.;
शलङ्कोर° F.

१० Thus also B6., Yajñ., Kāṣ. V. MSS.
(औदशुद्धि ed.); औदशुद्धिरिति औ-
भोजः D. [cf. औदकशौद्धि śl. 166].

११ भूलिङ्गस्थ° MSS. and Yajñ., but
see śl. 50 comm.

भौलिङ्गिः पुत्रः ॥ * ॥ उदब्रजस्थापत्यम् । औदब्रजिः पिता । औद-
 ब्रजिः पुत्रः ॥ * ॥ उदन्यस्थापत्यम् । औदन्यिः पिता । औदन्यिः पुत्रः ॥
 तिकादिषु पद्यमानस्यायस्यात्^१ एव पाठात् फिज्^२ विज्ञायते तेन
 रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः ॥ * ॥ उद्गाहमानस्थापत्यम् ।
 औद्गाहमानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमज्जस्थापत्यम् ।
 औदमज्जिः पिता । औदमज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ उज्जिहानस्थापत्यम्^३ ।
 औज्जिहानिः पिता । औज्जिहानिः पुत्रः ॥ कश्चिद् औज्जिहानिरिति^४
 मन्यते ॥ * ॥ एभ्य इजन्तेभ्यः फकः^५ झुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वलिवैरकिधारणिपौष्पि^६

वैल्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि^७ ।

आसुरिनेमिषिनेवकियुक्तं^८

दैवतिवार्किलिवैहतिभिश्च^९ ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्थापत्यादित्यनेन प्राप्ता झुग्न भवति
 ॥ * ॥ तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वला-
 यनः ॥ तैल्वलिरित्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वीरकस्थापत्यम् । वैरकिः पिता ।
 वैरकायणः पुत्रः^{११} । वैणकिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ धरणस्थापत्यम् ।

१ See sl. 230; विकारादिषु पद्य-
 मानस्थापत्यं C. and omits thence to
 उज्जिहानस्थापत्यं.

२ इजिपि B.; इजपि F.; दजपि D.

३ See note १.

४ ? औज्जिहानिरिति B. C.

५ पाप B.; एभ्य आ पापे C.; एण D.;

एभ्य एव लुक् । F.; cf. P. ii. 4, 60; iv.

1, 101.

६ ०चैरकि° C.; ०धारकिपौष्पि F.

७ बोधकिरावणिचैकि C.; ०वैकि F.

८ नैचकियुक्तं B. C. F.

९ वाल्कलि° B.; वैहविभिश्च D.; A.

om. text and comment.

१० तिल्वलिरित्य° F.; om. D.—? तौ-

ल्वलिरित्यन्यः ।

११ चिरकख° चैरकिः ०चिरकायणः

C.—The other works have वैरकि.

धारणिः पिता । धारणाचनः^१ पुत्रः ॥ * ॥ पुष्पो नाम कश्चित् तस्या-
पत्यम् । पौषिः पिता । पौष्पाचनः^२ पुत्रः ॥ * ॥ बिल्वकस्यापत्यम् ।
वैल्वकिः पिता । वैल्वकाचनः पुत्रः ॥ * ॥ बन्धकस्यापत्यम् । बान्धकिः
पिता । बान्धकाचनः पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
रावणाचनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह ॥ * ॥ विङ्कस्या-
पत्यम् । वैङ्किः पिता । वैङ्काचनः पुत्रः^३ ॥ * ॥ न सुरोऽसुरः । तस्या-
पत्यम् । आसुरिः पिता । आसुराचनः पुत्रः ॥ * ॥ निमिषस्यापत्यम् ।
नैमिषिः पिता । नैमिषाचनः पुत्रः ॥ नैमिशिरिति शाकटायनः ॥ * ॥
निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकाचनः^४ पुत्रः ॥ * ॥ दैवतस्या-
पत्यम् । दैवतिः पिता । दैवताचनः पुत्रः ॥ दैवोतिरिति^५ शाकटायनः
॥ * ॥ वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलाचनः पुत्रः^६ ॥
दोधकं छन्दः । भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्याहिंसिकारेणुपालयः^७ ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञ्यासिनासयः^८ ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादाचनः
पुत्रः ॥ * ॥ विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः
पिता । वैकर्णाचनः पुत्रः ॥ * ॥ न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्या-

१ धारणाचनः B. C.

२ पौष्पाचनः MSS.

३ विकस्यापत्यं वैकिः^० वैकाचनः^०
F.; Kāś. V. ii. 4, 61 वैकि ed., वैकि MS.
a, Yajñ.; वैङ्कि (var. l. वैकि) Bb.

४ निवकस्य नैवकिः^० नैव^० B.C.F.;
नैवकि (var. l. नैवति) Bb., नैवकि Yajñ.;
wanting in Kāś. V.

५ Thus MSS. ? दैवतिः (पुत्रः) इति
शाकटायनः ।

६ None of the MSS. explain वैहति.
Yajñ. has विहृतस्य वैहतिवैहताचनः ।

७ पुष्करसादि^० B. C. F.

८ वैसीति^० B. C.; वैकर्णा^० दैवय-
ज्ञ्यासिनासयः D.; A. omits text and
comment.

पत्यम् । आहिंसिः पिता । आहिंसायनः पुत्रः ॥ * ॥ करेणुं पालयतीति
 करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणुपालिः पिता । कारेणुपालायनः
 पुत्रः ॥ * ॥ असिना युक्तो बन्धः । असिवन्धः । असिवन्ध एवासिवन्धकः ।
 तस्यापत्यम् । असिवन्धकिः पिता । असिवन्धकायनः पुत्रः^१ ॥ अस्य-
 तीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसायनः पुत्रः ॥ बन्धते
 स्म । बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता । बाद्ध-
 कायनः पुत्रः^२ इति शाकटायनः ॥ * ॥ विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः
 पिता । वैशीतायनः पुत्रः ॥ * ॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् ।
 दैवयज्ञिः पिता । दैवयज्ञायनः पुत्रः ॥ * ॥ असिरिव नासाऽस्येति ।
 असिनासः । तस्यापत्यम् । आसिनासिः पिता । आसिनासायनः
 पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि३ ।

चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदेवमतयोऽपि४ ॥ १७३ ॥

दलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपा-
 तनादात्वम्^५ ॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु
 दैलीपिरित्याहुः^६ ॥ * ॥ आनुतिः पिता । आनुतायनः^७ पुत्रः ॥ * ॥
 प्रादोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता । प्रादोहनायनः पुत्रः ॥ * ॥

१ असिवन्धपचासिवन्धकस्त० C.; अ-
 सिवन्ध एवासिवन्धः० आसिवन्धकिः०
 आसिवन्धायनः० D.; B. om. from का-
 रेणुपालिः to असः तस्यापत्यं.

२ बद्ध एव बद्धकः० बाधकिः० बाध-
 कायनः D.

३ आनुति आनुराहती० C.; अनु-
 रोहती चापि E.

४ वफट्टकिं देवमतयोपि C.; नै-
 मिं F.; नैमिश्री० D.; A. om. text
 and comment.

५ निपातनादीत्वं D. and omits अ-
 परे० प्रकृत्यन्तरमाहुः ।

६ Thus also Bū., Yajñ., Kāś. V.; अपरे
 दलीपा इति० F., om. from चन्द्रादयः.

७ आनुतिः आनुतायनः C.

अनुरहतोऽपत्यम् । अनुराहतिः^१ पिता । अनुराहतायनः पुत्रः
 ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः ।
 तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः^२ ॥ कुर्वादावस्थ
 चत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः^३ ॥ * ॥ निश्चयेन
 मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥
 पृच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः^४ । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता ।
 प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राडाहतिरित्यपि वामनः^५ ॥ * ॥ देवमतस्या-
 पत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १७३ ॥ इति तौल्य-
 व्यादिः ॥

प्रज्ञश्चोचपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरिचोशिजः

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्वितादेवताश्च^६

चक्षुर्थाकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुहूतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्ये^७ ॥ * ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये^८ सिद्धम् ।

१ Kās. V. ii. 4, 61 आनुहारति (!) ed.,
 ०राहति MSS.; Bö., Yajñ. आनुराहति
 (Bö. var. l. आनुहारति), and besides
 आनुरोहति.

२ Thus also Bö., Yajñ. (? चाफट्टिक
 Kās. V. ed.); वफडक° वफडक° वा-
 फडकिः° वाफडकायनः° C.

३ B. C. om. from कुर्वादावस्थ.

४ ? Thus D.; प्राडाहतिः B. C. F.

५ ? प्राडाहति° B.; प्राडाहति° C.;

om. D.—Bö., Yajñ. have only प्राडा-
 हति; Kās. V. ed. प्रावाहणि (प्राणाहति
 MS. α. and var. l. ed.; om. MS. β.;
 Prof. Kielhorn's MS., perhaps right,
 प्राडाहनि).

६ शब्द for सत्वद् F.; A. om. text
 and comment.

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D.

८ प्रज्ञायोत्स्ने° B. C.; °ज्योत्स्नेत्या-
 दिनाणप्रत्यये D.; ऽणप्रत्यये F.; cf. P. v.
 2, 101 प्रज्ञाश्चाचोभ्यो णः ।

प्राज्ञः । प्राज्ञी तु न सिध्यति । एप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च ।
 तथा च । वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती^१ ॥ * ॥
 ओचमेव औचम् । तं कूजत्कौञ्चसंहयञ्चाचुषऔचमानसः^२ ॥
 वामनाद्यास्तु औचं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः^३ ॥ * ॥ पिशाच एव
 पैशाचः ॥ * ॥ एवं चौरः ॥ * ॥ मारुतो देवो वायुश्च^४ ॥ * ॥ राक्षसः
 ॥ * ॥ चरित्रमेव चारित्रम् ॥ * ॥ उशिक् कान्तः । स एव । औशिजः^५ ।
 यथा । चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदेतैर्जोहृतैर्हृतम्^६ ।

कार्ष्णाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम्^७ ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः । पदार्थाः^८ ॥ * ॥ असुर एव । आसुरः ॥ * ॥
 शत्रुरेव शात्रवः ॥ * ॥ संतपनमेव सांतपनम् ॥ * ॥ सन्नेव सान्तः ।
 अणुप्रत्ययसंनिधोगेन निपातनान्मुगागमः^९ ॥ * ॥ साधारणी साधा-
 रणा वा भूमिः ॥ * ॥ अनुष्टुबेव । आनुष्टुभम् ॥ केचिद् आनुष्टुभा-
 दीनां^{१०} कन्दोनाम्नां पुल्लङ्गतामाहुः ॥ * ॥ चण्डम् उग्रकर्म अलति^{११}
 पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च ।

चण्डालश्चवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनंगमः ।

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः^{१२} ॥

१ Am. K. 2, 6, 1, 12.

२ Thus D. F.; कूजात्कौञ्चं संहय-
 ञ्चाचुषं B. C.; चाचुषं औचं B.; चा-
 चुषं औचं C.

३ °इत्यर्थः नियमं B. C.; Kās. V.
 v. 4, 38.

४ मारुता देवा वायुश्च B. C.

५ उशिकः कांतः B. C.; उष्णिक्
 औष्णिजः D.

६ °वैद्यवैदातेर्जोहृतैर्वृतं B.; °वैद्य
 वैदातेर्जोहृतैर्नृतं C.; वैद्यवैदातेर्जोहृ-

तैर्वृतं F.; °संतापवैद्यवैदेतैर्जोहृतैर्वृतं
 D.

७ कार्ष्णाजिनौ D.; °जिनौसिजौ
 B. C. D.; °जिनौशिकैर्विप्रैः ° F.; प्रत्य-
 क्षं D.

८ प्रत्यक्षी एव प्रत्यक्षाः ° C.; D. om.
 एव प्रात्यक्षाः.

९ अणुप्रत्ययं मुगागमः B. C.

१० अनुष्टुभादीनां MSS.

११ चण्डमुग्रं कर्म आलति F.

१२ पुक्कसाः B. D.; पुक्कसाः C.; पुष्क-
 साः F.; the verse is Am. K. 2, 10, 20.

अशनिरेव । आशनः । वज्रम् ॥ * ॥ गोर एव गौरः । सितः पीतो
ऽरुणश्च वर्णः ॥ * ॥ जेजेव^१ । जैचं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः^१ ॥ * ॥ जग-
त्येव जागतम् ॥ * ॥ सत्वानेव सात्वतः^२ । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्तं कृत-
तलोपं^३ पठन् सत्वानेव सात्वत इत्याह ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव
द्वैतम् । यथा ।

निदानं निर्देतं प्रियजनसदृचं व्यवसितिः^४ ॥

देवतैव दैवतम् ॥ * ॥ चक्षुरेव चाक्षुषम् ॥ * ॥ व्याकृतमेव वैद्याकृतम्
॥ * ॥ बन्धुरेव बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः^५ । शुद्ध-
प्रकृतिस्तु वर्तत एव । यथा । बन्धुरियं ब्राह्मणी^६ । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ योध
एव योधः ॥ * ॥ मधुरेव माधवः ॥ * ॥ विद्यैव वैद्यम्^७ । नपुंसकत्वमेव ॥
कश्चिद् विद्यासंबन्धात्युरूपोऽपि विद्या । स एव वैद्य इत्याह ॥ * ॥ मन
एव मानसम् ॥ * ॥ जुह्वदेव जौह्वतः ॥ १७४ ॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चायहायणषोडशौ

प्रकृतविदतौ क्रुह् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ^८ ।

ततवमुकरामीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ^९

ऽनुषुकविकृते विद्वानुष्णिक् चरश्च कुतूहलम्^{१०} ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः ।
नयः ॥ * ॥ वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

१ जेतैव शरश्रेणी F.

२ शश्वदेव शाश्वतः F.

३ सत्विति तांतं F.; कृत्वा तलोपं C.

४ जनसुहृद्व्यवसितिः D.; सद्-
व्यं F.; सद्भुद्व्यवसितिः B. C.

५ अणन्तस्य सामर्थ्यान्न D.; न प्र-
वृत्तिः F.

६ वर्तमान एव यथा D.; ब्राह्मणी
C. D.

७ विद्यं B.

८ प्रकृतविदितौ E. and a. m. D.;
प्रकृतविदकुच रचौ C.

९ वरिवस्कृतौ B. C. D. F.

१० नूषुकविं C.; वरश्च F.; A. om.
text and comment.

यस्यैते व्याधवार्क्यसंकुले वित्तवत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः^१ ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ गन्धर्व एव गान्धर्वः ॥ * ॥ अग्रहायण
एव । अग्रहायणः । मार्गशीर्षः ॥ * ॥ षोडशेव षोडशतः ॥ * ॥ प्रकृतमेव
प्राकृतम् ॥ * ॥ विदन्नेव वैदतः । विद्वान् ॥ * ॥ कुड्डेव^२ क्रौञ्चः ॥ * ॥
रचांसि हन्तीति रचोघ्नः । रचोघ्न एव राचोघ्नः ॥ * ॥ विह्वननं^३ वि-
घातः । विघात एव वैघातः ॥ * ॥ चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् । चिकी-
र्षन्नेव चैकीर्षित इति भोजः^४ ॥

दृष्टषोडशमैधावसाधुसाधारणदये^५ ।

लङ्केश्यौधा ये चास्मै हिताश्चैकीर्षितक्रियाः^६ ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः । जनकः ॥ * ॥ वसुरेव वासवः ।
सुरपतिः ॥ * ॥ कर एव कारः । राजदेयो भागः ॥ * ॥ अग्निमिन्दे ।
अग्नीत् । तस्य शरणम् अग्नीध्रम् । ततो ऽणि प्रत्यये । अग्नीध्रो शाला ।
अग्नीध्रा वा शाला^७ ॥ * ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ * ॥ वरिवक्त्रत
एव वारिवक्त्रतः^८ ॥ * ॥ अनुषुवतीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । के
ऽमेति ह्रस्वे^९ । अनुषुक एव । आनुषुकः ॥ * ॥ विह्वतमेव वैह्वतम् ।
विह्वतिरेव वैह्वतमिति नन्दी ॥

१ यास्यैते० महारण्ये वञ्चन्ति वा० C.;
चञ्चं वञ्चन्ति० B.; ०रण्ये क्वञ्चन्ति० F.

२ वैदतः विद्वान् । कुड्डेव C.

३ विह्वनं B. and orig. D.

४ चैकीर्ष इति० B. C. F.; चैकीषत
इति श्रीभोजः D.

५ ०मेधाव० D. F.; साधारण० D.

६ यौधायेवास्मै F.; यौधायेवास्मै
हिताश्चैकीर्षिती क्रिया D.; चास्मि० C.

७ आप्रीध्र० आप्रीधी० आप्रीध्रा०
B. F.; आप्रीध्रा० आप्रीध्रा० C.

८ वरिवक्त्रत० वारिवक्त्रतः MSS.;
Vāṣ. S. 16, 19.

९ ? के अखा इति० D.; के गघे इति०
B. C.; के ण इति ह्रस्वः F. [? P. vii. 4,
13]; cf. vārtt. P. v. 4, 36, where eds.
and ed. Kāṣ. V. read आनुषुक (MS. β.
आनुषुक, α. आनुसूपक).

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः^१ ।

राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्तकम्^२ ॥

विद्वानेव वैदुषः ॥ * ॥ उष्णिगेव । औष्णिहम् ॥ * ॥ चर एव चारः^३ ॥ * ॥

कुट्टहलमेव कौट्टहलम् ॥ १७५ ॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणचिष्टुभौ

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्याटरूषास्तथा^४ ।

संनाय्याययणौ विधेयकुतुकागारद्विदम्पङ्कयः^५

सत्पन्तुप्रतिभावितासहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च ॥ १७६ ॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी^६ ॥ * ॥ अमात्य एव ।
आमात्यः ॥ * ॥ डहाल एव डाहालः ॥ * ॥ संप्रत्येव संप्रतम् ॥ * ॥
वजतीति वजः । स एव वाजः ॥ * ॥ कर्षापण एव कार्षापणः ॥ * ॥
चिष्टुवेव चैष्टुभम् ॥ * ॥ गायत्र्येव गायत्रम् । छन्दसां पूर्वम्^७ ॥ * ॥
रवण एव रावणः ॥ * ॥ उपचेय एव । औपचेयः^८ ॥ * ॥ ककुदमेव
काकुदम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्वार्थिकाण्यप्रत्ययान्तस्यापि काकुद-
शब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ॥ * ॥ एकमय्यं पुरोगतं ध्येयमस्य^९ । एकाग्र्यः ।
स एव । ऐकाग्र्यः । अनन्यवृत्तिः ॥ * ॥ अटन् रूपतीति^{१०} । अटरूषः ।
स एव । आटरूषः सिंहास्यः । यथा ।

१ प्रस्थो वैया^० D.; पच्छी चैयाकृतैः
रूक्तैः जा^० C.; यत्र वैयाकृतैः^० भौष्णि-
हैः F.

२ निवर्तकः D.—Yajñ. makes this
kārikā end thus: 'वैकृतानि भवन्ति
नो ॥

३ वर एव वारः F.

४ उपवेय MSS.; अथरूषास्तथा E.

५ °द्विदः पङ्क्तयः F.; A. om. text
and comment.

६ नन्दः । नन्द एव^० B. C. F.; नन्दा
एव^० D.; नादः F.

७ पूर्वे D.

८ उपवेय एव औपवेयः C. D.

९ ध्येयमस्य B. C.

१० अटती रूपतीति F.

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका^१ ।

आटरूपः सिंहमुखी भिषङ्गाताटरूपकः^२ ॥

संनायमेव सांनायम् ॥ * ॥ अग्रयण एव^३ । आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्रे
ऽयनस्तु । अग्रयणम्^४ । राजदन्तादित्वात्पाद्विपाते शकन्त्वादित्वाद्-
कारलोपे च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आयायणीत्यन्यः^५ ॥ * ॥
विधेय एव वैधेयो मूर्खः^६ ॥ विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये^७
॥ * ॥ कुतुकमेव कौतुकम् ॥ * ॥ अगारमेव । आगारम् ॥ * ॥ दौ दन्ता-
वस्य । द्विदन् । वयसि दन्तस्य दद^८ । दन्तादेशे । द्विदन्नेव द्वैदतो^९ बालः
॥ * ॥ पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम्^{१०} ॥ * ॥ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः^{११} ॥ * ॥ प्रतिभैव
प्रातिभम् ।

प्रातिभं त्रिभरकेण गतानां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः^{१२} ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः^{१३} सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियात एव वैयातः । छष्टः ॥ * ॥ सहसैव साहसम् । अविचारकृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दमो दण्डः^{१४} । सहसि बले भवं साहसमित्याह
॥ * ॥ वार्त्तव वार्त्तम् । यथा ।

१ वासिकः MSS.; सिंहपर्णा व वृषो
वसो ब० C.; वृषा वासा च० B.; वा-
सोथ० D.; वृषावसोऽथ सिंहिका F.

२ आटरूपः० C.; सिंहमुखी० D.;
भिषङ्गाताटरूपः । B. C.

३ अग्रयणमेव D.; आग्रयण एव C.

४ आग्रयणं C.; अयायणं F.—Eds.
Pāṇ., Kāś. V. v. 4, 36 vārtt. read आया-
यण.

५ आग्रयणमेवेति श्रीभोजः । D.

६ विधेयमेव वै D. [om. धेयो मूर्खः].

७ विधेयं भोजनं तस्यापत्यं मिव० C.;
D. om. विधाया; इव वैधेयमित्य० D.
C Pāṇ. V. 4, 141.

८ द्वैदतो F.

१० पाङ्क्तिः F.; पङ्क्तिरेव पाङ्क्ती D.

११ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः D.

१२ Siṣup. 10, 12; चक्रवाकरचना०
B. C.

१३ सहासः MSS.; see same passage
on gl. 179.

१४ B. C. om. from अन्यस्तु [Am. K.
ii. 8, 1, 21]; F. om. from साहसं.

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्त्तमथमन्वयुक्ल सः^१ ॥ * ॥

विगता दन्ता अस्व । विदन्तः । विदन्त एव वैदन्तः । बालादिः
॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः

परिस्रवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे^२ विसारी

स्यादौषधं भेषज एव कामम्^३ ॥ १७७ ॥

वय एव वायसः । काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्तते शब्दशक्तिस्त्राभावात् ॥ एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ * ॥ प्राश्नन्ति
प्राश्नुवते वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम्^४ । तदेव
चातुष्प्राश्यम् ॥ * ॥ दश नामान्यर्हति । दशार्हः । स एव दशार्हः ।
केशवः ॥ * ॥ परिस्रवते । परिस्रवः । स एव पारिस्रवः । चञ्चलः ॥ * ॥
पुष्पप्रकृतिः^५ । पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमाञ्जनम्^६ ॥ * ॥ कृष्ण एव
कार्णः । कुरङ्गः । अन्यो गवादिः कृष्णः ॥ * ॥ वैसारिणः । मत्स्यः ।
अन्यो विसारी^७ । देवदत्तादिः ॥ * ॥ औषधिरेव । औषधम् । त्रिफ-
लादि । अन्यचौषधयः चैवरूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः ॥ * ॥ आकृतिग-
णश्चायम् । तेनान्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः^८ ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

१ Sisup. 13, 68.

२ कुरङ्गेनिमिषे B. C. D. E.

३ औषधभेषज D.; औषधभेषज
E.; A. om. text and comment.

४ C. om. चतुर्भिः प्राश्यं.

५ पुष्पप्रतिकृतिः F.; C. om. चञ्चलः.

६ स एव पौष्पकं C.; तदेव पौष्पकं
कुसुमं F.

७ वैसारिणो विसारी D.

८ D. om. from आकृतिगण.

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः

सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्विभावा

मालोपमाभेषजसर्वविद्याः^१ ॥ १७८ ॥

एषोऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः^२ शब्दगणात्कार्ये ष्यप्रत्ययो भवति
॥ * ॥ न अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य ।
अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्या-
दि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन

सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना^३ ।

जज्ञात् त्रीक्ष्णविशदा सहस्रोद्गिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता^४ ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सोम्य^५ इत्यपि शाखादेराकृतिगण-
त्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे^६ ॥ * ॥

इति हेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये
वर्तते । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यच्चः प्रतिवसति
॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्वविद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौम्यम् ॥ * ॥ एको भावो

१ सुषैकलैकभावौ B.; सुलैककभा-
वौ D.; A. om. text and comment.

२ स्थानंतादेरित्यनेनानन्तादिः C.

३ तेनाथ नाथदुः नाम पदमध्वमभि
प्रपन्ना D.; दुरुदाहरणांतपं C.

४ जिह्वायतीक्ष्णं गिरती D.; ग्री-

ता D. F.; जज्ञात् त्रीक्ष्णविशदाः सहा-
स्रोद्गिरन्ता वागं C. — According to
Prof. Aufrecht this stanza occurs twice
in the Sarasvatikanṭhābharana.

५ सौम्य D. F.; śukhādi, śl. 190.

६ Śiṣ. 3, 1; अभि for अथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । एकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । अन्यभाव्यम् । यथा । अन्यभावं तु कालशब्दव्यवायात्^१ ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एतत् वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्^२ । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव माल्यम् । स्रक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्^३ । यदा भिषज्यतीति भेषजः^४ । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्^५ । भेषजमेव भेषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्वविद्यम्^६ । यथा ।

सार्वविद्यविदयाधृत चातुर्-

वैद्यवैद्य इव तं विरुद्धान्तम्^७ ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्तितः परे^८ ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्^९ ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

१ Vārttika, Kielhorn's Mbh. p. 18.

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्यं C.; समञ्प-
तवसंत्यं D.; F. om. एत्य; अवसथो
गृहं C. F.; अवसथ एव F.

३ भेषज्यं F.

४ भिषजः B. C. F.

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपात-
नादेत् D.; निपातनादेति C.; [पचाद्यचि
P. iii. I, 134].

६ सर्ववेदा एव B.; सार्वविद्यं F.—

सर्वे वेदाः सर्ववेदाः० । तानधीते सर्व-
वेदः० । स एव सार्ववेद्यः ॥ सर्वविद्या
अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्यः ॥
Yajñesv.; सर्वविद्या is not mentioned
among the *anuṣatikādi* śl. 164-7, but
cf. चतुर्विद्या śl. 165 and next śloka.

७ सर्ववैद्यविदयो B. C.; सर्ववैद्यवि-
दुषो F.; धृतचातुर्वैद्य इव C. D.

८ A. om. text and comment.

९ सर्वे लोका B.; सार्वलौक्यं C.

अथवा । चत्वार एव वेदाः । चातुर्वैद्यम् । उभयचाप्यनुश्रुतिकादिदर्श-
नादुभयपदादावैच्^१ ॥ * ॥ चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्र-
स्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् ॥ * ॥ षड् गुणा एव सन्निविद्यह्या-
नासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा ।

अषड्चीणषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः^२ ॥ * ॥

चयो भावाः । चयाणां वा भावाः । त्रिभावाः । त्रिभावा एव त्रैभा-
व्यम् ॥ * ॥ त्रय एव शब्दाः । त्रैशब्दम्^३ ॥ तथा हि । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत इत्येकः । पञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः^४ ।
पाञ्चकपालमित्यवधानान्नास्ति^५ चतुर्थः शब्द इति ॥ * ॥ त्रय एव खरा
उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः । त्रैस्वर्यम् ॥ * ॥ तिस्र एव विद्या आ-
न्वीचीकीचयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ॥ द्विविद्य इत्यप्यन्यः^६ ॥ कश्चित्
तिस्र एव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा । त्रैविद्यमित्याह^७ ॥ * ॥ त्रय
एव लोकाः । त्रैलोक्यम् ॥ * ॥ त्रय एव काला वर्तमानभूतभविष्यल-
क्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रित इति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७८ ॥

हासप्रधानकवयः समानसंनिधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह^८ ॥ १८० ॥

हास एव हास्यम् । यथा ।

गूढस्त्वचितरहस्यसहास्यः सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः^९ ॥

१ Cf. *anuvṛtikādi*, §. 165.—चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः^० ।
चतुर्वेदस्वेति पाठांतरम् । तथापि च-
तस्रो विद्या अधीते चतुर्विद्यः^० । चतु-
र्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ Yājñ.

२ Anarghyarāgh. 3, 6.

३ त्रैशब्दं D.

४ B. C. om. from पञ्चकपाल्यां.

५ पञ्चकपालमित्य^० B. C.; ० अवधा-
नात् नास्ति C.

६ त्रैविद्यमित्यन्यः F.

७ त्रैविद्यमि^० B. and corr. C.

८ प्रधानं कवयः^० B. C.; वरालंभ्यु-

गौ^० E.; A. om. text and comment.

९ See same passage, §. 176.

प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ * ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो
 ण्ये सति काव्य इति च^१ ॥ * ॥ समानमेव सामान्यम् ॥ * ॥ संनिधिरेव
 सांनिध्यम् ॥ * ॥ सोऽर्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छ-
 ब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ॥ * ॥ सममेव साम्यम् ॥ * ॥ चत्वार एव
 वर्णाः । चातुर्वर्ण्यम् । विप्रचचियविट्शूद्राः ॥ * ॥ चातुर्यग्यम् ॥ * ॥
 शाकटायनस्तु षण्प्रत्ययमानयञ्श्रीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह^२ ॥ * ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते^३ । तथा च तेन । अनृत्यानन्तर्यं
 विदादिभ्योऽजित्यच^४ न ह्ययं भावे व्यञ्ज्य विहितः किं तर्हि स्वार्थ एव
 चातुर्वर्ण्यवदिति दर्शितम्^५ ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
 वेदितव्याः ॥ १८० ॥ इत्यनन्तादिः^६ ॥

आदिमध्यमुखान्तायप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः^७ ॥ १८१ ॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः संभवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासंभवं तस्प्र-
 त्ययो भवति ॥ * ॥ आदौ । आदितः ॥ * ॥ मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः
 ॥ * ॥ एवं मुखे । मुखतः ॥ * ॥ अन्ततः ॥ * ॥ अगतः ॥ * ॥ प्रमाणेन
 प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः ॥ * ॥ पार्श्वेन । पार्श्वतोऽर्कं निषेवेत^८ ॥ * ॥ येन
 यस्मिन्वा । यतः ॥ * ॥ एवं ततः ॥ सर्वतः ॥ विश्वतः ॥ उभयतः ॥

१ Cf. *kurvādi*, §1. 209.

२ The other works do not give शैली.

३ भवतरश्च^० D.; अनन्तरं श^० C.—
 Bō. and Yajñ. also give अनन्तर in this
 gaṇa.

४ Pāṇ. iv. 1, 104.

५ इत्यच न ह्ययं भावे^० D.; °दर्शनं

C. F.; इत्यनन्त्यं यभावेण्य विहितः C.;

C. F. om. किं तर्हि.

६ This gaṇa corresponds to the
 gaṇa चातुर्वर्ण्योदि P. v. 1, 124, v. 1.

७ स्वरः E.; A. om. text and comm.

८ पार्श्वे पार्श्वतो वा^० F.; निषेवेत

C. D. F.

एकतः ॥ अन्यतः ॥ वचस्तः ॥ पूर्वतः ॥ * ॥ इतः । यथा । प्रयुक्तमप्यस्त-
मितो वृथा स्यात्^१ ॥ * ॥ खरेण । खरतः ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत
इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथा हि । याये
पाशवित्यत्र प्रयुक्तम्^२ । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृश इत्ययं तत्रार्थः ।
तेन तृतीयान्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो^३ वेत्यस्य
विवरणे भर्तृहरिः^४ । आद्यादिवात्तसिः खरवर्णाभ्यां दुष्ट इति तत्रापि
तृतीयान्तादेव । एवंभूतविषयमेवैतल्लक्षणमिच्छुपसंख्यानानां^५ नियत-
विषयत्वात् । न च सर्वविषयोऽयमिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे
प्राक्पूत्रप्रपञ्चस्थानेकलक्षणस्थापादानादियहणस्यात्र^६ फलमस्ति सुव-
न्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात्^७ । तस्मादाद्यादिभ्य इत्येतस्य सा-
मान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाणतयोपगतैः
शिष्टैस्त्वावानेव विषयो नापरः । एवं च य एते तर्कग्रन्थेषु हेतुपञ्चमर्थै
किंसर्वनामवज्जभ्योऽन्यत्र^८ तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदृष्टा^९ एवापशब्दाः ।
न च तत्राहुतं वाङ्मयेन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्श-
नात् । यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः
सर्वज्ञमन्य^{१०} उपमीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । न हि स्मरणतो यत्प्राक्

१ Raghuv. 2, 34.

२ जाते पाशपं B. C.; जाले पाशप
इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं D.—Cf. Mbh. on P.v.
3, 47: अथ वैयाकरणः शरीरेण [Kāś-
mir MS. acc. to Prof. Kielhorn, शरीतः,
i.e. शरीरतः] कृशः.

३ दुष्टः शब्दतो वर्णतो वेत्यं C.;
दुष्टशब्दा खरतो (corr. दुष्टाः शः) D.

४ नृहरिः D.

५ लक्षणमित्युपं C. F.

६ लक्षण-
स्थापनादियहणस्य च D.

७ सर्वसंग्रहात् C.

८ अन्ये च F.

९ साधुत्वात्तेषु तु कालदृष्टा C.

१० सर्वज्ञमन्य C.; सर्वमन्य (corr.
मान्य) D.

तत्रत्यचमितीरितं वचनं^१ राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यत इति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्या-
स्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्यन्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा । प्रमा-
णाद्धेतोः । प्रमाणतः । तथा च सार्वविभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो
व्यवहरन्ति^२ ॥ १८१ ॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चक्षुष्यमूलाणुमाषाश्

चक्षुश्चिचं गन्धहस्तेषुचूर्णाः^३ ।

पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः

पिष्टः शूलं पल्लवः सूचपंचे^४ ॥ १८२ ॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति ।
जातीचरोऽपवादः ॥ * ॥ स्थूलविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र
स्थूलसदृशः स्थूलकः । स्थूलसामान्यस्य वाच्यं भेदः स्थूलकः ॥ * ॥ चक्षु-
तीति चक्षन् । चक्षत्प्रकारः । चक्षत्कः । चक्षता गलरेण सदृशः^५ ।
चक्षत्कः ॥ बृहता सदृशः^६ । बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः खद्योतो वा ।
खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चक्षन्निवेत्युपमीयते । मण्डूकोऽपि श्वा-
सप्रबन्धेन गलर इति^७ मणिः स्पन्दमानप्रभवत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते^८ । तथा-
ल्योऽपि प्रविकाशिप्रभवत्वात्तानि य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्क-
शब्दो लोके प्रयुज्यते । तदाह ।

१ यत्तत्राक्षप्रत्यक्षं F.; °तं च वचनं C.; इतीदृशं । वचनं D.

२ शतसो व्याहरन्ति D.

३ स्थूलं चक्षुष्यं चक्षुश्चिचं D. E.; चक्षुश्चिचं F.; °वर्णाः । E.

४ C. om. पानं वर्णो; मूलमुद्रार्ध-
पादाः ° E.; शूला D. E.; पल्लवसूचपंच
C.; A. om. text and comment.

५ चक्षतां गलरेण सदृशः C.; D.
corrupt.

६ See next page, note ३.

७ मस्तकोपिश्वासप्रबन्धेन ° C.; सस्वर
इति D.

८ स्पन्दमानप्रभवत्वात् ° B. C.; °त-
थोत्प्रेक्षते B. C. D.

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान्सादृश्येन प्रचचते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां^१ खद्योत उपमीयते ।

आसप्रवन्धैर्मण्डूकः स्यन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभो^२ऽप्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते^३ ॥ * ॥

पत्रमूले प्रकारो^४ऽस्य । पत्रमूलकः ॥ * ॥ अणुः प्रकारो^५ऽस्य । अणुकः पटः । झणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो^६ रेणुर्वेत्यन्यः ॥ * ॥ सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य । माषकम् । हिरण्यम् ॥ भोजस्तु । अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः^७ । माषकः सुवर्णपरिमाणमित्याह ॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः^८ ॥ * ॥ चित्रप्रकारः^९ । चित्रकः । द्वीपी ॥ * ॥ गन्धप्रधानः^{१०} पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य । गन्धकः^{११} ॥ * ॥ हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादि-

१ प्रचच्यते तत्रोन्मेषनिमेषे B.

२ प्रविकाशप्रभो C.; प्रतिभासिप्रभो D.

३ बृहता सदृशः । बृहत्कः^० is perhaps an interpolation; cf. sl. 184.—चञ्चतीति चञ्चन् गत्वरः । चञ्चत्प्रकारोऽस्य चञ्चत्को मण्डूकः खद्योतो मणिर्वा । मण्डूकस्तावत् आसप्रतिबन्धेन स्रवमानो गत्वर इवेत्युपमीयते । खद्योतोऽपि उन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निव भवपि । मणिस्तु स्रवमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेष्यते ॥ बृहता सदृशो बृहत्कः । अण्वोऽपि प्रविकाशिप्रभत्वाद्यो महानिबोपलभ्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते । तथा चोक्तं

गणरत्नमहोदधौ । follow the three

letrikhs चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को Yajñ.

४ पत्रमूलप्रकारो B.

५ अणुप्रकारो B. C.

६ ०प्रविष्टं वि० C.; प्रविस्तरवि० D.

७ श्रीभोजस्तु अणोर्माषेषु माषात्

D.; भोजस्तु आचरणमाषेषु माषात्परि

C.; अणोर्माषे माषा० B.

८ चञ्चप्रकारो स्य० B. C.; इति चञ्चन्

प्रकारोऽस्य चञ्चकः F.

९ चित्रः प्रकारोऽस्य F.

१० गंधप्रकारः B. C.

११ गंधप्रकारो स्य० C.; गंधप्रकारो

गंधकः D.

नृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः^१ ॥ * ॥ इषुप्रकारः । इषुकः । बाणविशेषः ।
 इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका ॥ * ॥ चूर्णप्रकारः । चूर्णकः ।
 तालीशादिस्ताम्बूलाङ्गं वा^२ ॥ * ॥ पानप्रकारः । पानकम् । द्राक्षा-
 शर्करादिनिर्मापितम्^३ ॥ * ॥ वर्णप्रकारः । वर्णिका । गैरिकादिः^४ ।
 परीक्षार्थं सुवर्णादिमात्रा वा ॥ * ॥ मूलप्रकारः । मूलकः । शाकविशेषः ॥
 स्त्रीविवक्षायां मूलिका । शङ्खपुष्पादिः ॥ * ॥ मुद्राप्रकारः । मुद्रिका ।
 अङ्गुल्याभरणम् ॥ * ॥ अर्धप्रकारः । अर्धिका ॥ * ॥ पादप्रकारः ।
 पादिका ॥ * ॥ पिष्टप्रकारः । पिष्टिका । भाषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥ * ॥
 शूलप्रकारः । शूलिका ॥ * ॥ पल्लवप्रकारः । पल्लविका । चणकादिपत्रं
 संस्कारयोग्यं भक्ष्यम् ॥ * ॥ सूत्रप्रकारः । सूत्रिका ॥ * ॥ पत्रप्रकारः ।
 पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखितलघुभूर्जखण्डवाचि^५ तु ह्रस्वाल्पवि-
 वक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् ॥ यथासंभवं सर्वत्र प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्ति-
 स्त्राभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाट्येक्षुमठमण्डपसंकलाः^६ ।

वाट्यकालावदातास्तु^७ सुरायामुदितास्तयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः । हरितकम् । अश्वादीनां यवादिघासः ॥ * ॥ ध्रुव-
 प्रकारः । ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्कसंघातः^८ ॥ * ॥ वा-

१ पताका चिप° C.; पताकचिष्ण-
 कादिवृत्ता° D.; विषयः प्रसिद्धः D.

२ तालीसादि° B. C.; ताबूलांगहा
 B.; तांखलांगं वा D.; F. om. from

इषुप्रकारोऽस्याः.

३ शर्करादिभिर्निर्मितं F.

४ गिरिकादिः B.

५ लिखितं लघु भूर्जखण्डवाचि F.
 —पत्रप्रकारः पत्रकम् तमालपत्रं लिखि-
 तभूर्जपत्रखण्डं वा ॥ Yajñ.

६ वाट्येक्षु° D.; वाट्येक्षु° C. E.

७ वाट्याकाल° C. E.; वाट्या° D.;
 cf. n. ७, p. २२४; A. om. text and comm.

८ इत्यादिगणने°ऽकसंघातः C. F.

व्यप्रकारः । वाच्यकः^१ । अवदातात् सुरायां^२ वाच्यकालाभ्यां^३ सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि^४ स्वीकृतम् ॥ * ॥ इक्षुप्रकारः । इक्षुकः^५ ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरक्षास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम्^६ ॥ * ॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाय्या । तत्प्रकारवती । वाय्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका^७ ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो^८ ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुराङ्गं बृहन्महचन्द्राः^९ ।

एरण्डमधु कुमायाः पुत्रश्चश्रुरौ^९ च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ * ॥

१ वाच्यं वाचकः C. D.

२ ? अवदातसु° D.; अवदातत् सु° B.; अवदातान् सु° C.; अवदातः सु° F.

३ ? वाच्यकालाभ्यां B.; वाचाका° C. D.—Bū., Yajñ., Kāś. V. ed. have वाच्यकालावदात(ः) सुरायां; Kāś. V. MS. a. वाचाका°, om. β.; Vardh. seems to admit the two readings वाच्यकालावदातः and वाच्यकाका° cf. n. ७.

४ मन्मतं B. C.; यद्युतंदपि D.

५ इक्षुक एरण्डः Yajñ.

६ शुल्कादायगृहीतस्थानं F.; ज्युल्कादयगृ° D.

७ पादार्थमुदकं पात्रं तत्प्रकारा पात्रिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्का-

राय पात्रं प्रदीयते तथा कदाचित्केनचित्सुरापि । ततः सा पात्रसदृशी पात्रिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाच्यकालावदातास्तु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाच्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपतिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeṣv.; cf. note ७, preceding page.

८ कालः शामलः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ पुंङ्गवृह° F.

मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्तीति^१ मणिकः । मणिरिव यो
रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञस्य स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः । इक्षु-
विशेषः^२ ॥ * ॥ बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः^३ ॥ * ॥
चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः । इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः^४ ॥ * ॥ कुमारी-
पुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा^५ ।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-

श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः^६ ।

मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-

लवकितककुभस्तां^७ तद्भवोऽस्मै शशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य । कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चि-
त्सभायां प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥
कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य । कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या
सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः । यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि
लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे^८ ॥ * ॥

१ मणिप्रकारो स्तीति B. C.

२ पुण्ड्रक इक्षु^० F.; on बृहत्क s. p.
222, note 3.

३ इत्यपि महत्कः B. C.

४ यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशु-
रस्य संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमाने-
नोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं
नालिकेरासवम् । संज्ञायामिति गण-
सूत्रं तस्यायमर्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य etc. as
above to कुम्भिका संभोपधानी इत्या-
दि^० Yajñ.

५ D. om. यथा, cf. next note.

६ ग्राम्यदेशे समृद्धिः B. C. F.; ग्र-

म्यदेशे^० D.—This stanza, apparently
taken from some grammatical poem,
is also found in the text MS. E.

७ ०भाषां पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु सचकितक^०
E.; ०भासः पुण्ड्रकै^० F.; मधुकः मणिकः
भासः पुण्ड्रकैरण्डकेक्षुः स च किलः ककु-
भस्ताः D.

८ कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कु-
मार्या संगतः स यथा शिशुसभां प्रवेष्टुं
लज्जते तथा यो लज्जमानः स एवं व्य-
पदिश्यते । Yajñ.—Kāś. V. ed. has कु-
मार । श्वशुरक, MS. a. कुमारीश्वशु-
रक.

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । खप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
मनपेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयाऽर्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः ।
फलम् आमलकादि । फलकं तु काष्ठादिमयम् ॥ शूद्रशब्दो जाती
प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ॥ संतानः समानजातीयप्रवाहः^१ ।
संतानकः सुरतरुः ॥ कुञ्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु । कुञ्जकस्तुरविशेषः ॥
कुरवः कुक्षितो ध्वनिः । कुरवकस्तुरविशेषः^२ ॥ कदम्बस्तुरः । कदम्बकं
संघातः ॥ भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरकः क्रीडोपकरणम् ॥ करभः क्रमे-
लकः । करभको धनुष्कोटिर्ग्रहैकदेशो वा कटककुड्यलक्षणः^३ ॥ नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मन्यानाकर्षकम्^४ ॥ कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः ।
कणको लोहोपकरणम् ॥ दण्डो यष्टिः । दण्डकश्चन्दोविशेषः कृश-
मार्गो वा^५ ॥ जम्बुकस्तुरविशेषः^६ । जम्बुकः शृगालः ॥ स्त्रीलमपि केषा-
चित् । कुम्भो घटो मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तम्भाधानी ॥ नौरन्या ।
नौकाऽचितारका ॥ ये तु कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे
किञ्चिदाकारसाम्याद् यवाद्यासोषां प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति^७ कप्रत्य-
यो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः^८ । न यवप्रकार एव जात्यन्तरत्वात् ।
एवमन्यत् । गोमूत्रम्^९ । तद्वर्णमाच्छादनं^{१०} गोमूत्रिका ॥ अन्या

१ संतानं समानजीयं D.

२ कुरवकं B. C.; कुरवकं F.;
०कः ग्रहविशेषः D.३ कटककुड्यं D.; कृतकुड्यं C.; क-
टस्तु कुड्यं B.; । कटः कुड्यलक्षणः क-
टको वलयं । F.; om. Yajñ., cf. last
page, n. ४.

४ नद्यान्याकर्षका D.

५ दंडकः । पदविशेषः । तनुभागो
वा D.

६ जंबूस्तुरं F.; जंबु तरुं D.

७ प्रतिच्छन्दे न अर्थादेरिति B. C.;
cf. next śloka.८ Bṛ., Yajñ., Kāś. V. include यव
(ब्रीहिषु), गोमूत्र (आच्छादने), सुरा
(अहौ), also कृष्ण (तिलेषु), जीर्ण (शा-
लिषु) in this gaṇa [सुराप्रकारः सुरा-
वर्णोऽहिः सुराकः ॥ गोमूत्रिका गोमू-
त्रवर्णा शाटी । etc. Yajñ.].
९ गोमूत्रवर्णं D.

सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराको हि ॥ * ॥ प्रकारः सादृश्यमिति वज्रसं-
मतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्यन्येषामभिनिवेशः ।
यदाह ।

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदित्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम्^१ ॥ १८४ ॥ इति स्थूलादिः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवधिका नरि काश्यपः^२ ॥ १८५ ॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यर्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ * ॥ अर्चासु ।
शिवाकारः । शिवः । अर्हन्^३ । स्कन्दः । आदित्यः ॥ * ॥ चित्रकर्मणि ।
दुर्योधनः । भीमः ॥ * ॥ नटे । रामः ॥ * ॥ ध्वजे । गरुडः ॥ * ॥ मनुष्ये
ऽभिधेये । चेचे सस्तरक्षणार्थं^४ त्वणमयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा
मनुष्यः ॥ खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी ॥ दा-
सीव दासी ॥ वधिका चर्ममयी वरचा । वधिकेव वधिका ॥ मुख्यवस्त्रिङ्ग-
संख्ये इति^५ वचनात् पुंलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ॥ * ॥ काश्यप इव का-
श्यपः ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलान्पथः^६ ॥ १८६ ॥

१ D. om. from प्रकारः सादृश्यमिति.

२ एवंविधा F.; चारिकाश्यपः D.;

काश्यपः B.; A. om. text and comment.

—On this *gana* cf. Pāṇ. v. 3, 96 ff.

Yajñ. defends the *gana* देवपथादि by
the side of Pāṇ. v. 3, 99, and adds:

तदुक्तमभियुक्तैः । अर्चासु पूजनार्थासु

चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिव्रतौ लोपः
कनो देवपथादिष्विति ॥

३ शिव अर्हन् D.; अर्हन् B. C.

४ चेचश्च^० D.

५ मुख्यावस्त्रिङ्गं C.; *संख्येति D.
and corr. युक्तवत् लिङ्गं.

६ गतिग्रीवा E.; वामा रज्जुः C.;
वामरज्जुः D. E.; A. om. text & comm.

देवानां पन्थाः । देवपथः । स चादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छा-
याकलितः समतलः सजलो^१ निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योऽपि देवपथः
॥ * ॥ एवं राजपथः^२ ॥ * ॥ अजपथः ॥ * ॥ शङ्कुपथः^३ ॥ * ॥ करिपथः
॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्था इव । सिन्धुपथः^४ ॥ * ॥ शतं
पन्थानो यत्र । शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः ॥ * ॥ सिद्धानां गतिः ।
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः ॥ * ॥ उग्रस्य घोवा । उग्रघोवा । तत्तुल्य
उग्रघोवा ॥ * ॥ वामा कुटिला^५ रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वाम-
रज्जुः^६ ॥ * ॥ स्थलरूपः पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः ॥ * ॥
द्रव पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्तपुष्पमत्स्यशब्दानां^७ न युक्तः पा-
ठः । तथा हि । हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं हस्तकः^८ ॥ पुष्पको वि-
मानं भाजनं वा पुष्पकम् ॥ मत्स्याकारश्चर्मचोवरादिच्छेदो मत्स्यकः ॥
भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह^९ ॥ * ॥
आकृतिगणस्यायम् । तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ।
अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

१ °कायकलितः° सज्जलो D.

२ राजपथसदृशस्य सञ्चवहारादिः सं-
ज्ञा राजपथः । Yajñ.

३ शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथ-
स्तत्सदृशस्य दुराचारादिः संज्ञा शङ्कु-
पथः । Yajñ. Besides the compounds
here given Yajñ. includes रथपथ, हंस-
पथ, and वारिपथ.

४ समुद्रो नदी वा सिन्धुपथः B. C.;

D. om. from शङ्कुपथः.

५ B. C. D. om. कुटिला.

६ तत्सदृशस्य खलादिः संज्ञा वाम-
रज्जुः Yajñ.

७ हस्त इव हस्तः ॥ एवमिन्द्रः ॥ पुष्पं
पुष्पतुल्या प्रतिमा ॥ दंड इव दंडः ॥
मत्स्य इव मत्स्यः । कुंडसिद्धादिग्रंथेषु
कुंडनिर्माणक्रियायां मत्स्याकारा रे-
खाः पतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियन्ते ॥
Yajñ.

८ °उपकरणहस्तकः D.

९ Bhaṭṭa Yajñesv. quotes and criti-
cises the passage from द्रव पठितानां.

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-

ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तब्धोऽथ पूलः पुटः^१ ।

पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वद्दशार्हाविमौ

भिक्षुस्तब्धपिटास्थिपुण्यवधिरा दोलाभृतौ जानु च^२॥१६७॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्त्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा ॥ * ॥

यवानां विकारो यावः । याव एव यावकः ।

गोमूत्रयावकाहारोदखिकोज्ञानुकद्विजे^३ ।

क्ष्मापतिः क्षौणिमाणिक्ये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ अतिशयेनाभिन्नम् अभिन्नतरम् । अभिन्नत-
रमेव । अभिन्नतरकम् । यथा ।

अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे^५ ।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि ॥ * ॥

अविरेव । अविकः । यथा ।

लूनकाविकलामोत्याञ्ज्रेयस्कान्कन्दुकान् करे^६ ।

कुचान्द्विदिवहन्तीभिः^७ स कुमारीभिराकुले ॥ * ॥

वत्स एव वत्सकः ॥ * ॥ मणिरिव मणिकः ॥ * ॥ लान्द्रमेव लान्द्रकम् ।

१ °मनयो° पटा पटो D.; लाद्र° घटाघटौ° C.

२ पीतः° B., om. C.; प्रष्ठ for प्रष्ठ MSS.; भिक्षुस्तब्ध° D.; पटास्थि° B. C. F.; A. om. text and comment.

३ °द्विजः F.; °द्विजो D.

४ अलक्त इत्यन्यः D.; इत्यनः C.— याव एव यावकः । स्तोकपद्धा यवा

यावकशब्देन व्यवह्रियते । अलक्तकरसो यावक इत्यन्ये । Yajñ.

५ अभिन्नतरकमेके ना° D.

६ लूनकाविकलामोक्षात् श्रे° D.; °कन्दुकान्करे B. C. D.

७ कुचाद्विदिवहन्तीभि C.; कुचात् दिवन्तीभिः D.; Yajñ. as above.

विरसं जलम् ॥ * ॥ प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च ॥ * ॥
 वटमेव वटकम् । भक्ष्यविशेषः ॥ * ॥ ज्ञात एव । ज्ञातकः ॥ * ॥ अज्ञात
 एव । अज्ञातकः ॥ * ॥ पट एव पटकः^१ ॥ * ॥ घट एव घटकः ॥ * ॥
 बज्जतर एव बज्जतरकः । अभिन्नतरबज्जतरशब्दौ तरवन्तावुपलक्ष-
 णम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो^२ द्रष्टव्याः ॥ * ॥ स्तम्भ एव स्त-
 म्भकः । शास्त्रादिकलापः^३ ॥ * ॥ पूल एव पूलकः । तृणसंघातः ॥ * ॥
 पुट एव पुटकः । पत्रनिर्मितः^४ ॥ * ॥ पीत एव पीतकः । पटादिः ।

वृते विचातकैणानुग्रहणाणुकबुद्धिभिः^५ ।

तनुकापीतकब्रह्मसूत्रै राजर्षिसूनुभिः ॥ * ॥

प्रष्ट एव प्रष्टकः^६ ॥ * ॥ कुट एव कुटकः । घटः ॥ * ॥ नित्यमेव नि-
 त्यकम् ॥ * ॥ वय एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च ॥ * ॥ सत्वानेव
 सत्वकः ॥ दशार्ह एव दशार्हकः ॥ सात्वतो^७ दशार्हश्च ॥ * ॥ भिचुरेव
 भिचुकः ॥ * ॥ स्तब्ध एव स्तब्धकः ।

श्रीतके बोष्णके वर्तौ समाधिः स्तब्धके रहः^८ ।

महो बृहतिकाच्छिन्नैश्चक्रोपान्ते महर्षिभिः^९ ॥ * ॥

पिटो वंशदलादिमयं^{१०} भाण्डम् । स एव पिटकः ॥ * ॥ अस्थ्येव । अस्थि-
 कम् । पञ्चमधातुः ॥ * ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ * ॥ बधिर एव बधिरकः

१ C. om. from पट.

२ सुकरं D.; सुकरतरोदयो B.

३ Yajñ. adds पृषोदरादिह्लादनु-
 स्वारलोपे स्तब्धकोऽपि स एव ।

४ ०निर्मितः B. F.; पतिर्मितः C.

५ तथा हि कवयः प्रयुजते । वृते^०
 Yajñesv.—विचातकैणीतुरयं B.; ०कै-
 णातुक्यं C.; वते^० कैणीलुक्यं D.;

विचातकैशीतुक्यहणाऽनुकं F.

६ प्रष्ट एव प्रष्टकः । MSS.; wanting
 in the other works.

७ सात्वतो C.; शात्वतो D.

८ सीतको B.; सीतको वासवे वर्तौ
 समा० C.

९ बृहतिकाच्छिन्नैः (०च्छिन्नैः D.) छत्रो
 D. F.

१० वंशह्लादिमयं F.

॥ * ॥ दोलैव दोलकः ॥ * ॥ भृत एव भृतकः । कर्मकरः ॥ * ॥ जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनोरसे पुत्रः^१ ॥ १८८ ॥

अनौरस इति क्वचिम इत्यर्थः ॥ * ॥ कुत्सितं दानम् । दानकम् । दानमन्यत् ॥ * ॥ स्नात एव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्तते^२ स एवमुच्यते । यत्स्यतिः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा^३ तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नात वेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥ * ॥ अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्ब्रूहिः ॥ * ॥ लूनकः पशुः ॥ वियातकः पशुः । विहानान्यशावित्यन्यः ॥ अन्यत्र लूनो यवः । वियातो बटुः^४ ॥ * ॥ शीतकः । उष्णक चतुः ॥ अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ * ॥ क्वचिमः पुत्रः । पुत्रकः । पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः संज्ञाशब्दस्तथेयश्च^५ ॥ १८९ ॥

वृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओषधिष्कन्दश्च ॥ * ॥ शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् ।

१ लूनवियातौ E.; ऋतावनोरसे C.; अनौरसपुत्रः D. E.

२ समावर्तते Yajñeśv.

३ Yājñav. 1. 51 (स्नायीत तद् ed.);

धनं दद्यात्स्नायाद्वा B. C.; अरदे लुघं

दत्त्वा स्नायाद्वा D.; Yajñeśv. quotes the śloka as above.

४ लूनकः पशुः । विहानान्यः यवः D.

५ आच्छादनेऽथ D. E.; शब्दस्तथेयश्च C.; A. om. text and comment.

शून्यम् ॥ * ॥ तनु सूत्रम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः ॥ * ॥ कन्दुकः ।
भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः^१ ॥ * ॥

गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्यैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा^२ ॥

तथेयश्चेति । ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेय-
स्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् ।
भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो^३ द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥
इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखायाणि शरणं चरणोरसी ।

जघनं शृङ्गमेघाभट्टशिरःस्कन्धमेव च^४ ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेशेवार्थे या-
णौ^५ भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शा-
खेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतो
ऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा
शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति
तुल्यलमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्धः^६ ॥ * ॥ मुखमिव
मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः^७ प्रथममवलोक्यते तथा

१ क्रीडोपकरणवाचकानि० यथा
शालभञ्जिव शालभञ्जिका । एवं गिरि-
कम्० Yajñ.

२ Śiṣup. 2, 75.

३ तेन पिष्टातकादयो प्यत्र द्रष्टव्या
इति वर्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगं-
धिचूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñesv.

४ A. om. text and comment.

५ पानावित्यनेन शाखादेः० D.; ०च
इवार्थयाणौ C.

६ स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्धः
Yajñ.

७ मुख्यं हस्त० D.; ऽवयवेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुखं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अग्रमिव ।
 अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्^१ । आर्त-
 चाणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः ।
 यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥
 उर इव । उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु ससत्त्व उरः प्रयच्छति^२ स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निहृष्टो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्व-
 स्थाप्युपरिवर्ति स शृङ्गः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता^३ स मेघः
 ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽव्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अयं
 राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि
 भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते^४ । क्रिया हि द्रव्यं
 विनयति^५ नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

निर्द्रव्यो द्वियमेति द्वीपरिगतः प्रभक्ष्यते^६ तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्यते^७ ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शी-
 र्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नादावित्यनेन^८ शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥
 स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १६० ॥ इति शाखादिः ॥

१ इति शरणं गृहं तद्गयापहारकः
 शरण्यः Yajñ.

२ सत्त्वर उरः^० F.; ससर्व उरःप्र-
 भृति C.—उर इवोरस्यः कार्यनिर्वाहकः ।
 Yajñ.

३ संतापापनोदनेन सुखयति F.;
 यः संय । तापापनेता D.

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भव-
 मर्हति भव्यः ।^० F.—यथा द्रुमः फलपु-
 ष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान्कृतार्थयति

एवमर्थिनः स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्म-
 वान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajñ., who
 rejects द्रु because of P. v. 3, 104.

५ नयति D.; Kshirasv. quotes the
 line क्रिया on A. K. 3, 4, 24, 156;
 cf. P. v. 3, 104.

६ प्रभक्ष्यते^० B. C. F.

७ Mrchchh. p. 8; Böhl. Spr. 2781.

८ शीर्षन्नाणादा^० F.; शीर्षणादा-
 वित्यनेन D.

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका^१ ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके^२ ॥ १९९ ॥

शर्करेव । शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥
शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकताखपि वर्तते ॥ * ॥ लोमेव कोमलस्य-
शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् ॥ * ॥ गोपुच्छमिव । गौपुच्छो दण्डः ॥ * ॥
गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्त्याजा-
दिलोपाभावः^३ ॥ भोजेन गौलोममित्युदाहृतम्^४ । तत्तु न संगच्छते ।
नलोपस्य नियमेन^५ व्यावर्तितत्वात् ॥ * ॥ कुलितम् अज्ञातं वा कपालम् ।
कपालिका । कपालिकेव । कापालिकं कंसादिपात्रम् ॥ * ॥ नरानच्च-
ति । नराची । तत्तुल्यं नाराचम् ॥ * ॥ शतपत्रमिव शतपत्रम् ॥ * ॥
॥ * ॥ पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् ॥ * ॥ इत्थः कपाटः कपाटिका ।
कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह^६ । कंवाष्टिकेति^७
शकटाङ्गजः ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो^८ ज्ञातव्याः ॥ १६१ ॥
इति शर्करादिः ॥

१ शर्कराशर्करौ लोमगोलोमानि^०
C.; गोलोमानि^० B.; गौलोमानि क-
पालिका D.

२ शतपत्रं C.; शपत्रं कापाटिके
D.; A. om. text and comment.

३ अन्त्याजातिलोपाभावः D.; cf.
on śl. 163; P. vi. 4, 167; 171.

४ श्रीभोजेन^० D.; गौलोममित्यु^० F.
—गौलोमेव गोलोमनम् अणि अन्निति
प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । Yajñ.

५ तत्तु संगच्छते नेत्यापन्ननियमेन D.

६ कपिष्टिकेत्याह B. C.; कपिष्टिके^०
D. a. m.—MSS. Kās. V. v. 3, 107 have

कपिष्टिका (ed. पिष्टिका, but s. var. l.);

कनिष्टिका (var. l. कपिष्टिका) Bō;

कनिष्टिका Yajñ.

७ ? वाष्टिकेति F.; कंवाष्टिकेति D.

a. m.

८ Bō., Yajñ., Kās. V. have both

सिकता and नकुल (नकुला ed. Kās. V.,
not MS. a.).

अङ्गुली रुरहरी कपिवभू

कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शष्कुली कुलिशलोहितगोणी-

वल्गुमण्डलखला भरुजश्च^१ ॥ १९२ ॥

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थे^२ ठण भवति । वामनस्य तु तदादेष्टगिति^३ सूत्रम् ॥ * ॥ अङ्गुलिरिव दीर्घायते । आङ्गुलिकः^४ । आङ्गुलिकी मणिशलाका ॥ * ॥ रुररिव रौरुकः^५ ॥ * ॥ हरिरिव हारिकः ॥ * ॥ कपिरिव कापिकः ॥ * ॥ वभुरिव बाभुकः^६ ॥ * ॥ कर्क इव । कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः^७ । यथा ममैव सिद्धराजवर्णने ।

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मराग-

प्रस्थधिभिस्त्रोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्त्रय सिद्धनाथ

चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्टीकणपि । कर्कलोहिताष्टीकणं वेति^८ शक-
टाङ्गजमतं स्वीकृतम् ॥ * ॥ मण्डर इव माण्डरिकः ॥ * ॥ तर इव तार-

१ कुलीश° D. E.; वल्गु° D.; A. om. text and comment.

२ अङ्गुल्यादिषु शित्यनेन° C.; अङ्गुल्यादेष्टणित्य° D.

३ ? तदादेष्टणिति B. F.; तदादिष्टणिति C.; तदादिष्वणिति D.—Cf. Pāṇ. v. 3, 108; but here Vāmana's own grammar (see the comm. on śl. 2 above) is evidently referred to.

४ दीर्घायतं आङ्गुलिकं । F.

५ रौरविकः F.—Yajñeṣvara reads रुर(रौरुकः); B3. रुरह; om. Kāś. V. ed. (but भरु MS. B.; तनु MS. a.).

६ बाभ्रविकः F.

७ B. C. F. om. कार्किको गौर्गवयो वा; D. om. from कार्किकं यशः to the end of the quoted stanza.—The other works omit कर्क.

८ F. twice टीकण; C. ठाकण°; Pāṇ. v. 3, 110 ईकण्.

सिकः^१ ॥ * ॥ मुनिरिव मौनिकः ॥ * ॥ शङ्खुलीव शाङ्खुलिकः ॥ * ॥
 कुलिशमिव कौलिशिकः ॥ * ॥ लोहितमिव । लौहितिकः स्फटिकः^२ ।
 स्वयमलोहित^३ उपाश्रयवशान्तथावभासते ॥ * ॥ गोणीव गौणिकः^४
 ॥ * ॥ वल्पुरिव वालुकः^५ ॥ * ॥ मण्डलमिव माण्डलिकः ॥ * ॥ खल
 द्रव खालिकः ॥ * ॥ भरुज द्रव भारुजिकः । विद्वान् ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदश्विङ्गरूपसंज्ञादयो^६ द्रष्टव्याः
 ॥ १६२ ॥ इत्यङ्कुलादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसंप्रदानसंगतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसंयामाः^७ ॥ १६३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण् भवति स्वार्थे^८ ॥ * ॥
 विनय एव वैनयिकः ॥ * ॥ विशेष एव वैशेषिकः ॥ * ॥ समूह एव सा-
 मूहिकः ॥ * ॥ समय एव सामयिकः ॥ * ॥ एवम् आत्ययिकः ॥ * ॥
 सांप्रदानिकः ॥ * ॥ सांगतिकः ॥ संगतमेव^९ सांगतिकम् । सांगतिक
 आलापः । सांगतिकी व्यवस्थेति वामनः ॥ * ॥ व्यावहारिकः ॥ * ॥
 सामुत्कर्षिकः ॥ * ॥ आकस्मिकः ॥ * ॥ आनुगादिकः ॥ * ॥ सांघा-
 निकः^{१०} ॥ १६३ ॥

१ उरस् for तरस् Yajñ. (औरसिक),
 Bb., Kāṣ. V. ed. (MSS. तरस्, तरस्).

२ लोहित इव लौहितिकः^० D.; सा-
 टिकः C.

३ स्वयमेव लोहित B.

४ गोणी Bb., Kāṣ. V.; रोणी (रौ-
 णिकः) Yajñ.

५ वालुविकः F.; वल्पुरिव वालु-
 कः D.

६ ? भरुसंज्ञादयो C.; तरुसं [दा

suppl.] दयो D.—Of these words the
 other works include only उदश्वित् (औ-
 दश्वित्का); for भरु cf. MS. Kāṣ. V. last
 page, note 4.

७ A. om. text and comment.

८ °गणात् अण्° स्वार्थे विनयवान्
 C., cf. n. 8; P. v. 4, 34 ठक्.

९ Thus D.; सांगतमेव B.F. (om. C.).

१० C. om. from विनय एव वैनयिकः;
 D. om. from सांगतिक आलापः.

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथंचिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः^१ ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः ॥ * ॥ समाचार एव सामाचारिकः ॥ * ॥
समाय एव सामायिकः^२ ॥ * ॥ मुच्यते श्रुतिभिः । मुक्ता । मुक्तैव मौ-
क्तिकम् ॥ * ॥ कथंचिदेव काथंचित्कम् ॥ * ॥ उपचार एव । औपचा-
रिकः ॥ * ॥ उपाय एव । औपयिकम्^३ ॥ * ॥

स वैनयिकवान्मामयिकस्यात्यधिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्मेनां^४ निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसांगतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृष्ठ्याः पतिः प्रेम्णैव पीडितः^५ ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः ।

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः^६ ॥ ३ ॥

काथंचित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु संचरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्सांप्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको^७ वाचिकस्य तम् ।

१ A. C. D. om. this śloka; A. om. the whole of the comment, C. to मुनि-सांगतिकाय यान्; D. to ऽनुमेने तु संचरान्.

२ For समाय Yajñ., Kāṣ. V., Bō. have समयाचार (but Bō. gives समाय as var. lect.); cf. also the *kārikā* quoted by Yajñ., note ६ below.

३ औपाधिकं B.

४ तमौपयिकवत्सेनां F.

५ प्रेम्णैव F.

६ Yajñ. gives the following two *kārikās*: अत्र केचिदुदाह्रियन्ते । साम-याचारिकैरौपयिकैर्द्राक्सांप्रदानिकैः । नश्यन्ति पाप्मनो सामूहिका आत्ययिका अपि ॥ अनौपचारिकैः सामाचारिकैर्व्यावहारिकैः । यान्ति वैशेषिकैः सामु-त्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ एवमन्येऽप्युदा-हार्याः ॥

७ अथाकस्मिकमाहानुमादिको C.; D. om. from दिको वा to द्रष्टव्याः.

आकृतिगणोऽयम् । तेन त्रिवर्णप्रभृतयो^१ द्रष्टव्याः ॥ १६४ ॥ इति
विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्तकम्^२ ।

अर्धाच्च जरती श्येनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम्^३ ॥ १६५ ॥

काकताल इत्येवंप्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेने-
वार्थे कृत्ययो^४ निपात्यते ॥ * ॥ काकश्च तालं च काकतालमिति
द्वन्द्वे लक्षणया पततः^५ काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग
उच्यते । तत्तुल्यः काकतालीयः^६ ॥ * ॥ खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटवि-
ल्लीयः । यथा खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं^७ श्रीफलतरोरधस्तादागतो^८
दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तददन्त्योऽप्युभयवस्तुसंयोग एवमुच्यते
॥ * ॥ अन्धकश्च वर्तका च । अन्धकवर्तकम् । अन्धकस्य वर्तकाया उपर्य-
तर्कितः पादव्यास उच्यते । तत्तुल्यम् अन्धकवर्तकीयम्^९ ॥ * ॥ अर्धज-

१ The other works do not give
त्रिवर्णः; they also omit the words अनु-
गादिन् । पदाति । मुक्ता । संयाम given
above.

२ °वर्त्तिकं । F.

३ खेनात्कपोतो° C. D. E.; A. om.
text and comment.

४ ? टप्रत्ययो D.; ढप्रत्ययो F.; cf. P.
v. 3, 106.

५ पाततः C.; पसतः काकश्च मिप-
तोलोन चित्री° D.

६ काकतालीयम् । अजाकपाणी-
यम् । अन्धकवर्त्तकीयम् ॥ अतर्कितो-
पनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् ।
काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं

च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः
कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं
दस्सूनां चोपनिपातः । तस्य तस्य वधः
कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्सूनां च
समागमः स काकतालसमागमसदृश
इत्येक उपमार्थः । यच्च देवदत्तस्य वधः
स काकतालवधसदृश इति द्वितीय
उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्ययः ।° Kās. V. v. 3, 106.

७ पटः अतर्कितं C.; D. corrupt.

८ अधस्तादापातो D.

९ वर्त्तिका च । अंधकवर्त्तिकं° वर्त्ति-
काया° अंधकवर्त्तकीयं F.; उपर्यन्तः
पादव्यास° D.

रतीशब्दोऽर्धजरतीकामने^१ वर्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम्^२ । यथा स्त्री न तरुणी स्रग्वन्तत्वात् कृशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ * ॥ श्वेनकपोतयोरिव श्वेनकपोतीयो दुर्योगः । यथा कपोतोऽतर्कितमागतेन^३ श्वेनेन गृहीतस्याकस्त्रिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते ॥ * ॥ घुणोत्किरणात्कथंचिन्निष्पन्नमचरम्^४ । घुणाचरम् । तदिव यदङ्कुशलेन दैवान्निष्पद्यते तद् घुणाचरीयम्^५ ॥ १६५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा^६ ॥ १६६ ॥

शरश्च चित्रः प्राकाराच्च पुरुष उच्यितः स तेन हतः^७ । तत्तुल्यं शरपुरुषीयम् ॥ * ॥ गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम्^८ ॥ * ॥ यथाऽजया भूमिं खनन्त्यात्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजाकृपाणीयम् ॥ * ॥ शर्करा च चित्रा^९ पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो^{१०} द्रष्टव्याः ॥ १६६ ॥ इति काकतालादिः^{११} ॥

१ ऽर्धजरतीयकामने C.

२ यत्तदार्धजरतीयं । यद्वा । अर्धजरतीवार्धजरतीयं कार्यं D. F.

३ कपोततर्कितं C.; कपोते तर्कितमागतेन D.

४ घुनारणात् कं D.

५ यदङ्कुशले दै० C.; निष्पाद्यते० F.; यदङ्कुले दैवाद्यन्निष्पद्यते तद् घुणाचरीयं D.

६ शर्करो मज्जनं D. E.; A. om. text and comment.

७ तेनेह C. and om. to दर्शितस्.

८ शरपुरुषीयं । यथा भूमिं खन० D.

९ D. om. च; शर्करावचित्रा B. C.

१० तिङ्क० B. F.; तिङ्क० C.; तिन्दुकाज्योतिषिकीयमित्यादयो D.

११ Yajñesv., Bō. om. this gaṇa; for Kāś. V. see last page, note ६, where MS. β. adds शर्करार्जनीयं (i.e. शर्करोन्मज्जनीयं?) to the three words given by ed. and MS. α.

पथ्सुरभरतरक्षोबल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सात्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः १ ॥ १९७ ॥

पशुभ्यो ऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पथ्यादेर्गणादस्त्रियां स्वार्ये ऽण् भवति ॥ * ॥ पर्शोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसंघः । पार्श्वौ । पर्श्वः ॥ * ॥ आसुरः । आसुरौ । असुराः ॥ * ॥ भारतः । भारतौ । भरताः ॥ भोजस्तु भार्तः । भार्तौ । भार्ता^२ इत्याह । यथा ।

पार्श्ववाशनबाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

श्रिध्याः सभार्तचैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । रक्षसः^३ । रक्षांसीत्यन्यः ॥ * ॥ बाल्हीकः । बाल्हीकौ । बल्हीकाः^४ ॥ बल्हिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः । वायसौ । वयसः^५ ॥ * ॥ पैशाचः । पैशाचौ । पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुतः ॥ * ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः^६ ॥ * ॥ कार्षापणः^७ ॥ * ॥ चैगर्तः ॥ * ॥ आशनः ॥ * ॥ दशार्हः^८ ॥

अस्त्रियामिति किम् । पशूः स्त्री^९ । ऊड्युतो ऽरज्ज्वादेऽस्येत्यूङ्^{१०} । रक्षाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः^{११} ॥ १९७ ॥ इति पथ्यादिः ॥

१ A. om text and comment.

२ आसुराः ॥ भारतः । ओभोज भार्ता D.

३ रक्षसाः B. C. F.; राक्षसाः D.

४ बल्हीकः C.; बाल्हीकाः D.—
The other works have बाल्हीक.

५ वायसः B.; वायसाः D.

६ शात्वतः औशीनरः D.; औषी-
नरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Yajñ. has दशार्हः; Bō., Kās. V.
दशार्ह.

९ पथ्यः स्त्रीः B. C. F.; पशू स्त्री D.

१० ऊड्युतो^० B.; ऊड्यूनो रज्ज्वादे-
स्येति ऊङ् F.; ऊड्युतो^० चेति कुट D.;
ऊड्युतो^० चेति ऊङ् C.; see P. iv. 1, 66;
177 vārtt.

११ आसुरः B. C.